

JUHAN AUL

Mõned reakesed,
meelelahutuseks

Mälestusi aastatest 1897–1957

JUHAN AUL

Mõned reakesed,
meelelahutuseks

JUHAN AUL

Mõned reakesed, meelelahutuseks

Mälestusi aastatest
1897–1957

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Juhan Aul. Mõned reakesed, meelelahutuseks.

Mälestusi aastatest 1897–1957.

Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022.

Toimetajad: Juhan Javoiš, Leelo Sillaots-Javoiš

Küljendus: Aive Maasalu

Kaane kujundus: Kalle Paalits

Raamatu väljaandmist on toetanud Tartu Ülikool (TÜ kirjastamistoetus), Tori vallavalitsus, MTÜ Loodusajakiri, Hooandja.ee ja selle hooandjad (vt tänusõna raamatu lõpust).

Autoriõigus: Aija Kala, Romas Javoiš, Juhan Javoiš, 2022

Eessõnade autoriõigus: Ken Kalling, Erki Tammiksaar, Viiu Tamla, 2022

ISBN 978-9916-27-042-4 (trükk)

ISBN 978-9916-27-050-9 (pdf)

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Sisukord

Juhan Aul ideoloogiate keerises. Teadusajalooline eessõna	9
Eessõnaks naabriperelt	19
Toimetaja märkused	21
Esimesed kaks kodu (1897–1905)	28
Risti talu (1905)	31
Suigu vallakool (1906–1910)	34
Lapsepõlv Suigus	38
Vanaema	41
Õllepood (kuni 1914)	42
Linnasõidud Pärnusse	44
Taali ministeeriumikool (1910–1912)	47
Taali õpetajad	52
Taali koolipoiste lõbustused	55
Kodused maatööd	59
Vallakirjutaja õpipoiss (1912–1913)	61
Pärnu linnakool (1913–1915)	65
Pärnu linnakooli õpetajad	67
Sündmused linnakooli ajal väljaspool õppetööd (1913–1914)	71
Ärkamise aeg	75
„Kodune elamine“ Pärnus	77
Sõja algusaastad: maaelu, koolitee katkemine ja linna- kolimine (1914–1916)	78
Kooliõpetaja Uulus (1916–1917)	83
Usk ja bioloogia	87
1917. aasta revolutsioon	88
Revolutsiooniaastad kodus Ristil (1917–1918)	90
Tabria kooli õpetaja, õpetajaõpingud jätkuvad ühiskondlike muutuste keerises (1918–1921)	95

Abiellumine eksamisessiooni ajal (1921)	103
Tartu! (1921)	104
Tartu elu algus	107
Ülikooli õpetajad	108
Leivatööd ülikooli ajal ja Karu surm (1922–1924)	115
Rahvaülikooli lektor (1924)	117
Sõjaväes (1924)	118
Õpetajate seminari tunniandja-õpetaja (1925–1926, 1927–1930)	122
Ülikooli lõpetamine ja abielulahutus	126
Magistritöö, teadlasette algus (1923–1927)	128
Sõrve retked – esimesed antropoloogilised ekspeditsioonid (1927, 1928)	131
Raimla	133
Algab elutöö Tartu ülikooli zooloogiainstituudis (1928–1929)	135
Zooloogia õpiku mõru pill	141
Antropoloogia-uuringud laienevad Saaremaale ja üle Eesti ...	143
Jutuajamine luustikkudega	145
Sõjaväe uuringud (1933–1937)	147
Dokoritöö saab valmis (1937–1938)	151
Kongress Kopenhaagenis (1938)	153
Poolas (1938)	159
Saksamaal (1938)	162
Šveitsis (1939)	167
Tagasi kodumaal, ekspeditsioonid Iisakusse, Riiga, Audrusse (1939–1940)	171
Vene okupatsioon (1940–1941)	175
Perekonnaelu: Mari, Rein, Aina (1930–1941)	177
Sõja algus, Aina surm	181
Sõda jõuab Tartusse	183

Kolm tulekahju	186
Saksa okupatsiooni algus (1941–1942)	188
Abielu Salmega (1942)	192
Saksa aeg jätkub (1942–1943), antropoloogia õppetool	193
Ekspeditsioon vadjalaste ja isurite juurde	196
Aina sünd (1943)	198
1944: pommitamised, evakueerimised	199
Sügis 1944: perega kodukandis redus, Aina ristimine	203
Tartus tagasi (1944–1945), Reinu surm	207
Põlu all, kaugõppetöö, õpetajate instituut, Mihkli sünd (1945–1948)	212
Lõssenkism (1948–1949)	218
Kodumaja ehitus, küüditamine, ema surm	221
Väljatõugatu (1950–1953)	224
Rehabiliteerimine (1954)	229
Nimeregister	231

Juhan Aul ideoloogiate keerises. Teadusajalooline eessõna

Eesti füüsilise antropoloogia suurkuju Juhan Aul (kuni 1931. aastani Klein) pühendas kogu oma teadlaskarjääri Tartu ülikoolile. Olles hinnatud õppejõud ja innukas teadlane, kujundas ta oma eriala ümber tähelepanuväärse populaarsuse aura.

Auli mälestused on väga tagasihoidlikud, mis puudutab tema akadeemilist sõpruskonda ja tööd. Nii pikka ja ajalootuulte rohkete elu kirjeldades peab paratamatult tegema üpris napi valiku ning kirjutaja privileeg on jätta sõelale just need seigad, mida on parasjagu mõnusam meenutada, eeskätt siis mälestusi perekonnast ja lapsepõlvest. Oluline on ka meeles pidada, et Aul pani oma mälestused kirja 1970. aastatel, mil nende sattumine valedesse kättesse võis põhjustada probleeme nii toona veel elus olnud kaasteeliste kui ka kirjutajale endale. Kuulus ju Aul haritlaste põlvkonda, milline oli pidanud tegutsema erinevate riigivõimude ajal ning mõistagi saanud ka Vene okupatsioonivõimu käest valusasti kõrvetada.

Nii nagu okupatsiooniaegadel, ei pruugi Auli töö ja tõekspidamised tänagi kõigile sobida. Aul kuulus nimelt nende teadlaste hulka, kes tähtsustasid inimese elus bioloogilist ettemääratust. Juhan Auli üheks uurimisvaldkonnaks oli rassiteadus, mis annaks ka paljudele nüüdisaja ideoloogidele ettekäände ta „tühistada“. Täpsemalt oli esialgu Auli huviks geneetika, füüsiline antropoloogia aga eeskätt meetod, millega pärivusküsimusi uurida. Juba ülikooliõpingute ajal avaldas Aul kaks mahukat populaarteaduslikku raamatut geneetika alalt: „Pärivus ja rahvas“ (1926) ning „Pärivus inimese juures“ (1927). Need jäid aastateks ainsateks sarnasteks Eestis.

Vähemalt ühe Auli kirjutatud peatükki sisaldava raamatukese, 1927. aastal ilmunud „Pärivus ja valik“ päisest võib aga lugeda:

„tõutervishoiu käsiraamat“. Tõutervishoid-eugeenika, sisuliselt rakendusgeneetika, on veel üks valdkond, millega seotud eetiliste küsitavuste üle tänased ühiskonnad pead murravad. Aul ei sidunud eugeenikat siiski rassiteemadega, ei kutsunud üles „vähemväärtuslikke“ või „kahjurlikke“ inimtõuge represseerima ega hävitama: praktika, mida harrastati natsi-Saksamaal ja mujalgi ning mille tõttu isegi eugeenika mõiste on tänaseni samahästi kui tabusõna.

Oma uurimusi nimetas Aul „antropogeneetilisteks“. Enda tehtaval teadusel soovis ta näha rakenduslikku väljundit, ent ta oli ka usin teaduse populariseerija. 1938. aastal kaitses Aul Tartu ülikoolis doktoritöö „Lääne-Eesti maakondade eestlaste antropoloogilisi tunnuseid ja tõuline kuuluvus“ ning sai järgmisel aastal samas zooloogia-instituudis eradotsendiks. Kuigi Aul oli tegelenud seni ja tegeles ka edaspidi – esialgu ülikooli zooloogiainstituudis ja nõukogude okupatsiooni ajal selgroogsete zooloogia kateedris – mitme teadusvaldkonnaga (anatoomia, histoloogia jms), jäi tema peamiseks erialaks füüsiline antropoloogia. Aul pidas juba enne sõda vajalikuks avada ülikooli juures füüsilise antropoloogia õppetool ning antropoloogia instituut. Kõige tähtsam oli talle siiski luua andmebaas *Anthropologia estonica*. Viimane pidanuks täitma ajastunäolise „geenivaramu“ ülesannet, koondades teavet võimalikult paljude eestlaste bioloogiliste ja bioloogiaga seostuvate tunnuste kohta. Molekulaargeneetika ju veel puudus, küll oli kogunenud piisavalt tõendeid väliste ja silmale nähtamatute tunnuste koospärandumisest, näiteks spetsiifilise kehätüübiga inimeste soodumus teatavateks haigusteks.

Aul pühenduski andmete kogumisele. Selles töös oli ta ületamatu, mõõtes kokku üle 50 000 inimese. Kuivõrd üks tema eesmärk oli kaardistada inimeste väliste morfoloogiliste tunnuste levikut korrelatsioonis vaimsete omadustega, tuli mõõdetute kohta lisaks koguda üksikasjalisi sotsiaalseid, meditsiinilisi, intellektuaalse

arengu ja iseloomuomaduste andmeid. Nende analüüsi tulemused pidanuks olema rakendatavad pedagoogikas ja kutsevalikul. Kogutud „antropoloogilisest perekonnamaterjalist“ pidi olema abi isegi isaduse tuvastamiseks. 1930. aastatel propageeris Aul antropoloogilise jõudluse mõistet. Tegemist oli kehaliste ja vaimsete võimete või eelduste kompleksiga, maakeeli: tugevuse ja tublidusega. Seda teemat arendades avanenuks uued perspektiivid, näiteks aidata riiki asustuspoliitika kujundamisel. Niisugune lähenemisnurk haakus ajastu „tööeestluse“ vaimuga, sest kiitust jagus maaelule ja füüsilisele tööle.

Üks küsimus, mille lahendamisse *Anthropologia estonica* andmebaas pidanuks panustama, oli eestlaste rassilise koostise kaardistamine, teema, mille uurimise oli Aul võtnud oma südameasjaks. Sel huvil oli põhjus ja eellugu, mis ulatus 19. sajandisse. Toona levis teadlasringkondades arusaam, et eestlased ja teised soomesugu rahvad kuuluvad niinimetatud kollasesse rassi. See niinimetatud mongoliteooria lähtus eeskätt keeleteadusest, käsitlusest, et soomeugri keeled, seega ka nende kandjad, on idapoolset päritolu.

Niisugust positsiooni ei peetud paraku väärikaks ning Eesti rahvusliku eneseteadvuse ning rahvusteaduste tekkimisel kerkisid siin esile inimesed, kes püüdsid mongoliteooriat ümber lükata. Ka Juhan Aul leidis 1930. aastail, et eestlaste sugulus mongoliidseid rassitunnuseid omavate inimtüüpidega on legend, mis tuleks unustada.¹ Auli kohaselt kuulusid eestlased nn heledanahaliste tõugude hulka, kusjuures Lääne- ja Põhja-Eestis domineeris nn põhja rassitüüp (hiljem, juba pärast sõda, kasutati terminit atlandi-balti rass) ning Lõuna- ja Kagu-Eestis ida-balti rassitüüp (valgemere-balti rass; sellel arvas Aul ilmnevat teatavaid „sekundaarseid“ mongolisarnaseid

¹ Juhan Aul. Eestlaste tõulisest kuuluvusest. *Eesti Hõim*, nr 1–2, 1933, lk 21–22.

tunnuseid). Olles Eesti arheoloogilist leiumaterjali analüüsinuna ka kodumaise paleoantropoloogia rajaja, jagas Aul toonaste muinasteadlaste seisukohta ning pidas kaasaja eestlaste „substraadiks“ („maa tõuliseks põhielemendiks“) idabalti tõugu. Just seda inimtüüpi arvati olevat esindanud kammkeraamika kultuuri kandjad, eeldatavasti soomeugrilased, kes saabusid siia varem kui põhjatõulised, oletatavasti indoeuroopa keelt kõnelenud nöörikeramika kultuuri esindajad. Niisugune tõlgendus oli kooskõlas ka Auli kui veendunud soome-ugri hõimuliikumise toetaja veendumustega (tänapäevane arheoloogia on seda narratiivi siiski põhjalikult ümber kirjutanud).

Tolleaegsed, Rootsi algupäraga rassiteooriad pidasid põhjamaist tõutüüpi vaimselt võimekamaks kui „ida-baltlasi“. Teadlasi, kes nii arvasid, leidis ka Eestis (nt pedagoogikateadlane Juhan Tork¹). Ka Aulile läks küsimus korda, vähemalt pidas ta vajalikuks korrigeerida nende välismaa uurijate väiteid, kes Eestis põhjatõu olemasolu ei tunnistanud. 1930. aastate lõpul deklareeris Aul, et tervelt veerand eestlasi kuulub põhja tõugu (rootslaste puhul olnud see näitaja ainult veidi enam – kuni kolmandik).² Selline seisukoht muutus Eestis oluliseks Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944), mil rassiteooriad – põhja tõugu võis seostada müütilise aaria rassiga – ka Eesti poliitilise olukorra kujunemist mõjutasid. Enne kui okupatsiooniaja teemadega jätkata, vaadeldgem aga Auli poliitiliste vaadete kujunemist.

Aul meenutab, et tema pöördumises „loodusteaduste usku“ mängisid olulist rolli sõbrad ning kooliõpetaja põlves ette võetud enesetäiendamine. Mälestustes jääb sellega seoses paaril korral silma saksa

¹ Juhan Tork. Eesti laste intelligents. Pedagoogiline, psühholoogiline ja sotsioloogiline uurimus. Tartu: J. Mattiesen, 1940, lk 302.

² Juhan Aul. Põhja tõu osatähtsusest ja levikust Eestis. *Liber Saecularis: Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae*, XXX. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1938, lk 81–82.

loodusteadlase Ernst Haeckeli nimi. Haeckellik darvinismitõlgendus jutlustas – võrdluses teiste sarnastega – ilmselt kõige rohkem bioloogilist ettemääratust. 1914. aastal kommenteeriti seda eesti keeles nii: „[inimese] tahtmise vabaduse nimetab Haeckel meeltepetteks“.¹

Auli mõjutanud loodusteaduslikud seisukohad, aga ka „flirt“ vasakpoolsete poliitiliste vaadetega, mida ta oma mälestustes tunnistab, paigutavad ta nn radikaalsete vaimuinimeste sekka. Seda kinnitab seegi, et üliõpilasena liitus ta üliõpilasseltsiga Raimla, mis mõneti jätkas kunagiste akadeemiliste „käremeelsete“ traditsioone. Siinkohal käib jutt üliõpilasseltsist „Ühendus“, mis iseseisvuseelsel ajal pakkus konkurentsi rahvuslik-liberaalsele Eesti Üliõpilaste Seltsile, olles sellest ilmalikum, vasakpoolsem, lihtrahva- ja vene-sõbralikum. „Ühendus“ jätkas iseseisvas riigis vasakpoolsel lainel, sellest 1921. aastal eraldunud Raimla (mida enam vasakpoolses pidada ei saa) eesmärk oli olla „kultuurilis-ühiskondlik asutus“, rõhuga teadusuuringutel, hõimuküsimusel ning kodu-uurimisel. Raimla liikmeteks olid mitmed hilisemad iseseisvusaja eugeenikast ning rahvastikupoliitikast sissevõetud arvamusiidrid, kellest nii mõnedki paistsid silma sellega, et pooldasid rahvuslike ülesannete elluviimisel totalitarismi. Näiteks Juhan Vilms oli hiljem keskne fašismi ja kutsekodade propageerija Eestis, ka Edgar Kandi maailmavaates on fašismist tuttavaid käsitusi, Harald Haberman osales aga agaralt nõukogude võimu tegevuses².

Raimlas hinnati kõrgelt teadustööd ja teaduskeelt, peeti tähtsaks kodumaa tundmaõppimist ning – vaadates paljude selle liikmete tegevust tagantjärele – ka teadustöö rakendamist kodumaa hüvanguks. Ka Aulist sai aktiivne rahvuslane ja Eesti rahvuslaste klubi liige.

¹ Johan Jans. „Ilmamõistatused“. Ernst Haeckeli 80. sünnipäeva puhul. *Tallinna Teataja*, 31 (7.02.1914), lk 1.

² Kant ja Haberman lahkusid Raimlast 1929. aastal.

Ta avaldas artikleid ajakirjades *Eesti Hõim* ja *ERK*. Rahvuslik meel-sus tähendas toona enamasti saksavaenulikkust. Aul hindas Saksa teadust ja teadlasi siiski kõrgelt, kuid pärast Hitleri võimuletulekut 1933. aastal ilmus Auli sulest kaks kirjutist, milles ta taunis saksa ekspansionismi ning sealse teaduse rakendamist ideoloogia vankri ette. Lisaks sellele, et natside rassiteooriad olevat ebateaduslikud – „kõnelda aaria tõust ja saksa verest on sama absurdne, kui kõnelda blondist sõnastikust või pikapäisest grammatikast“ –, häiris Auli saksa teadlaste tungimine teiste rahvaste huvisfääri (st tegelemine teemadega, mis peaksid olema kohalike teadlaste uurida ja tõlgen-dada) ning „teutooni jälje“ otsimine nende kultuuriloos.¹ Aul käsitles Saksa natsionaalsotsialiste eeskätt kui preisi imperialismi äärmus-likku vormi.

Astunud 1930. aastatel välja saksa rassipoliitika vastu, oli Aul Saksa okupatsiooni aastatel ometi poliitiliselt lühinägelik ning taot-les 1942. aastal antropoloogia õppetooli ja instituudi rajamist Tartu ülikooli juurde. 1943. aasta kevadel saigi ta vastloodud antropoloogia ja rassiteaduse õppetooli professoriks – õppetooli asutas tema kunagine Raimla-kaaslane, rektor Edgar Kant. Sama aasta sügiseks kasvas õppetool Antropoloogia ja Rassiteaduste Instituudiks. Ilmselt põhjustas Auli seesuguse oportunistliku karjäärihüppe teadlase vai-mustus ootamatult „sülle sadanud“ toetuse üle tema püüdlustele – 1942. aastal kiitis ta ajalehes Saksa okupatsiooniaja olusid, mil „antropoloogia ja rassiteadus“ oli kuulutatud loodusteaduste õppi-jaile kohustuslikuks õppeaineks, ka ei olevat selle distsipliini finant-seerimine olnud kunagi nii hea.² 1943. aasta lõpul sai Aulist ka nn „üldkorraldaja teaduste sõjalise rakendamise alal“ Tartu ülikoolis.

¹ Juhan Aul. Poliitilisest antropoloogiast. *ERK*, nr 7, 1933, lk 190–192.

² Eesti on antropoloogiliselt parimini uuritud maa maailmas. Jutuajamine dr. phil. nat. Juhan Auliga. *Eesti Sõna*, 2. detsember (no. 278) 1942, lk 4.

Ilmselt oli suuresti Auli (juba sõja eel) tehtud teadustöö tulemus, et natsionaalsotsialistlikud ideoloogid, sealtkaudu aga juba ka Saksa okupatsioonivõimud eestlasi rassiliselt „väärtuslikuks“ inimtõuks pidama hakkasid.¹

Aul astus Saksa okupatsiooni ajal ühte jalga suurema osa eesti akadeemilise eliidiga, eesmärgiga taastada sõja käigus Eesti iseseisvus. Ses osas jäi tema panus siiski vanamoodsaks. Lundi ülikooli arhiivis, okupatsiooniaegse rektori Edgar Kandi fondis, on hoiul Auli kirjutis peakirjaga „Eestlased ja venelased antropoloogiliselt“. Koos teiste sarnaste tekstidega oli see kirjutis mõeldud mõjutama sõja-järgseid otsustajaid toetama Eesti iseseisvuse taastamist. Aul püüdis kirjutises näidata, et kuigi naaberrahvastel on palju sarnast, ollakse siiski bioloogiliselt selgelt erinevad ning et eestlased kavatsevad oma eripära säilitada ka uue Euroopa tingimuses.² Tekst pidanuks toimima argumendina õigustamaks rahvuslikku iseolemist, ent osutus sõjajärgses, rassiküsimustes tundlikus õhkkonnas muidugi sobimatuks, ei olnud sel võimu ka eesti rahva saatust muuta.

1944. aastal, kui suur osa ühiskonnategelasi Eestist pages, jäi Juhan Aul kodumaale. Tema mälestustes kirjeldatud lahkumiskatse oli ilmselt passiivne ja juhuslik kaasaminek sõprade perega, ehkki samas kirjeldab ta kartust represseerimise ees. 1949. aastal oli Aul sunnitud avaldama ajalehes *Rahva Hääl* kirjutise, milles raputas endale tuhka pähe, nagu tollel ajal Eestis paljud surve alla sattunud akadeemilise kogukonna liikmed tegema pidid. Oma „eksimusena senises teaduslikus ja pedagoogilises tegevuses“ nimetab Aul eelkõige

¹ Ken Kalling, Erki Tammiksaar. *Adaptation and Survival the University-Science in Tartu under German occupation, 1941–1944*. In: Simunek, Michal (ed.). *Science, Occupation, War: 1939–1945*. Prague: Academia Prague, 2021, pp 31–55.

² Juhan Aul. *Eestlased ja venelased antropoloogiliselt*. Käsikiri (1944?). Lundi ülikooli raamatukogu, käsikirjade osakond. 2: 077 (Edgar Kant).

sõna „rassiteadus“ oma Saksa-aegse õppetooli nimetuses.¹ Teiseks „ujumist täiel määral organismi-mendelismi-veismanismi sõidu-vees“ oma varasemates geneetika-alastes kirjutistes: mäletatavasti tegeles stalinlik võim parasjagu loodusteaduste ideologiseerimisega lõssenkismi vaimus.

Rassiteadus nõukogude teaduses siiski ei kadunud ja Aulil oli 1945. aastal koguni söakas plaan ülikooli õppejõudude peetavate populaarteaduslike loengute sarjas rääkida vabrikutöölisele teemal „Rassiteadus ja rassism“.² Auli dokumentide hulgas on säilinud toetuskiri tema teadustööle kolleegidelt-antropoloogidelt Moskva ülikoolist. Tõenäoliselt ei reetnud ka Auli Tartu kolleegid uutele võimudele tema varasema tegevuse „tundlikumaid“ aspekte. Ent kui 1950. aastal pidid ülikooli töötajad uuesti täitma isiklikud teenistuslehed, pani ta ausalt kirja, et oli Saksa ajal töötanud „rassiteaduse professori“ ametis.³ Niisugust avameelsust uus masinavärk ei andestanud: Aul vallandati samal aastal zooloogiakateedri dotsendi kohalt ning ka vastloodud ENSV Teaduste Akadeemia Bioloogia Instituudist. Pärast Stalini surma, 1954. aastal sai ta võimaluse ülikooli tagasi tulla ning kolm aastat hiljem oli ta jälle professor. Zooloogiakateedrit juhatas Juhan Aul aastail 1958–1969, loenguid luges aastani 1982.

Oma teaduslikke veendumusi Aul rasketel aegadel ei muutnud. 1966. aastal, kui jälle pärilikkusteemadel rääkida sai, kirjutas Juhan Aul ajakirjas *Nõukogude Kool*: „Annab ju pärilikkus õpetajale selle materjali, millest tal tuleb kasvatada noort inimest,

¹ Juhan Aul. Eksimustest minu senises teaduslikus ja pedagoogilises tegevuses. *Rahva Hääl*, 27.01.1949.

² Populaarteaduslike loengute ja teemade käsitlusi. Tartu Riiklik Ülikool [1945]. – RA, ERA.R-14.3.76, l. 10.

³ Juhan Auli isiklik leht kaardrite arvestamiseks, 30. märts 1950. – RA, EAA.5311.87/53.26, l. 3–5p.

kasvatus aga opereerib organismi muutlikkusega.¹ Juba oma esimeses, 1919. aastal ajakirjanduses ilmunud seisukohavõetus küsis Aul, miks ei taheta aru saada, et pedagoogika peaks tunnistama „psühholoogilisi seadusi“ ning õpetajate ülesandeks peaks olema igas lapses tolle kõige olulisemate loomuomaste võimete ülesleidmine. Aul uskus, et hulk eri suundades võimekaid ja arenenud inimesi annaks tugeva ja arenemisvõimelise „rahvuskeha“.² Siiski tuleb rõhutada – ja seda kinnitavad ka eelnevalt toodud näited –, et geenide kõrval tunnistas Aul alati ka kasvatusel rolli.

Juhan Auli mäletavad tema õpilased kui olulist suunaandjat nende eluteele. Eesti rahvale rasketel aegadel kehasas Aul noorte jaoks tõelisi akadeemilisi traditsioone, aidates niiviisi säilitada ja luua eesti haritlaskonda. Auli teadustööle on raskem hinnangut anda. Kogutud andmemahtude poolest võib teda pidada „suurandmete“ pioneeriks Eestis, ent vahendid nii massiivsete andmetike analüüsiks olid toona, võrreldes tänapäeva arvutiajastuga, lausa kujuteldamatult kesised. Asjaolu, et tema andmestikku saavad täiel määral rakendada alles tulevased põlvned, on Aul muuseas ise ette ennustanud. Huvitava nüansina võib märkida, et Auli varalahnunud poeg Mihkel (kellele siinne mälestusteraamat on pühendatud) oli 1970. aastatel üks esimesi „suurandmete“ rakendusliku analüüsi arvutiprogrammide kirjutajaid Eestis.

Aulile endale kättesaadavate vahenditega tehtud teadus oli siiski pigem kirjeldav. On isegi kirjutatud, et Auli ja tema koolkonna töö tuleks taandada mõiste „antropomeetria“ alla.³ Täna oleme aga

¹ Juhan Aul. Pärilikkus ja kasvatus. *Nõukogude Kool*, nr 3, 1966, lk 182, 184.

² Juhan Klein. Missugune peaks olema meie keskkool? *Kasvatus*, detsember (1. ak, 6. vihik), 1919, lk 167.

³ Valdar Parve. Mandri-Euroopa traditsiooni meditsiiniantropoloogia. *Eesti antropomeetriaregistri aastaraamat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk 26–31.

tunnistajaks, et Juhan Auli tehtut taasavastatakse. Seekord on need käitumisökoloogid ja evolutsioonibioloogid, kes minevikus kogutud antropomeetrilisele materjalile uue teadusliku sisu annavad. Professor Juhan Auli panus teadusloomesse jätkub!

Ken Kalling,
Erki Tammiksaar

Eessõnaks naabriperelt

2020. aastal saime Juhan Javoišiga Suigu raamatukogu juubelil kokku ja siis ta ettevaatlikult teatas, et peab plaani oma vanaisa Juhan Auli mälestused välja anda. Muidugi tuli sealt jutt, et kas neid keegi tänapäeval enam lugeda tahab. Hakkasime arutama ja selgus, et väikeses seltskonnas oli kolm inimest, kes oleksid huvitatud meie kohaliku suurmehe mälestusteraamatu lugemisest.

Sinna see jutt aastaks jäi, kuni Juhan järsku 2021. aasta sügisel teatas, et käsikiri on arvutisse trükitud. Küsis, kas olen nõus Suigu ja lähema ümbruse inimeste kohta, kellest mälestustes kirjas, infot otsima, et neil, kes siinse ümbruskonna kohta suurt ei tea, raamatut parem lugeda oleks. Olin nõus.

Nüüd, mil tekst on mitu korda läbi loetud, võin öelda, et tegu on suurepärase ajaloolise ülevaatega, millest saab lugeda lapsepõlve- ja koolilugusid, tegevusest õpetajana siinkandi koolides, suurest soovist õppida, et elus kaugemale jõuda. Pisut on kirjas ka lugusid lastest ning abieludest. Juhan Auli vanim poeg Rein oli allakirjutanu isa lapse- ja noorpõlvesõber, kellest isa armastas rääkida. Kahjuks II maailmasõda võttis ta ära.

Terve hulk küsimusi, mis mul inimeste ja kohtade kohta olid aja jooksul tekkinud, said vastuse. Raamatus on kirjas juhtumisi, millest olen lugenud või kunagi vanade inimest käest kuulnud. Muidugi on neid natuke teistmoodi räägitud, aga sellest pole midagi, inimesed mäletavadki asju erinevalt.

See mälestusteraamat oleks pidanud välja tulema juba vähemalt 15 aastat tagasi. Siis oleks olnud rohkem inimesi, kelle käest lugusid juurde küsida. Siinkohal tänan mälestuste ja info jagamise eest Maret Ainsaart, Ivo Alvetit ja Lauri Luuri.

Kohalike Suigu inimeste jaoks, kes olid lugupeetud professori eakaaslased ja ka õpilased Suigu koolis, oli ta omainimene. Rahvakeeli oli ta Risti Juku ja nii mõnigi Suigu inimene kasutas Aulide külalislahket kodu Tartus ööbimispaigana, kui mingil põhjusel oli Taaralinnas asjatoimetusi. Suigu jäi Juhan Aulile armsaks kohaks kuni elu lõpuni. Seda armastust enda lapsepõlvekodu vastu on tunda ka raamatust, mida käes hoiate.

Viiu Tamla,
Risti naabertalu perenaine

Toimetaja märkused

Tekstis on peaaegu täielikult säilitatud algne kirjaviis, parandatud on ainult ilmselged trükivead. Kus on trükivea kahtlus, on see pigem märgitud joonealuse märkusena. Samuti leitud faktivead – ei saa pahaks panna, et neid leidub, nagu igas toimetamata ja suuresti mälu järgi kirja pandud käsikirjas. Mõned osad on autor käsikirjas miskipärast maha tõmmanud. Need on siiski avaldatud, ent märgitud nurksulgudesse. Mõnes kohas on toimetaja lisanud – kaldkriipsude vahel – aastaarvu või sõna, et hõlbustada lugemist ja sündmuste kronoloogia jälgimist. Samuti on toimetaja pannud võõrkeele kaldkirja. Säilitatud on autori suur- ja väiketähed, võõrtähed on jäetud nii, nagu toonane trükimasin neid kirjutada võimaldas, vältimaks jällegi „toimetaja oma nägemust“.

Algne tekst on täielikult ühes tükis, ilma peatükkideta – otsekuu algpiiblis – ning peatükkideks liigendamine, pealkirjad ja teksti esiletõsted on täielikult toimetaja looming. Sellest ka nende kohatine kunstlikkus ja kohmakus. Samuti on toimetaja kohati lisanud lõiguvahesid (siiski väga vähe). Ka raamatu pealkirja pole Aul oma käsikirjale lisanud, pealkiri on võetud selle avasõnadest, kus autor ise oma kirjutise kenasti „mõne meelelahutusliku reakesena“ defineerib.

Joonealused märkused on samuti toimetaja koostatud. Valdavalt on need tekstis mainitud isikute tutvustused – veebist lihtsasti leitav info. Põhjalikum uurimistöö jääb tulevastele põlvetele. Miks neid tutvustusi nii palju on? Aul on oma algtekstis väga tihti jätnud märkimata eesnimed, ent nii pika aja taguse teksti puhul oli vältimatu ka eesnimed siiski, niipalju kui võimalik, üles leida. Selle käigus muidugi tekkis hasart panna kirja ka veidi taustainfot. Ja seepeale tekkis hasart otsida teavet nendegi mainitute kohta, kes otseselt sündmustes ei osalenud, aga kontekstis siiski põnevad on. Toimetaja vabandab

ebaühtluse ja puudujääkide pärast isikututvustustes ja mõistagi vigade pärast, mida päris vältida ilmselt ei õnnestunud. Neid õnnestub ehk ajapikku parandada raamatu veebiversioonis. Suur aitäh Viu Tamlale, Gudrun Veldrele, Signe Rõngale, Ken Kallingule, Erki Tammiksaarele ja Toomas Kukele, kes avasid teadus- ja koduloolist tausta ning oskasid mõnegi kõheldava isiku puhul õige teeotsa kätte juhatada. Ja eriline tänu ka Fred Pussile, kes „võlus välja“ hulga puudujäänud nimesid ja andmeid, mille suhtes leidmislootus oli juba kadunud: need on tähistatud märkega (F.P.).

Miks on isikututvustustele tihti lisatud isiku surmakoht? Toimetamise käigus joonistus ootamatult selgelt välja Eesti rahva tragöödia 1940. aastatel – rahvas löödi sõna otseses mõttes kahte lehte: pooled üle mere läände, igaveseks, ja teine pool leidis kiire lõpu „nõukogude“ hukkamistel või vangilaagrites. Nii illustreerib surmakoht sel põlvkonnal üpris ilmekalt inimese saatust. Kodumaale jäänute sisemine poolekskärise mine jääb nappides isikututvustustes mõistagi varjule.

Põnev ajastumärk on tekstis mainitud eestlaste „massiline“ nimevahetus. Isikututvustustes ja nimeregistris on kahe nimevariandi (enne ja pärast eestistamist või ka abiellumist) puhul püütud esimeseks seada see variant, millisega isik raamatus põhiliselt figureerib. Ent näiteks Salme Auli/Kreegi leiab registrist kahe eri nime alt.

Toimetaja looming on ka piltide valik ja allkirjad. Pilte valides on peaaegu täielikult piirdutud Aulide pere kodus säilinud fotode ja paberitega. Esiteks seetõttu, et kuigipalju rohkem poleks lihtsalt mahtunud. Aga teiseks sellegi pärast, et tuua see vähetuntud kodune materjal lugeja ette (samas kui veebipilte saab igaüks oma maitse järgi juurde vaadata). Erandina on avaldatud meeolukas pilt Raimla suvisest ekspeditsioonist Sõrve poolsaarele, mille saatis Fred Puss – aitäh!

Siinkohal lubatagu ka mõned vabamad tähelepanekud Juhan Auli mälestuste kohta, mis teksti lugedes tekkisid. Mõistagi, „sellest, mida Aul mõtles, võiks eraldi paksu raamatu kirjutada“, nagu ütles raamatu eessõna üks autor Ken Kalling. Ning nagu suurmeeste puhul ikka, on igal tema mäletajal tegelikult oma Juhan Aul. Siiski torkab läbi kogu raamatu eredalt silma autori uuriv antropoloogivaim: inimesi (sh iseennast) kirjeldatakse hoolikalt ja huviga, lahterdatakse tüüpidesse („Niisugusena olen ma alati kujutlenud Joosep Tootsi, ja ükski näitleja, keda olen Tootsi osas näinud, ei ole suutnud sellist õiget Tootsi-tüüpi kanda.“; „Tore iseloom, rahulik, asjalik, alati abivalmis, humoorikas. Ei ole ime, et tema töölised teda armastasid.“; „See oli väikesevõitu kasvuga, asteenilise kehaehitusega, intelligentse olemusega ja kaunis liikuva iseloomuga.“). Tundub, nagu kõlaks selliste kirjelduste taustal alati kerge kahetsusevarjund, et käepärast pole mõõdulinti ja muid tarvikuid, et üksiti võtta kõnealuse keha mõõdud ja hiljem teha korrelatsioonanalüüs. Võiks ju arvata, et see professionaalne suunitlus on mälestustesse siginenud tagantjärele, aastatepikkuse antropoloogitöö mõjul – ent põhjalikud inimese-kirjeldused juba lapsepõlvest reedavad pigem Auli „kaasasündinud“ erku huvi, mis leidis antropoloogias oma tõhusa väljundi.

Silma torkab ka intellektuaalsete saavutuste tähtsustamine: koolipõlves saadud hinded või õppetükke vastates tehtud „prohmakad“ on vanas easki eredalt meeles, ülikoolieksamite teemasid ja hindeid lahkab autor märksa üksikasjalikumalt kui järgmises lõigus jutuks tulevat abielulahutust. Kõige isiklikumat ja lähedasemaid on käsitletud väga ettevaatlikult, võimalik, et suurest respektist nende inimeste ja teemade suhtes. Iseloomulik on, et käsikirjast mahatõmmatud osad (märgitud nurksulgudes) kipuvad pigem olema need, mis kellegi suhtes veidi kriitilised (loodetavasti ei pane autor pahaks nende avaldamist, sest mingit musta pesu neis ju tegelikult ei pesta!).

Rahuliku, konstruktiivse, konflikte vältiva inimtüübi suhtes on tunda autori varjamatut sümpaatiat ka tema inimesekirjeldustes.

Niisuguse „akonfliktsusega“ käib ehk hästi paaris mõningane teadlaslik sinisilmsus. Noor Juhan on heitunud, kui avastab end Eestimaa ametiühingute I kongressil äkitselt keset enamlaste agresiivset räuskamist ja loobub oma „väiksest sõnavõtust ja tervitusest“. „Mis neil inimestel viga on?“ võinuks ta ehk endamisi pomiseda, kui kasutanuks tänapäevast kõnepruuki. Teise maailmasõja eelõhtul Euroopas reisides satub ta töötama mõlemal pool „rindejoont“ ja nendib kummalgi poolel leplikult nii pahesid kui ka kiiduväärset, ühtlasi kirjeldades ehtteadlasliku rahumeelsusega poolte vahel hõõguvat verivaenu. Rektorivahetus Tartus seoses suurvõimude vahetumisega 1941. aastal põhjustab jällegi heitumust – miks peaks mingisugune sõda puutuma akadeemiasse?! Eriti terav põrkumishetk teadlaseideaalide ja „maailma“ vahel näib olevat proua Mirwitza poegade mõõtmise Saksa okupatsiooni ajal: Aul meenutab oma sõnu, et „valetama ma ei hakka“, ent jääb teadmata, kuidas oleks ta tegelikult käitunud, kui vaesed poisid oleksidki osutunud juutideks. Võime üksnes aimata, et ta oleks siiski pannud pea tööle, et süütud pääseksid eluga.

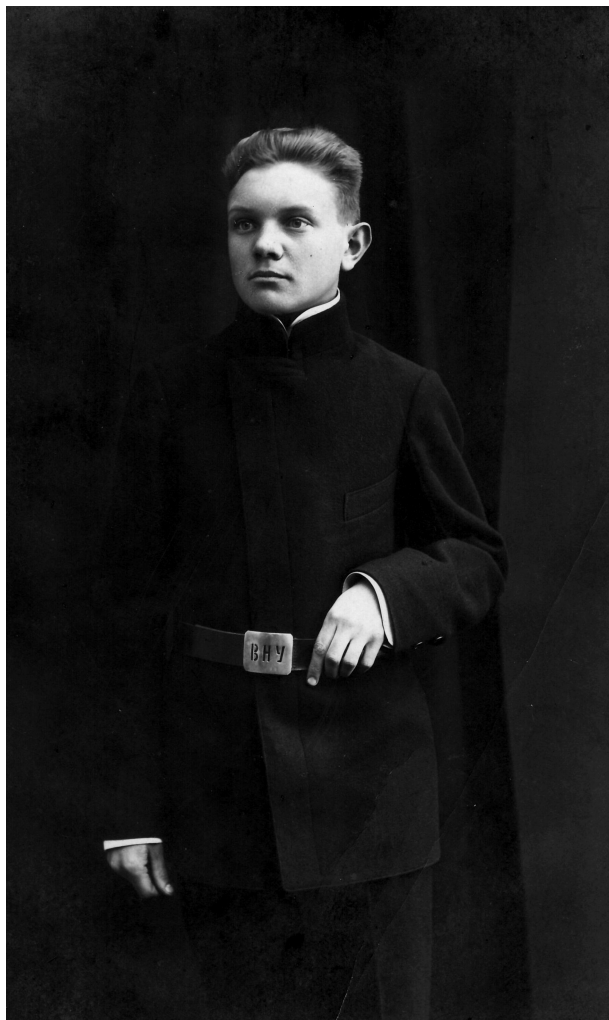
Ja mõistagi sobitub komplekti (pealtnäha) siiras imestus pärast sõda oma põlu alla sattumise ja vallandamise üle. Samalaadse nahatäie inimlooma liialt sinisilmse uurimise eest sai omal ajal kätte juba Darwin, hulk tema eellasigi, ning pole imestada, et nõiaprotsessid jätkuvad tänapäevalgi. Sobitub komplekti seegi, et kogu see Vene võimu suhtes „jumalavallatu“ käsikiri sai kodusesse sahtlisse valmis trükitud juba sügaval okupatsiooniajal, 1972. aastal. Huvitav on tõdeda, kuivõrd mõõtnatult kauge on niisugune idealistlik „ilma krae ja kaelasidemeta konnakulleste manu tõttav“ teadlaseloomus

kuski riigitüüride kallal jagelevast võimumängurite seltskonnast, kes paraku Auli-aegsete elu päris põhjalikult tuulutasid.

Pole teada, miks otsustas Aul katkestada teksti 1957. aasta koha peal, 15 aastat enne kirjapanemise aastat, hõlmates vaid oma elu esimesed 60 aastat. Võimalik, et ta plaanis jätkata hiljem, siis kui sündmused on piisavalt „settinud“, ent poeg Mihkli (mälestuste adressaadi) surm 1980. aastal võttis ka kirjutamisejõu. Täpselt 60 aastat pärast mälestuste katkemist – 2017. aastal – lahkus ka Auli teine laps, tütar Aina, raamatu vahetu osaline, kellelt jäi küsimata paljutki möödunud aegade, Juhan Auli elu, perekonna, mälestuste ja fotode kohta. Kordus see, mida Aul nendib oma käsikirja alguses: „Aga on hilja. Kui palju ma oleksin saanud teada oma vanematelt, oma sugulastelt! Aga nüüd ei saa ma seda enam.“

Ümarate arvude „maagiat“ lisab, et mälestused õnnestub nüüd raamatuna avaldada täpselt 50 aastat – pool sajandit – pärast kirja-panemist. Ning Salme ja Juhan Auli abielu 80. (platinapulma?) aastal. See ei olnud nõnda plaanis. Arvudemängu märkas inimeses alles tänavu 9. märtsil, kui avastasin end ühtäkki istumas lõpptoimetamisjärgus käsikirja taga Salme ja Juhan Auli kodus ning vaatamas otse nende kunagise elukorteri aknasse Tartus Jakobsoni tänaval. Vaatamas otse- kui vastu neile, kui nad 1949. aasta kevadel vaatasid samast aknast heldinult oma tulevase kodumaja esimest telliseriiti – mille nad olid kahekesi kohale toimetanud ühe Riia tänava purukspommitatud maja võlvitud keldrist. 9. märtsil – viiskümmend aastat ja üks päev pärast seda, kui Juhan istus samas kodumajas kirjutusmasina taha, keeras sinna sisse puhta lehe ja pani kirja esimesed sõnad: „8.03.72. Armas Mihhike! ...“

Juhan Javoiš

8. märts 1972.

Armas Mihhike!¹ Paneksin kirja mõned reakesed, meelelahutuseks. Loed ehk neid kunagi hiljemgi.

Imelik, alles siis, kui inimene saab vanaks, hakkab ta mõtlema oma minevikule. Peitub ju iga inimese isiksus ka tema suguvõsa minevikus. Aga on hilja. Kui palju ma oleksin saanud teada oma vanematelt, oma sugulastelt! Aga nüüd ei saa ma seda enam. Ja see-pärast ma tean enda ja oma suguvõsa minevikust äärmiselt vähe. Mälu on säilitanud vähe. On asju, paljugi asju, mida oleks pidanud jäädvustama päevikus. Nüüd on nad kadunud, jäänud on neist vaid ähmaseid kujutlusi...

On elatud palju aastaid, sel aastal saan ma ju 75-aastaseks ätik. [Saan vanemaks, kui olid mu isa² ja ema³.] Nii siis, tuleks panna paberile see vähenegi, mis on säilinud. Midagi ju ikkagi on säilinud.

Kui vaatan tagasi üldiselt, üldistavalt käidud tee, siis seda eredamalt taipan, et mõndagi oleks võinud olla teisiti, kui mu vanemad oleksid mind taibanud paremini juhtida ja kasvatada. Ma ei süüdistan neid, põrmugi mitte, nad ju ei suutnud seda, mida neil ei olnud. Nad andsid selle, mis neil anda oli, ja olen sellegi eest väga tänulik. Aga kasvada tuli mul siiski endal, kujunesin ise ja kujundasin end ise. See muidugi tähendas eksimisi ja ajakaotusi. Nii siis, elu õpetas – õpetas mind arvestama teiste hingeeluga, õpetas peletama endast eba-reaaalsed mõtted, õpetas mind säilitama rahulikkust, enesevalitsemist ja palju muudki. Eks katsuksin neid seiku siis konkreetsetl meelde tuletada.

¹ Juhani ja Salme Auli poeg Mihkel Aul (1948–1980).

² Mihkel (Mihail) Klein (1874–1945).

³ Juuli Steinberg / Klein (1878–1950).

Esimesed kaks kodu (1897-1905)

*... püüdsin seepärast igal võimalikul juhul kodust eemale minna –
laia maailma vaatama.*

Millest siis alustada? Inimese elu algab ta sündimisega. Tean ema jutustuse järgi, et kirikuraamatute alusel ma olevat sündinud Halinga vallas. [Aga see ei ole õige.] Minu isa – ja abiellumise kaudu ka ema – olid „vene“ usku, ja mind ristiti selle usu rituaalide kohaselt. Aga preester ei käinud kodus ristimas, vaid ristimine toimus kirikus. Mind viidi muidugi Uduvere kirikusse, mis oli Halinga vallas, ja seal siis kantigi mind kirikuraamatusse: „sündinud Halinga vallas“¹. Kirjutati isegi vene keeles: Ioann, mis luterikogudustes tähendas Johannes. Oma „Juhani“ sain alles ise, vabariigi-aastatel. See ei olnud „ametlik“ nimemuutus. Ioanni oli võimalik tõlkida kas Johanneseks või Juhaniks. Ja valisin – kui olin juba teadlikum – Juhani.

Emateadatel sündisin ma aga Are vallas, Arude talus². See talu oli Are jõe ja Suigu jõe kokkujooksukohal. Ühine siin algav jõgi kannab Sauga jõe nimetust. Arude talu oli suur jõukas talu, nii nagu seda nägin 1917. aastal, mil mul tuli seda külastada ametlikul otstarbel. [Kes selle talu omanikud või rentnikud olid, ei tea.] Minu vanemad – isa 22 ja ema 18-aastane, olevat olnud seal teenijateks. [Sellest „esimesest kodust“ ei tea ma enam midagi.]

Järgmine kodu oli mul mõned kilomeetrid põhjapool – Kännu-külas³. Vanemad asusid sinna popsikohale. Oli väike maja, väike ait ja

¹ Tõenäoline põhjus oli siiski see, et tsaariaegse hingekirjutuse süsteemi järgi kuulusid Juhani vanemad Halinga valla alla, kuna isa esivanemad olid pärit Halinga mõisast (F. P.).

² Juhani sünnikodust on järel aimatav koht praeguses Arude talus Päriveri külas Tori vallas.

³ Kännuküla kodu jääb praeguse Võlla küla piiresse Tori vallas. Tuntuim hoone, mis seal piirkonnas tegutseb, on Suigu palvemaja.

15 vakamaad maad. Külas oli teisigi selliseid popsikohti. Kännuküla nimetuse sai küla nähtavasti sellest, et seal kasvas varematel aegadel nähtavasti suur põlismets, mis pikkamisi üles hariti, kusjuures esialgu oli rohkesti kände. Vahetus naabruses kasvas veel siis, kui me seal elasime, võimas kuuse-männimets, mis raiuti maha alles maailmasõja lõpul. Vanematel oli üks lehm, hiljem ka hobune. Meiega koos elas isa ema¹.

Millal me sinna asusime? Ei tea, vist oli see 1900–1901. aastatel. Isa oli nähtavasti juba tol ajal küllalt kogenud tisler, tal olevat juba siis olnud hõõvlipink, vajalikud tööriistad, ja kõik majapidamistarbed valmistanud ja nikerdanud (ilustanud) ta ise. Mäletan, et minu esimene voodi [(nagu ema nimetas)] kandis aastanumbrit 1902 (isa käega kirjutatud) ja see olevat Kännuküla algpäevadel valmistatud. See oli pikakstõmmatav voodi ja selles magasin veel kaua aega.

Sellest, teisest kodust on muidugi mõnesid mälestusi, kuigi tuhmunud. Ema jutustas, et ma ei olevat olnud veel viie aastane, kui mul olevat lugemine olnud selge. Tõepoolest mäletan, et naabruses oleva suurtalu – Ees-Palkoja talu – vanataat, Tori kiriku „vöörmönder“², pikade hallide juustega taat, käis mind, s.o. minu lugemist „katsumas“. Ma tõesti midagi lugesin, mäletan ka, et olin haiglane, olin voodis.

Mällu kerkib ka üks ebatavaline juhtum. Ühel suvel jäin õnnetu kombel lehma jalgade alla ja sain tugevasti muljuda. Lehm oli nähtavasti tige. Mäletan, et ema viis mind hobusega Suigu Oja tallu umbes 5 kilomeetri kaugusele. Seal olevat tol ajal elanud üks kuulus „arst“ – masseerija, nikastuste arstija jne. Mäletan, et tagasisõidul kannatasin valu, iiveldas ja pea käis tugevasti ringi.

Olin vist uudishimulik ja kodus vist oli igav, vähemasti siis, kui isa-ema kodust ära olid tööl. Püüdsin seepärast igal võimalikul juhul

¹ Riina (Irina) Miil (Mihl) / Klein (1836–?).

² Kustav Liliental (F.P.).

kodust eemale minna – laia maailma vaatama, vist tundsin ka igatsust vanemate järele. Ühel ilusal päeval läksin Palkoja karjalastega koos karja. Teadsin, et isa-ema olid kusagil heinamaal ja öhtul niipea koju ei tule. Vist oli mul olemine külakarjas kaunis lõbus, sest koju jõudsin alles siis, kui kari koju aeti. Aga oh häda! – praegugi vaimusilmade ees – isa emaga ajasid lakka vankrist heinu, nad olid juba kodus! Vist sain tugevasti pragada.

Ühel suvehommikul, veel võrdlemisi varakult, sest päike ei olnud veel kuigi kõrgel, kasteheinad olid veel märjad, aga ilm oli ilus, soe ja vaikne – läksin kodust minema, vanaemale muidugi ütlema, – läksin isa-emale järele, heinamaale. See heinamaa oli umbes 3 kilomeetri kaugusel, Tiidu talu jõeaasal. Vanemad said tehtud heinast ühe kolmandiku, kaks kolmandikku jäi peremehele. Ime, et ma ära ei eksinud, sest ma ei olnud seal vist varem mitte käinud, aga – üles ma isa-ema leidsin. Tean seda, et tapelda ei saanud – mis seal tapelda, oleks mind tagasi saadetud, oleks veel ära eksinud. Aeg oli siiski veel varane ja isa-ema jätkasid niitmist. Vist hakkas mul nüüd igav, ja nägin, et jões midagi sulpsatas, ja muidugi oli selge, et see võis olla kala. Tekkis mõte – vaja hakata kalu püüdma. Aga kuidas neid püüda. Küsisin isalt noa. Kuidas siis edasi, seda muidugi ei mäleta, aga – järsku kogesin, et nuga oli kadunud ja – jäigi kadunuks. Algas hommikusöömine. Aga nuga ei olnud ja on veel nagu silmade ees, et isal tuli leiba lõigata kirvega.

Tuleb meelde ka üks niisugune kodustpagemine. Oli ilus sügiselilm. Isa-ema olid Are Sillaotsa talus rehel, nii 2 kilomeetrit eemal. Jälle oli vaja isa-ema üles otsida. Ei mäleta muidugi üksikasju. Aga selgesti mäletan, et tuli minna läbi suure põlise metsatuka. Metsa all kasvas rohkesti karusammalt. Nende vahelt läks läbi loogeline teerada ja samblamättad ulatusid mulle paiguti kaelani. Aga ilus oli see teekond ...

Vist oli mul ka mingil määral loomisetahet ja järeletegemisetahet. Sel ajajärgul ehitati Nurme jõe suurt esimest raudsilda Pärnumaal. Ma olevat siis käinud külas rauda hankimas – rauast silla ehitamiseks. Ehitamise aastat ei tea¹. Aga see pidi vist olema hilisematel aastatel, sest mäletan üht sündmust, mis pidi toimuma enne silla-ehitust. Siis käidi läbi jõe, allpool Nurme vesiveskit. Kui veski seisis, siis oli jõevesi madal ja üleminek (läbimine) ei valmistanud raskusi. Mäletan, tulime Pärnu aastalaadalt. Veski töötas ja vesi oli tugevasti tõusnud. Mina emaga tulime üle jõe veski tammi mööda, isa – läbi jõe hobusega. Vesi oli nii sügav, et hobune vist isegi ujus, vesi viis vankrist kõik ära, mis laadal oli ostetud. Oh seda kahju! Märg vanker pealegi istumise all...

1904. aastal elasime veel Kännukülas. Siis algas Vene-Jaapani sõda ja ma mäletan, kuidas mitmed küla naised koos minu emaga arutasid sõjaasju ja rääkisid neist koledustest, mis jaapanlased tegevat – nad siduvat venelased suure ratta külge ja ajavat siis ratast läbi tule.

Risti talu (1905)

Järgmiseks koduks – minu pikaajaliseks ja tõeliseks lapse- ja noorpõlvekoduks sai Risti, pärastine Risti talu, Tammiste (hiljem Suigu) vallas, Raidla külas, Suigu jõe ja Tori–Are maantee ristamiskohal². Ka käis sealt ristipidiselt läbi teine suur tee, Viluvere–Võlla–Pärnu tee, mida ohtrasti kasutati siiski vaid talveti. Vist sellise teederistmiku tõttu kohta nimetataksegi Ristiks.

¹ Nurme sild Sauga jõel Are–Pärnu maanteel ehitati aastatel 1904–1906 ning hävitati 1944. aastal, uus sild ehitati 1950. aastatel.

² Praeguse Suigu küla alal asunud Risti talust ei ole nüüdseks midagi alles jäänud. Viimane hoone (laut) lammutati kui ohtlik ehitis.

Ristile tulime 1905. aasta kevadel. Mäletan, et tulime sinna esialgu kahekesi – isaema ja mina ja kaasas oli meil kass (korvis). Tulime jalgsi (umbes 5 kilomeetrit).

Risti talu elumaja. „Ristile tulime 1905. aasta kevadel. Mäletan, et tulime sinna esialgu kahekesi – isaema ja mina ja kaasas oli meil kass (korvis). Tulime jalgsi (umbes 5 kilomeetrit). /.../ Oh seda avarust ja „ilu“, mis siin rõõmustas! Lubjatud seinad, kõrge lagi ja – palju valgust!“

Risti oli läinud sajandil olnud Põua karjamõisa sepikoda ja hiljem õllepood. Asus mõisamaa piiril. Kui me sinna sisse asusime, siis ei olnud seal ei sepikoda ega õllepoodi. Oli lihtsalt kaheosaline elumaja ja väike laut. Eluhoone oli endisest sepikojast ümber ehitatud. Selles oli köök (ühtlasi elutuba), mis oli küllalt suur. Selle taga oli väike kamber ja sahver, maja kagupoolsel otsal aga veel suurem

tuba, endise õllepoe „saal“, millest ka uks (vöörusega) õue käis. Maja loodepoolne ots oli madalam, selles oli kitsas ait ja rehealune. Õllepoe „saal“ oli nähtavasti endise sepikoja tööruum.

Oh seda avarust ja „ilu“, mis siin rõõmustas! Lubjatud seinad, kõrge lagi ja – palju valgust! Suur ilus telliskiviahi. See ahi sai korra-pealt mu lemmikuks ja jäi selleks mitmeteks aastateks. Ahju ja toa (köögi) lae vahekohal oli avarust. Siin sai istuda ja – veel mõnusam oli siin kotil lamada. Hiljem, kui koolis hakkasin käima, õppisin siin sageli oma õppetükke. Eriti mäletan, kuidas siin õppisin vene keelt ja venekeelseid õppeaineid. Kordasin lauset, mitmel korral, kuni see „pähe jäi“. Siis tuli järg järgmise lause kätte jne.

Kui tulime Ristile, oli Põua karjamõisa rentnikuks minu ema vend (minu onu) Mihkel, ehk nagu teda kutsuti, „Põua Mihkel“¹. Tema abiga me siia saime asudagi. Isa sai elumaja lähedalt maad harimiseks, aga ühtlasi võimaluse lepikust maad üles harida nii palju kui jõudis. Ja nii meie põllumaa aasta-aastasse suureneski. Ka oli meil väike karjamaa. Karjamaaks olid ka maantee kraavikaldad (kuni jõeni). Lehmi oli esialgu üks, hiljem kaks. Oli hobune. Oli paar lammast ja siga või sead. Ja muidugi ka kanad. Millised olid mu vanemate kohustused karjamõisa vastu, seda ma ei tea ja jääbki teadmatuks. Talveti isa koos Põua Mihkliga käis metsatööl raha teenimas, peamiselt liipreid tahumas, suur (umbes meetri pikkuse teraga) lutt² oli meil veel kaua aega kapi all.

Esimeseks suuremaks „sünnimuseks“, mis ma esimese Ristile-tuleku aasta lõpupoolikult mäletan, oli „mustasaja“ tuleku ja mõisade põletamise ajajärk³. Nägin kahe mõisa – Are ja Halinga mõisa –

¹ Mihkel Steinberg (1869–1938).

² Liiprikirves, suure laia teraga kirves.

³ 12.–20. detsembril 1905 põletati Eestis maha üle saja mõisahoone. Pärnu-Jaagupi ja Vändra kihelkonnas hävitati kokku 13 mõisat.

põlemise tulekuma. Lähemalt ei kuulnud ma sellest tol ajal midagi. Hiljem Pärivere Juhan Hansen¹, kes siis oli veel koolipoiss, rääkis, et ta olevat Are mõisa põletamise päeval käinud seal ja näinud, kuidas mõisa töölised olevat mõisa asju laiali kandnud, üks neist istunud saalis klaveri ees ja „mänginud“ oma pasteldes jalgadega klaverit.

Mustasaja all mõisteti siis meie pool – nagu ma seda hiljemgi kuulsin – „röövijaid ja mõisapõletajaid“ ja neid kardeti. Ema oli eriti mures, sest isa oli kodunt ära (metsatööl) Kilingi metsas liipreid tahumas. Mäletan, et ühel detsembrikuu päeval – vist isegi jõulu ajal – sõitiski meile lauluga Viluvete poolt ree täis mehi ja peatus meie õues. Muidugi ei mäleta ja ei taibanud, mis nad rääkisid, aga jutt oli vali, vist olid ka joonud. Üks meie küla meestest – tundsin teda hiljem hästi – olevat olnud nende juhiks. Midagi paha ei juhtunud ja edasi nad läksid.

Suigu vallakool (1906–1910)

... kuidas see siis on – mul oma leib kaasas ja süüa ei saa!

1906. aasta sügisel pandi mind kooli, Suigu vallakooli. See oli meilt veidi üle kilomeetri kaugel. Koolis oli üks klassiruum ja kaks väikest magamistuba (kumbki umbes 3–4 õpilase jaoks). Magamistoad olid ühtlasi söögitubadeks. Õpetajal oli kaks tuba ja köök.

¹ Johann Eduard Hansen (1888–1958 Pärnu): Juhani emapoolne sugulane, 1918–1920 oli Pärnu maavalitsuse esimees, 1921–1925 Tallinnas põllumajanduskooperatiivi „Estonia“ juhatuse liige, 1925–1940 oli Eesti Eksporttööstuste ja Tallinna Konservitööstuse direktor, mitmesuguste põllumeesteseltside asutaja ja juht. 1910. aastal sai ta 22-aastasena isalt päranduseks Pärivere talu, mis 1940. aastal muudeti Pärivere sovhoosiks.

Suigu vana koolimaja – Juhani esimene kool – pildistatud aastakümneid pärast seda, kui ta siin 8–12-aastasena (aastatel 1906–1910) õppis. „Õpilasi oli koolis umbes 30. Need olid ümbruskonna Suigu Veneküla väikemaapidajate võsukesed. Nimetatud Veneküla asukad olid endistele vene soldatitele teenistuse eest antud maalapikeste pidajad – väga mitmelt poolt sisserännanud isikud.“ Maja on praeguseni alles ja heas korras.

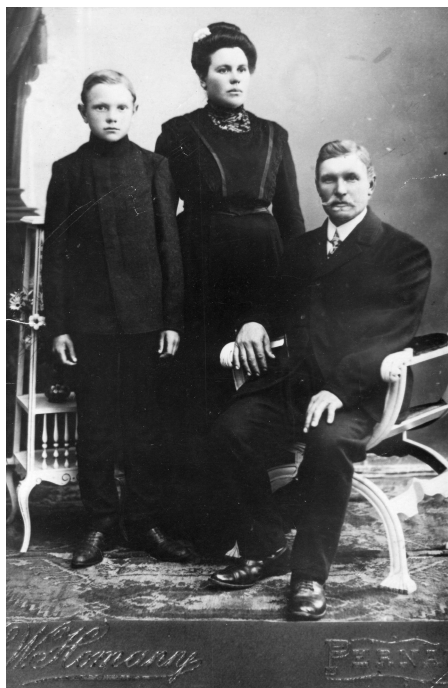
Koolil teenijat ei olnud, nii nagu mujalgi tol ajal. Kõik vajalikud toimetused – ahjude kütmine, puude lõhkumine, vee toomine, põrandate pühkimine ja pesemine oli õpilaste õlgadel. Puud olid tavaliselt toored ja ahjukütmine algas varakult. Jalatsitega toodi õuest muidugi rohkesti pori klassi ja kui selle väljapühkimine algas, siis tuli põrand veega üle piserdada, sest muidu oleksime tolmusse lämbunud. Koolipingid olid suured, igas pingis istus 5–6 õpilast, ja nende nihutamine ühelt kohalt teise käis suure mürinaga, kahe õpilase ühisel jõul.

Õpetajaks oli kogu aeg, kui ma seal koolis käisin, üks ja see-sama isik, Matvei Tamm. See oli poissmees, sageli peatus tema juures ka ta vend, kes hiljem ka olevat olnud õpetajaks. Ei tea, milline oli Tamme haridus, aga vajalikud teadmised ta meile andis, eriti ka vene keele alal. Tal oli haruldaselt ilus käekiri ja tal olid vene keele käändkondade õpetamiseks omavalmistatud ilusad tabelid. Käänamisele ja pööramisele pani ta suurt rõhku, ja nagu hiljem selgus, oli sellest küllaltki kasu. Vene keele õpetamine toimus tol ajal sunduslik oleva naturaalse meetodi alusel, aga tegelikult seletas Tamm asjad ka kõik eesti keeles ära, nii et ehtne naturaalse meetod see siiski ei olnud. Laialdasemaid teadmisi, kui õpikus seisis, ta meilt ei nõudnud ja neid ta meile ka ei jaganud. Koolipidusid ja rahvalikke loenguid Tamm ei korraldanud. Oli õigeusklik ja käis Tori kirikus laulmas. Kooliõpilastele pookis raamatuid, tegi seda hästi, ja hiljem õpetas seda kunsti minulegi.

Koolis oli 3 „jagu“ (aastakäiku). Mõned õpilased jäid ka neljandaks aastaks kursust vabatahtlikult kordama. Minagi olin üks nendest. Olin väikest kasvu, nõrga kehaehitusega, olin sageli haiglane – külmetasin kergesti – ja ema ei tahtnud mind nii „noorelt“ kaugemale saata.

Õpilasi oli koolis umbes 30. Need olid ümbruskonna Suigu Veneküla väikemaapidajate võsukesed. Nimetatud Veneküla asukad olid endistele vene soldatitele teenistuse eest antud maalapikeste pidajad – väga mitmelt poolt sisserännanud isikud. Naabruses olevas Tabria koolis¹ käisid jõukama kihi lapsed. Esmaspäeviti ja laupäeviti võisime läbi koolimaja akende vaadata, kuidas neid saanides Tabriasse ja sealt tagasi sõidutati.

¹ Tabria kool (hilisema nimega Suigu algkool) asus praeguse Tabria küla alal, ehitati aastal 1903, põles maha aastal 1960. Praegu on hoonest alles natuke vundamenti.

Esimene teadaolev foto Juhanist, perepilt isa ja emaga, pildistatud W. Homanni ateljees Pärnus 1910. aastal.

Oma iseloomult oli meie pere küllaltki mitmekesine, aga eriti välja-paistvaid ja meeldejäävaid kujusid selles siiski ei olnud. Avaldus siingi üldinimlik omapära: tugevamad olid nõrgemate suhtes agressiivsed, mõnede kulul püüti nalja teha. Mina agressiivsete hulka ei kuulunud, ei füüsiliselt ega ka vaimulaadilt. Õpilaste omavaheline läbisaamine oli siiski kaunis hea: vihavaenutsemist ja kakelusi ei olnud. Jõukatsumised, „rabelemised“ olid siiski kaunis sagedased. Väga tavaliseks mänguks oli sulemäng, ja oli neid sulgi tol ajal tõesti imetlemisväärselt mitmesuguseid! Õues mängiti kõige sagedamini „Viimast paari“, talvel – uisutati, enamasti omatehtud uiskudel.

Ema jutustas, et esimestel päevadel oli mul koolis halvasti läinud: õpetaja olevat mind „kinni jätnud“. Kinnijäetuil ei olnud õigust õigel

ajal lõunat süüa ja ka vabalt liikuda. Ma olevat nuttes koju tulnud ja kaevanud, et kuidas see siis on – mul oma leib kaasas ja süüa ei saa.

Vist ei osanud ma veel õppida ja koolielule kohaneda. Peagi aga olevat asi paranenud, mind olevat isegi sageli teisi õpetama pandud. Hiljem mul tõepoolest kinniistumisi enam ei esinenud. Õppimine raskusi ei valmistanud, aga lõbu ta ka ei pakkunud. Siiski vaid nii-palju, et vanemas eas lahendasin meelsasti rehkenduse-ülesandeid, isegi mõned tehted – näiteks suurte arvudega jagamine – väga meeldisid.

Meenuvad mõned „erakorralised“ sündmused. Ühel kevad-päeval – 1. aprillil – läksime ekskursioonile. See oli lihtne jalutuskäik naabruses olevale puisniidule ja metsaveerule. Aga omapärane – ja see on mul praegugi „silmade ees“ – oli see, et seekord oli erakord-selt varane kevad: teed tolmasid, rohi oli teeveergudel haljendamas ja kaste oli maas! Metsaserval öitses ülaseid.

Suveni – kord suve jooksul – käisime koolimajas koos oma „töid“ ette näitamas. Suveks anti meile ka midagi õppida, vähemalt korrata. Ühel suvel korraldati koos õpitu „katsumisega“ meie käsitsivalmista-tud asjade näitus. Üks vanema jao õpilane oli meisterdanud väikese mänguvankri, raudvankri koopia. See oli üldise imetluse objektiks. Pärast seda meisterdasin ka mina kodus niisuguse imeasja. Ja ei tul-nudki vilets välja. Meeldis hiljemgi meisterdada, seda enam, et isa igal võimalusel ka oma tisleritööd jätkas.

Lapsepõlv Suigus

Suigu ajast on meelde jäänud ka mu onu pulmad Põual, 1908. aastal. See ei olnud mingi koolisündmus, aga kooliajal ta toimus.

Pulmad algasid pühapäeval, aga kestsid järgmise laupäeva õhtuni. Olin siis minagi koos isa-emaga need päevad pulmaliseks.

Oli märtsikuu. Ilmad olid võrdlemisi külmad, lumi oli sügav, kogu aeg paistis päike ja oli tuulevaikus.

Kõige sügavama elamuse neist pulmadest jättis pulma pillimees, Väändrast kutsutud kuulus harmoonikumängija Lepman. Ja tõepoolest, ta mängis peaaegu vahetpidamata, nii sujuvalt ja moduleerivalt, et see oli nagu ime. Enamasti ma istusingi ta läheduses ja kuulasin. Rahvas tantsis. Tantsijate hulgas äratas tähelepanu mu ema – teda tunti väga hea tantsijana. Pulmade haripunktiks olid langusõidud. Siis oli pulmalaulusid, naljatamisi, ümberriietamisi, instseneeriti vargusi, oli mõisturääkimisi. Noorikupoolsete langude tuleku päeval korraldati ka pulmaliste üle kohtupidamine. Pruutpaar istus suure laua otsas, selle kõrval kohtunikud ja ülekuulajad. „Korravalvurid“ talutasid järjekorras kõik „süüdlased“ kõrge kohtu ette. Neile luuletati igasuguseid „süütegusid“ ja et oma süüdi lunastada, pidid nad pruutpaarile midagi annetama või lubama – kes annetas sularaha, kes mingi väärteseme, kes lubas lehma või utetalle jne. Lubadus tuli hiljem lunastada, kes seda ei teinud, sellest räägiti veel kaua kui petturist. Pulmakohus oli tol ajal üldiselt kombeks. Sellega aidati pruutpaarile pulmakulud kinni maksta ja elu algamist materiaalselt kergendada.

Süüa anti pidulistele kolm korda päevas. Õlu käis kapaga või toobiga pea kogu aeg ringi. Oli ka viina. Oldi lõbusas tujus, aga ei mäleta, et keegi oleks end purju joonud. Ka hiljem olen mitmetel kordadel olnud maa-pulmades ja – ma ei ole näinud, et pulmades keegi oleks end „laua alla“ joonud.

Mällu on süübinud ka kooliajast Põua „rehe“ põlemine. See oli väga suur hoonetekompleks – viljakuivatamise ruum, rehtede peksmise ruum, suured põhuruumid ja veel suur heinaküün. Kõik, peale põhuruumide suured puuehitised, paksu õlgkatusega. Ja see põles maha, vist 1909. aasta märtsikuul, ööl vastu esmaspäeva. Tuleleegid

olid tohutud, õlgedest katusetükid tõusid kõrgele taeva alla ja langesid eemal maha. Nendest süttis Sillaotsa talu (Venekülas) ja „Vakermani pood“. Isa-ema läksid tulekahju kohale. Mina jäin koju. Ei mäleta, kuidas oli vanaemaga. Ronisin ahjule, aga hirm oli suur. Põlev hoonetemürakas paistis ju läbi akna.

Millised olid mu „eralõbustused“? Tol kooliajajärgul muidugi. Talvel pakkus suurt lõbu Suigu jõel uisutamine, mindi ka koos koolivendadega kaugemale – Tootsi soole ehk Suursoole. See oli talveti sageli tohutusuur lage kiilasjääväli ... Kevadeti pakkus suurt vaheldust jõe jääminek. Siis kangutati jääsulgusi, sõideti jääkambaldel. Ühel korral vesi keeras mul all jääkampla serviti ja see hakkas vajuma. Kambal vajub, kuid samal ajal läheneb kaldale. Kui olin juba põlvini vees ja kallas küllalt lähedal, hüppasin, ja muidugi rinnuni vette. Teine kamplasõit oli traagilisem. Kambal lähenes kaldajäälle. Mõtlesin, et nüüd hüppan „maha“. Aga viivitasin. Viimasel hetkel siiski „otsustasin“ ümber ja hüppasin. Nii õnnelikult, et poole jalaga jäin kaldajäälle. Sel kohal oli jõgi sügav, vesi oli üle pea. Suveti harrastati ujumist, õigemini: esialgu ujumaõppimist, kõrkjapadjaga. Sageli „küllastasin“ Põuat. Seal oli mänguseltsilisi. Eriti lõbus oli sügiseti rehepeksmisel. See kestis Põual vähemalt nädalapäevad.

Need on muidugi üksikud erihetked. Aga maaelu pakkus mulle alati vaheldust. Kõik „maailm“ oli lahti – jõgi, kraavid, põllud, mets, lähedal olev Raidla „kruusamägi“. Igal pool oli midagi teha, igavust ma ei tundnud.

See aga tähendas, et ma sageli olin kusagil „kadunud“. Vanaemale see ei meeldinud, õigemini: see tegi ta murelikuks. Ema jutustas, et ükskord – vist Ristile tuleku aastal – olevat mu köiega voodi jala külge kinni sidunud, nii et ma kaduma ei pääseks.

Vanaema

Aga nüüd veel mõni sõna vanaemast. Nagu mäletan, oli ta väikese-võitu kasvuga, kõhetu, kuid hea tervisega, ei mäleta, et ta oleks kunagi haige olnud. Meie majapidamises Ristil kujunes ta „üles-andeks“ kahe lehma karjatamine, peamiselt maanteekraavi kallastel. Lehmadel olid ketid järel, ise istus maanteepervel ja kodus sukka. Ta on mulle meelde jäänud kui osav kupulaskja ja maarohtude tundja. Tema arstikuulsus oli levinud kaugele ja kaugelt tuldi tema juurde abi saama. Kupulaskmist nägin sageli ja oskaksin seda praegugi järele teha, ka kuppusi valmistada. Ükskord oli meile külla tulnud keegi teine kuulus kuppar. Ema jutustas, et siis mindud Läti (naabertalu) sauna ja hakatud teineteist tohterdama. Aga tohterdamisel kaotanud mõlemad arstid liigselt palju verd ja nad olevat leitud sealt kaunis hädistena. Maarohte-ravimtaimi tundis vanaema hästi. Õpetas mullegi nende tundmist. Mõnikord saatis ta mind endale rohte korjama, korvitäie eest maksis 5 kopikat. Maarohtudega arstis vanaema peamiselt mitmesuguseid nahahaigusi. Nähtavasti jääd arstimisega rahule, sest abisaajaid oli sageli. Ka oskas vanaema „kaaluda“, s. o. tulevikku ennustada. Kaalumise toimus suure vana piibli ja suure aidavõtme abil. Võti seoti piibli vahele, hoiti seda pärapidi kahe väikesõrme otsade vahel õhus ja esitati piiblile küsimus: kas ja või ei? Kui piibel pöörama hakkas, oli jaatav vastus, kui ei hakanud, oli eitav vastus.

Ükskord olevat vanaema ka mind arstinud. Mul nähtavasti oli mingi seedehäire, sees korisenud. Vanaema – ema teadmata – olevat mulle siis panskröömi ja tiimisriiki (mis need on, seda ma ei tea täna-senigi) sisse söötnud. Kui ema koju tulnud, siis leidnud ta mu õues rohul pikali vahtu suust välja ajamas ja vanaema õnnest säramas. Ta seletanud: lapsel konnad sees krooksuvad, need tulevat välja ajada.

Õllepood (kuni 1914)

*„Pole viga, ära nutsa, õpi aga ilusasti,
sinust saab veel suur mees.“*

Minu vanemate vabadikupõli Ristil aga ei kestnud kaua, vist aastat paar-kolm. Maja võeti taas õllepoe alla ja mu vanematel tuli tahes-tahtmata muu töö kõrval õllepoodi pidada.

Kuidas see juhtus? Põua „mõis“ oli Tammiste mõisa karjamõis. Viimane oli rendil ja selle rentnikuks oli, nagu varemgi nimetatud, minu onu. Nähtavasti säilitas Tammiste mõisa omanik¹ õiguse sellele hoonele, kus me elasime. Õllepood andis mõisnikule sissetulekut ja ta nähtavasti otsustaski õllepoe taasavada. Mõisnik Tammistes ei elanud, tema esindajaks koha peal oli Sindi kalevivabriku tolleaegne direktor Vestus². Vestus andis Risti õllepoepidamise õiguse vastava lepingu alusel kellelegi Pärnu äritseja Saabasele³. Viimane ise õllepoodi pidama ei tulnud ja andis selle ameti üle minu isale. Tasuks sai isa, nagu mäletan, ühe kopika igalt läbimüüdud õllepudelilt.

Aasta-paari pärast tekkis Vestuse ja Saabase vahel nähtavasti mingi konflikt, vist ei täitnud Saabas küllalt korralikult oma rendikohustusi. Vestus tahtis Saabasest lahti saada. Asi läks kohtusse ja kohus mõistis Saabase kogu tema „allüürnikuga“ majast väljatõstmisele. Tegelikult tuli seega muidugi ainult minu isal majast välja kolida. Väljatõstmise päeval läksin, nagu tavaliselt, hommikul kooli. Vahepeal olid kohale jõudnud kohtupristav ja ka teised asjaosalised.

¹ Pärast 1809. aastat kuulus Tammiste mõis Seebergidele. Enne 1919. aasta mõisate võõrandamist kuulus mõis Wulffidele, viimane omanik oli Josef Wulff.

² Signe Rõnga ja Marko Šorini andmetel tegutses vabrikus Karl Vestus, küll mitte direktori, vaid pigem esitöölise või personaliga tegelejana.

³ K. Saabas (F.P.).

Muidugi tõsteti siis kogu majakraam õuele. Kui kõik „korras“ olnud, kutsunud pristav Saabase ja Vestuse vaatama, nii et nad veenduksid kohtuotsuse täideviimises. Pärast seda ülevaatus andnud Vestus aga majavõtme minu isale ja ütelnud: sellest päevast peale olete siin maja peremees ja poepidaja. Vestusele nähtavasti meeldis pigemini minu isaga asju ajada kui Saabasega, vist oli ta kuulnud, et minu isa oli korralik ja usaldusväärne inimene. Kui koolist tagasi jõudsin, kanti parajasti kraami tuppa. Mäletan, see oli talvel. Ma olevat nutma hakanud. Kohtupristav silitanud mu pead ja ütelnud: „Pole viga, ära nuta, õpi aga ilusasti, sinust saab veel suur mees.“ Nii siis, õllepoepidamine jätkus, ainult veidi teistel alustel.

1910. aastal ehitati endisele hoonele veel üks pool juurde. Maja oli nüüd juba kolme katuse all, viimane kõige kõrgem. Õllepoepidamine kestis 1914. aasta augustini, mil, sõja puhkedes, kõik õlle- ja viinapoed suleti.

Nüüd siis mõningaid mälestusi õllepoe- ehk kõrtsiajast. Et Risti oli suurtest keskustest – Torist ja Pärnu-Jaagupist – võrdlemisi kaugel, siis ei olnud argipäevadel seal kuigi palju külastajaid, mõnel päeval üldse mitte kedagi. Isa-ema said seega oma põhitööd – põlluharimist ja loomakasvatamist – jätkata. Pühapäeviti kogunes aga õllepoodi tavaliselt küllalt rohkesti rahvast, nii ümbruskonnast kui ka kaugemalt. Laadapäevadel, eriti aga sillupäevadel – kevadel ja sügisel – oli õue hobuseid täis ja rahvast palju. Neil päevadel tuli ette ka inetuid kakelusi ja isegi pussitamisi ning kividega loopimisi. Need olid mu kannatusepäevad. Ei suutnud ja ei tahtnud seda kõike näha, läksin majast kaugemale eemale, kus tundsin end rahulikuna. Aga ikkagi tuli palju inetusi näha. Õllepoed olid tol ajal kohaks, kuhu tulid kokku ka paadunud joodikud. Nende lärm, rõvedad laulud ja füüsiline kokkuvarisemine, see oli midagi niisugust, mille nägeminekuulmine oli valus. Aga minna ei olnud kuhugi. Kui ma siin kirjutan

paadunud joodikutest, siis ei tähenda see, et neid oleks tol ajal olnud palju – nad olid tuntud, nad olid ühe käe sõrmedel ülesloetavad (neid ei olnud kaugeltki nii palju nagu praegu), aga – kas oli kaks või kolm koos – pilt oli sama.

Aga mu isa ja ema? Mõlemad „jõid“ külalistega kaasa. Ema tegi seda niivõrd tagasihoidlikult, et alkoholi mõju tas ei olnud märgatagi. Ta oli suur „jutumees“, ta ei võtnud asju nähtavasti südamesse, ja ta sai oma joodikutega alati hästi läbi. Ma ei tea ka ühtegi juhust, et isa oleks purjus olnud. Külalistele olid ta keelepaelad lahti ja teda tunti kui „rahvameest“ ja teda tuldi – ka hiljem – meeleldi külastama.

Meil müüdi ka „suitsusid“ – paberosse ja sigareid. Ükskord tekkis minulgi kiusatus keelatud vilja maitseada. Osalt toimus see Põua mänguseltsiliste mõjutusel. Paberossipaki kadumine tuli aga ilmsiks ja muidugi ka minu patutegu. Sain tugevasti sarjata. Hiljem ei ole mul „suitsu“ järgi enam mingit igatsust tekkinud, välja arvatud lühike ajavahemik hoopis hilisemal ajal.

Linnasõidud Pärnusse

Mida me teel rääkisime? Aga mitte midagi.

Õllepoeajast on säilinud teisigi mälestusi. Kõige tavalisemad ettevõtmised olid isaga linnasõidud. Kui mitte igal nädalal, siis vähemalt ülenädalati käis isa hobusega Pärnus vaatides õlut ja „muud kraami“ toomas. Mõnikord võeti siis ka mind kaasa. Tee oli küllalt pikk – Are kaudu 25 versta¹. Kodust mindi välja tavaliselt varakult, umbes kella 4 paiku, sõit kestis harilikult 4 tundi, isa laskis hobuse sammu „sõita“,

¹ Verst võrdub ligikaudu kilomeetriga.

ta hoidis hobust. Mida me teel rääkisime? Aga mitte midagi, isa oli minuga kaunis sõnakehv ja mina ei tundnud isa „keelt“. Rae kõrtsi juures tehti peatus, hobusele anti heinu ja kaeru. Paar-kolm kilomeetrit edasi hakkasid paistma Pärnu „tornid“ – Elisabeti ja Nikolai kiriku tornid. Eriti võimas ja kõrgeleküündiv, suure kukega torni tipul, oli esimene. Nüüd ei ole teda kahjuks enam – milleks oli vaja teda puruks pommitada? Tornid – see oli ilus ja erutav vaatepilt.

Pärnust on eriti meelde jäänud Bliebernichti¹ õllefabrik, kus isa oma õllevaadid ostis. Seal oli suur hoov, sagimist ja tegemist ning seega vaatamist palju. Õlu villiti kodus pudelitesse ja mina olin seejuures tavaliselt kinnikorkijaks. See toimus erilise raske vasest „aparaadi“ abil. „Muu kraam“ – veinid, suitsud, suitsuvorstid – osteti tavaliselt Ammende² suurest kaubamajast. Mõnikord oli juhus ka Glabe platsi³ ääres seista ja vaadata linnakooli õpilaste kilkamist-jooksmist ning jalgpallimängu. Praegu käib sellest platsist suur tänav läbi ja kõrvale on puud istutatud.

Tuleb meelde üks omapärane vahejuhtum linnasõidul. Olime just Rae kõrtsile lähenemas, kui tagant sõitis auto järele. Autod olid tol ajal haruldased, nad sõitsid suure mürinaga, mida oli juba kaugele kuulda. Hobused ei olnud nendega harjunud, kartsid ja perutasid. Isa sundis hobuse jooksmas. Aga tee pörutas, ja kui me olime parajasti Rae kõrtsi kohale jõudnud ja auto möödus, siis arvas üks vaat heaks koormast lahti tulla ja vankrist maha karata ning mäest alla jökke veereda. Jõgi oli sel kohal madal ja vaadi kinnipüüdmine läks hõlpsasti, aga selle üles veeretamine oli tülikam.

¹ Vabrikut pidas toona ilmselt Arthur Bliebernicht, Pärnumaa õlletööstuse ja arheoloogiateaduse kuulsa edendaja Eduard Gustav Bliebernichti isa. Vabrik loodi 1869. aastal ja natsionaliseeriti 1940. aastal.

² Hermann Leopold Ammende (1855–1934): baltisaksa päritoluga Pärnu kaupmees.

³ Hiljem kandis Glabe plats Vabadusvälja(ku) nime, praegu on seal Vabaduse (võidu) park, parki läbib Pargi tänav, mille ainus maja on Pärnu linnakooli hoone.

Linnaskäimisi oli ka talveti. Siis sõideti Pärnu otseteed, üle Rääma raba. Raba veerul oli allikaid ja vesi ei tahtnud siin sageli kuigi hästi kinni külmuda. Ükskord hobune kukkuski jääst läbi kõhuni porisesse vette. Aga see oli tark ja rahulik hobune, peagi oskas ta end taas järele upitada ja ree järele tõmmata.

Pärnu sõitsin mõnikord suveti ka koos oma noorema onuga, Jaaniga. Onu Jaan oli Põual oma venna juures piimameheks. Mõisa kari oli suur, vist umbes 30 veist. Osa piima hapendati, koor tehti võiks. Kogu see sissetulekuallikas saadeti linna müügile, kaks korda nädalas. Jaan oli tol ajal veel noor, 17–18 aastane. Me seltsisime hästi. Sageli harjutasime mõisa aias pommitõstmist. Ta oli vaimsete huvidega, armastas lugeda. 1913. aastal saatis vend ta Tartu põllutöökursustele. Tema kaudu tutvusin siis ka esimeste eestikeelsete keemia- ja füüsikaraamatutega.

Piimamüümine Pärnus – ja vist ka mujal – oli siis väga oma-pärane. Piimamees liikus „oma piirkonnas“ piimavankriga ringi, isegi hüüdis ja kutsus rahvast „piimale“. Piim oli vaatides. Vaadi punn päästeti lahti ja lehtri kaudu valati vajatud piimahulk välja, toopi, kellele haput, kellele rõõska. Või müüdi enamasti kauplusesse. Jaan sõitis mõnikord linnas ka mitu ringi, näitas mulle Pärnu vaatamisväärsusi. 1913. aastal kutsuti ta sõjaväeteenistusesse, teenis Staraja Russas ja oli seega ühesid esimestest, keda 1914. aastal sakslaste vastu lahingusse saadeti. Sinna ta ka jäi, arvatavasti langes¹. Temast oli mul kahju, temast jäi ilus mälestus.

Nurme tee oli siis alles sillutamata ja kevadeti-sügiseti oli see otse lausaline porilomp, vankrirattad veeresid sageli rummuni savi-ses sopas. Ükskord kukkus piimavaat sopasse! Võtsime jalad lahti ja kuidagi saime vaadi vankrisse tagasi. Linna poole jõudnud, pesime ja loputasime ta veega puhtaks.

¹ Jaan Steinberg (1892–1915) jäi sõjaväljal haigeks ning suri 6. jaanuaril 1915. (F. P.)

Taali ministeeriumikool (1910–1912)

Nüüd tuleksime tagasi koolimälestuste juurde. 1910. aasta sügisel pandi mind Taali ministeeriumikooli, mis oli umbes 15 versta kaugusel kodukohast¹. Paar nädalat enne koolitöö algust tuli käia sisseastumiseksamitel. [Tolle aja] ministeeriumikoolid olid viieaastase kursusega. Kolm esimest jagu moodustasid esimese „klassi“ ja need vastasid oma õppekavadelt tavalistele 3-aastastele vallakoolidele. Kaks viimast jagu moodustasid teise „klassi“. Minul tuli eksam teha seega teise klassi esimesse jakku.

Eksamile sõitsime hobusega. Suigu Venekülast sõitis veel kolm õpilast. Üks neist oli samast Suigu koolist, kust minagi, kaks teist – Tabria koolist. Mina sattusin vastama koos ühe Tabria õpilasega. Küsitlemine oli vene keeles ja rõhku pandi käänamisele ja pööramisele. Minu teadmised leiti korras olevat, aga mu naaber saadeti tagasi. Talle tuli ta emagi appi, hakkas saksa keeles pikalt-laialt selgitama, mille peale küsija-eksamineerija ja – kooli juhataja – ainult „ja“ ja „ja“ oskas vastata, kuid noormees jäi siiski vastu võtmata. Selgus, et Suigu kooli Tamme töö oli siiski vilja kandnud. Teised kaaslased võeti vastu.

Mäletan, et ilm oli sel päeval väga ilus ja et koolimaja õuel oli rahvast – noori ja vanu – rohkesti. Sel päeval kuulati mulle valmis ka korter, umbes 1,5 kilomeetrit koolimajast. Seal sain voodikoha, perenaine pidi andma kohvi või tee, mõnikord ka suppi. Selles peres oli kaks poega, minust 3–4 aastat nooremad, ka ministeeriumikooli õpilased. Nad osutusid kaunis keskpärasteks õpilasteks ja mul tuli

¹ Taali ministeeriumikooli hoone asub Pärnu jõe kaldal Sindi paisust (praegusest Sindi karestikust) veidi ülesvoolu. Kool rajati 1845. aastal ja tegutses 2009. aastani (Taali põhikool), mil see koolipere protestist hoolimata suleti.

neid õppetöös aidata. Kaks aastat tagasi, kui käisin Sindis ja ka oma omaaegses korteris, et oma koolivendade kohta teateid saada, kuulsin, et nad olevat 1944. aastal hukkunud ... süütult hukatud.

Taali ministeeriumikooli hoone asub Pärnu jõe paremal kaldal, poole kilomeetri kaugusel Sindi kalevivabrikust. See on suur pikk kahekorruseline puuhoone. Tol ajal, kui ma seal koolis käisin, oli ümbrus lage, hoone paistis kaugele ja jättis imposantse mulje. Hoone keskosas oli neli suurt klassiruumi, edelapoolses otsas kaks õpetaja-korteri, kirdepool, teisel korrusel, üks õpetajakorter, all – „söögi- ja magamistoad“.

Taali ministeeriumikool Pärnu jõe paremkaldal, Sindi paisust veidi ülesvoolu. Juhan käis siin aastatel 1910–1912. Majas tegutses järjepidevalt kool – viimati Taali põhikool – kuni 2009. aastani.

Esimesel aastal istusin – neljas ja viies jagu koos – teise korruse kagupoolses klassiruumis, tagant eelviimases pingis. Minu pinginaabriks oli keegi Sauga kandist pärit õpilane. Meie jaos oli umbes 25 õpilast, lõpetajaid oli poole vähem. Viimastest olid mõned juba 17–18-aastased suured noormehed.

Kooliõpilasi oli seega rohkem kui Suigu vallakoolis, ka oli siin iseloomude mitmekesisus suurem. Oma jao õpilastest on hästi meelde jäänud Tõnis Laur¹, kellega meie kooliteed ka hiljem kohustusid. Ta oli heasüdamlik, väga liikuv ja jutukas. Miskipärast hakati teda Kisseljoviks nimetama. Erakordselt omapäraseks õpilaseks oli Raoul Alberg² Kõrsa talust. Ta oli liikuvam kui elavhõbe, valmis iga-sugusteks tegudeks ja osales kõikjal, kus oli nalja. Seejuures oli ta alati lõbus, alati jutukas ja heasüdamlik, ei vihastanud ega pahan-danud kunagi, ka siis mitte, kui talle ülekohut tehti. Niisugusena olen ma alati kujutlenud Joosep Tootsi, ja ükski näitleja, keda olen Tootsi osas näinud, ei ole suutnud sellist õiget Tootsi-tüüpi kanda. Kolmekümnendate aastate lõpupoolikul, mingisuguste pühade ajal sõitsin rongiga Pärnust Tallinna poole. Rahvast oli palju. Sindis tuli peale rühm noorevõitu sõitjaid. Nende hulgas tundsin hääle järgi ära „Rauli“, ja see ta oli – ikka jutukas, lõbus, kuid mitte lõõpiv. Koolist lahkunud, hiljem, olevat ta oma isatalu pidama hakanud ja seadinud selle eeskujulikkus seisukorda. Sama talu moodustab praegu ühe eeskujuliku sovhoosi abimajandi keskuse.

¹ Tõnis Laur (1896–1957): kooliõpetaja Tori-Selja vallakoolis, Jaagupi kihelkonnakoolis, Tori valla Metsaküla külakoolis, Audru Malda algkoolis, Penuja algkoolis. Tõstamaa algkooli juhataja, Tori valla Aesoo algkooli juhataja, seejärel õpetaja Virula mittetäielikus keskkoolis.

² Raoul (Raul) Alberg (Kõrsa) (1896–1970).

„Seisab Juhan Aul Sindi koolipoisina“ on kirjutatud foto tagaküljele, küll pas-takaga kunagi märksa hiljem. Jutt on seega Taali ministeeriumikoolist. Istub ilmselt Tõnis Laur, kellega oldi kooli- ja korterivennad ka Pärnu linnakoolis ning kes valis samuti õpetajakutse.

[Meie jaos oli ka kaks „õllepoodnikku“: Viira „kõrtsi“ ja Tammiste „kõrtsi“ rentnikkude tütred. Olid tagasihoidlikud, aga kuidagi nagu asjalikud ja „elutargad“, tõsised.]

Lõpetajate hulgast on eriti kolm õpilast meelde jäänud. Esime-sena nimetaksin Sindi kalevivabrikust päritoleva Männiksoni. See oli väikesevõitu kasvuga, asteenilise kehaehitusega, intelligentse olemu-sega ja kaunis liikuva iseloomuga. Rääkis väga hästi vene keelt. Minu

vastu oli ta kuidagi erakordselt sõbralik ja seltsiv. See sõbralikkus ei unune mul iial ja olen talle selle eest alati tänulik. Kreutzberg paistis silma oma erakordse joonistamisandega, eriti inimeste joonistamisega. Üks puha, millest ta ka ei alustanud, ikka tuli sellest inimese, aga mitte lihtsalt inimese, vaid inimese või inimesed vastavas situatsioonis, vastava iseloomuliku ilmega. Arenberg¹ – pärastine õpetaja Tammistes – oli heasüdamlik ja vaikne, aga silmapaistvalt aeglase loomusega.

Viimases jaos olles tuli meil leppida koolimaja alumise, hämarama, loodepoolse klassiruumiga. Meie, lõpetajad – 12 õpilast – istusime aknapoolses reas. Eelmise aasta õpilastest olid paljud kooli pooleli jätnud, mõned kursust kordama jäänud. Sellest rühmast on mitmed oma elu pidanud andma esimeses Maailmasõjas. Hiljem on kontakt säilinud vaid kahega – Jantsoniga ja Jürissoniga². Viimane oli kolmekümnendatel aastatel TPI³ dotsent.

Tolle aasta neljandast jaost mäletan hästi vaid Liidemanni⁴ ja Käiget⁵, vist seetõttu, et hiljem oli nendega kontakti. Esimesest sai hiljem tuntud insener, teisest jurist. Maksab siingi üldinimlik, alaealistele omane nähtus – endast vanemaid õpilasi tuntakse, nooremaid aga – õige vähe.

¹ Suigu raamatukogu valduses olevate Gustav Altpere 1967. aasta käsikirjaliste mälestuste järgi oli nimeks Jaan Arenberg, 1922. aastal töötas ta Mannare koolis.

² Nikolai Jürisson (1898–1980 Tallinn): teedeehitusinsener, õppejõud (tema tütrepoja Peeter Volkonski mälestustest leiab Juhani ja Nikolai sõpruse kohta liigutava loo).

³ Tallinna Polütehnilise Instituudi.

⁴ Jüri (Georg) Liidemann (1899–1977 Toronto): põllutöoministeeriumi tippametnik, põllutöomasinade alaste raamatute autor ja õppejõud. 1944. aastal emigreerus Torontosse, töötas põllutöomasinade firmas.

⁵ Elmar Käige (1901–1981 Rootsi): advokaat Pärnus.

Taali õpetajad

*... praegu mõtlen veel hirmujudinatega,
kuidas me siiski küll eluga pääsesime.*

Nüüd ka õpetajatest. Esimesel aastal oli kooli juhatajaks Aleksander Ruber¹, Tartu Õpetajate seminari kasvandik, tol ajal 27 aastat vana. Ta on alatiseks mu kujutlusse jäänud „härrasmehena“ – väga korralikult riides, korralik käitumiselt, väga asjalik, oskas ja võib olla ka tahtis teiste, eriti õpilaste suhtes distantsi pidada. Mõnikord veidi närvilik ja tavatses õpilasi, kui need ei osanud, lõua alla „togida“. Oli karm ja nõudlik õpetaja, aga ka osav ja hea õpetaja. Teda kardeti, tema ainet õpiti korralikult, kuid tast peeti siiski lugu. Minule on temast jäänud kõigiti head mälestused. Õpetas vene keelt, laulmist ja „ilukirja“. Järgmisel aastal siirdus õpetajaks Rakverre.

Looduslugu õpetas Vestman². Ta ei olnud halb inimene, aga tema õpetamine jäi kuidagi pinnaliseks, ei suutnud sügavale juurduda. Raskusi oli tal distsipliiniga, kuigi tugevasti kärkis ja paukus. Seks korra oli muidugi kõik vaikne, kuid see ei kestnud kaua. Ta oli õpetajatest ainuke perekonnainimene. Lapsi oli tal kaks, poeg³ õppis hiljem ülikoolis loomaarstiks. Vestman oli meie õpetajatest ka ainuke veneusuline ja õpetas meile usuõpetust ja kirikulaulu. Oli ühtlasi Sindi õigeusu-koguduse köstriks ja temaga koos pidime käima kirikus laulmas. Suurel Reedel tuli meil minna kirikusse üle jõe paadiga. Vesi oli suur, tuul tugev, lainetus väga suur ja praegu mõtlen veel hirmujudinatega, kuidas me siiski küll eluga pääsesime.

¹ Hugo-Aleksander Ruber (1885 – ca 1916): õpetaja Taali ministeeriumikoolis, Rakveres, Kaukaasias, hiljem pangaametnik Tbilisis, kannatas Suhhumi kliima all ja suri seal esimese maailmasõja ajal (F. P.).

² Aleksander Vestman (F.P.).

³ Nikolai Vestman (F.P.).

Eesti keelt õpetas Alberg¹, Taali talupidaja poeg, Raouli sugulane. Tema koolimajas ei elanud, igal hommikul tuli ta koos õpilastega paadiga ülejõelt, keep õlgadel, hall kübar peas. Eesti keele õpetamine toimus tol ajal Kampmanni² lugemisraamatu alusel. Kas oli see õpetaja või lugemiku mõju, ei oska ütelda, kuid need keeletunnid andsid meile, noortele, palju: mina küll õppisin tundma suurmehi, oma kodumaad ja kuidagi nagu hakkasin taipama, et ka meie, eestlased, oleme midagi ja ka meil on midagi. Unarusse jäi aga grammatika ja õigekeelsus. Hiljem loobus Alberg õpetajaametist ja hakkas talupidajaks.

Matemaatiliste ainete õpetajaks oli H. Kärt³, võrdlemisi noor, meeldiva välimusega ja sõbraliku rahuliku käitumisega õpetaja, Tartu õpetajateseminaris kasvandik. Oskas oma ainet hästi edasi anda ja mõnes osas – näiteks geomeetria algetes – isegi huvitavaks teha. Hiljem siirdunud koolitööle Harjumaale.

Teine õppeaasta tõi õpetajateperre muutusi. Ruberi asemele tuli Friedrich Puusepp⁴, Albergi asemele Karolin⁵. Esimene oli oma hariduse saanud Võru linnakoolis ja Valga linnakooli pedagoogikaklassis, teine oli Tartu õpetajateseminarist.

Puusepp oli juba varem – paari aasta eest – Taali ministeeriumikooli õpetaja olnud. Nüüd määrati ta kooli juhatajaks, kuigi oli alles 24-aastane. Väikest kasvu, alati rahulik, vaikse häälega, nõudlik ja hea pedagoog. Oskas alati fabuleerida ja meeldis õpilastele. Distsipliiniga raskusi ei olnud – juba tema ilmunisel saabus vaikus ja kord. Ta hakkas eesti keelt ja laulmist õpetama. Pani suurt rõhku õigekeelsusele, algasid

¹ Juhan Alberg (F.P.).

² Mihkel Kampmaa (Kampmann) (1867–1943 Tartu): Sauga vallast pärit eesti kirjandusloolane, koolikirjanik ja pedagoog.

³ Heinrich Kärt (F.P.).

⁴ Friedrich (Priidu) Puusepp (1887–1972 Tartu): õpetaja ja keeleteadlane, töötas Tartu õpetajate seminaris, siis ülikooli vene keele kateedris, paljude keeleõpikute autor.

⁵ Karl Karolin (F.P.).

etteütlusted. Ja siin tulid meie senised töölüngad ilmsiks. Minu esimene etteütlus oli „punane“ ja all ilutses sirge ning piitsjas „1“. Peagi hakkasin taipama – oma keelevaistult ma loll ei olnud – järgmiseks hindeks oli neli ja sellele järgnesid viied. Puusepp tutvustas meid ka luule kirjutamise reeglitega, luuletuste tegemisega. Muidugi järgnesid sellele katsetused ja see jätkus hiljemgi. Tulemused olid aga kaunis kesised, vemmälvärsside taset ma ei ületanud. Kirjandite osas oli olukord märksa parem. Puusepp õpetas meile – soovijatele – ka viiulimängu. Ka see algatus kandis vilja ja viiulimäng kujunes pikemaks ajaks minu lemmikharrastuseks. Puusepp kirjutas mulle ka pärast koolilõpetamist, virgutades edasi õppima. Sügava jälje jätsid need kirjad – koolijuhataja kirjutab! Hiljem kujunes Puusepast tuntud koolikirjanik – ta tõepoolest õpetas meie noored oma keelt õigesti kirjutama.

Vene keelt õpetas nüüd Karolin. Ma ei saaks selle õpetaja kohta midagi laivat ütelda, kuid arvan, et Ruberi karmi käe all oleksin ehk rohkem omandanud. Olime siiski niikaugele jõudnud, et suutsime vene autoreid originaalis lugeda. See valmistas rõõmu ja elamusi. Süvenes huvi lugemise ja kirjanduse vastu. Ei saaks siingi Puusepa mõju mainimata jätta.

Jõudis kätte /1912. aasta/ kevad ja algasid eksamid. Neid oli terve rida ja kestsid ligemale kuu aega. Vene keele eksamit peeti muidugi kõige tähtsamaks ja tolleaegse tava kohaselt ilmus sel päeval kohale ka Pärnu maakonna koolideinspektor. Alles äsja oli selleks kurikuulus Prosljakov¹. Olevat olnud juhtumeid, mil ta eksamilaua taga löönud pussi lauasse ja käratanud: „Kto u menja ne znajet russkavo jazõka, tomu otrežu jazõk!“². Nagu hoopis hiljem kuulsin,

¹ Ilja Prostakov (F.P.).

² Vene keeles: „Kes mul vene keelt ei tea, sel lõikan keele ära!“.

olevat ta ka suur altkäemaksuvõtja olnud. Minu ajal oli inspektoriks Tsiklinski¹, endine Pärnu linnakooli inspektor. See oli diametraalselt vastupidise käitumisega: alati heatahtlik, sõbralikult naeratav ja abivalmis, õpilasi julgustav ja ergutav. Minul oli viperus loodusloos. Tuli vastata muu seas piletiküsimusele: *vozobnovlenije krove*². Ma ei teadnud, mis tähendab sõna „*vozobnovlenije*“. Kaudsed küsimused ma siiski nähtavasti suutsin vastata ja sain „läbi“. Ei saa öelda, et eksamid erilist raskust oleksid valmistanud, kuid siiski nad väsitasi ja tuju just ei tõstnud.

Erilist pidulikku lõpuaktust tollal ei korraldatud – mis aktust saabki korraldada 12 õpilasele! – aga suur ilus lõputunnistus paljude heade hinnetega ja mitmete allkirjadega oli siiski meeldivaks tasuks nähtud vaeva eest. Kus see tunnistus küll praegu peaks viibima?

Taali koolipoiste lõbustused

... pimeduse tulekul hakkasin kartma. Iga puu või pöõsa taga mu kujutluses midagi „oli“ või „häälitse“.

Meenutaksin ka mõnesid üldisi muljeid ja ajaviitmisi Taali ministeeriumikooli-aegadest. Kõige sügavamad elamused jättis Sindi pais³ ja Pärnu jõgi selles piirkonnas. Sindi pais! Mäletan teda eriti sügisest ja kevadisest aegadest, mil vett oli rohkesti ja mil ta oli eriti võimas. Olen korduvalt hiljem lugenud E. Särgava-Petersoni⁴ „Ei iialgi’s“ Sindi paisu kirjeldust ja nagu nõiaväel elustuvad mus temast

¹ Feodor Tsiklinski (F.P.).

² Vene keeles: vere uuendamine.

³ Sindi pais lammutati 2018.–2019. aastal, et taastada jõeelustiku rändevõimalus.

⁴ Karl Ernst Peterson (Ernst Peterson-Särgava) (1868–1958 Tallinn): Väandra vallast pärit Eesti poliitik, kirjanik ja õpetaja. Jutustus „Ei iialgi“ oli üks tema esimesi teoseid, ilmus aastal 1895, algne väljaanne on veebist PDF-failina leitav.

mälestused. Istusin mõnigi kord ta vahetus läheduses kivimürakatel, kuulates ta vägevat müha, vaadates neid tohutuid rahulikke veemasse, mis tast alla sügavikku langesid, et sealt vahutava ja mängleva „uue kvaliteedina“ kiiresti edasi liikuda. Mida ma mõtlesin? Vaevalt ma midagi mõtlesin, aga ilus ja rahustav oli see veemuusika.

Jääminek. Terviklik jääkamar kogu jõe laiuses läheneb paisule ja jõudnud selle veelangemiseni, hakkab ta koolduma, kaob kuhugi põhjatusse olematusse, et veidi allpool liikuva jääpuudruna taas nähtavale ilmuda.

Kevadine palgiparvetamine. Pikad korralikult kokkuseotud palgiparved lähenevad pikkamisi paisule. Juba varakult lähevad neilt parvejuhtijad paatidel kaldale. Paisule jõudnud, hakkavad parved nagu murduma, langevad järkjärgult vette, ja seal nagu ei olekski põhja – kõik kaob. Veidi allpool tulevad palgid jällegi nähtavale, kuid – milline korratus ja kaos! Edasi nad siiski kiiresti liiguvad, nende sihtpunkt ei ole ju enam kaugel – Pärnu Papiniidu (Waldhofi) papivabrik.

Jää- ja parveminek pakkusid niivõrd kütkestavat vaatepilti, et 1912. aasta kevadel mitmed meist jooksid ka suurel vahetunnil paisu otsa oma uudishimu rahuldama. Aga oh häda! Puusepale see põrmugi ei meeldinud, süüdlased pandi nurka, peapesu oli väga vali. Nurgas olivate hulgas olin minagi.

Kui jää ja parved läinud, algas allpool paisu kalapüük. Pea kõik ümbruskonna töömehed – nende hulgas ka minu korteriperemees – olid „kalurid“. Meietaalised muidugi vaatasid pealt, kuidas noodad kaldale tõmmati ja hõbedane liikuv saak venesse loobiti. Kui vesi alanes ja soojenes, algasid meilgi – mitmel koolipoisil „pidupäevad“ – silmupüük. Võrdlemisi värskelt pannil praetud silmud ei olnud mingi delikatess, aga silmude püüdmine oli lõbusaks spordiks. Üle põlvede vees, parema käe särk kaenlaauguni üles kääritud – otsisime

„saaki“ ja kui selle leidsime (mitmed silmud koos kivi külge ime-nult), algas nende kinnivõtmine. See oli muidugi eriline „kunst“, kuigi väga lihtne. Silmuse oli rohkesti ja vaevalt me nende püüdmi-sega looduse tasakaalu rikkusime.

Talvel oli sagedaseks lõbuks suure reega allpool paisu järsust jõe-kaldast allalaskmine. Regi – viis-kuus jõnglast peal – langes suure kiirusega ja peatus alles kaugel teisel kaldal. Regi tõmmati ühisel jõul märke tagasi ja allasõit algas uuesti.

Koolimaja õuel – muidugi varasügisel ja kevadeti – oli pea iga-päevaseks mänguks „Laptuu“. Tol ajal „Suurt palli“ meil ei olnud, ka ei tuntud jalgpallimängu. Mängiti ka „Viimast paari“. „Kodus“ män-giti tavaliselt kurni ja see oli sama lõbus nagu tänapäeval koroonas.

Jõulupühade eel oli koolimajas vana kombe kohaselt jõulupuu. See oli suur pidupäev. Igalt poolt sõitsid lastevanemad kohale, kooli-maja õu oli hobuseid tulvil. Jõulupuu säras, õpilased kandsid ette koorilaule ja „ilulugemisi“. Oli veel midagi? Vist oli, aga ei mäleta. Teisel õppeaastal olin minagi üks deklamaatoreid. Vuristasin ette mingi pika luuletuse „Ljudi vsje bratja, dai ruku mnje brat“¹. Vist nii algas. Karolin nägi arvatavasti küllaltki vaeva, et ma vähegi ilmeka-malt oma salmikesi ülesütleva õpiksin. Endal mul selleks taipu ei olnud. Kuidas läks? Viga just ei olnud, plaksutati hoogsasti, mõned pärast isegi kiitsid. Aga ettekantu sisu ei olnud kaugeltki niisugune, mis mind kaasaelama oleks pannud. Kui pidu „ametlik eeskava“ läbi oli, algasid tantsud ja ringmängud. Õppisin siin koolis veidikese tantsima, ja nüüd tantsisin minagi kaasa. Öösel sõitsime emaga koju.

Vaheldust kooliellu tõi ka koolist koju ja kodust koolimine. See toimus iga kahe nädala tagant ja oli oodatud sündmuseks. Koju mindi laupäeval ja jalgsi. Meil oli kolm minejat – Mäekallas² (Suigu

¹ Vene keeles: „Inimesed on kõik sõbrad, anna mulle käsi, sõber.“

² August Mäekallas (F.P.).

kirikumõisa rentniku poeg), Mathiesen (Suigu Veneküla väike-taluniku poeg) ja mina. Koju mindi „otseteed“: Tammiste metsa-ülema residentsi kohal siirdusime kiirakääralisele taliteele – esmalt 3 kilomeetrit läbi põlislaane ja siis veel paar kilomeetrit „heinamaid“ (puisniite).

Nimetatud põlislaas oli minule ilusamaid teelõike. Alati rahulik, alati vaikne või ühetooniliselt kohisev, alati mõningaid loomahääli kuuldavale lastes ... Võimalik, et seetõttu on mets mulle kuni tänaseni jäänud armsamaiks puhke- ja jalutuskohaks. Ükskord leidsime või arvasime leidvat oravapesa. Hakkasime puud mööda üles ronima. Vist mina tegingi algust, aga libisesin allapoole, ja nii õnnelt, et mu uued villased püksid rebenesid eest täiesti lõhki. Mõnikord tuli mul ka miskipärast üksinda koju kõndida. Pimeduse tulekul hakkasin kartma. Iga puu või põõsa taga mu kujutluses midagi „oli“ või „hää-litses“. Niisugune „konnikartus“¹ oli mulle sisendatud maast-madalast ema poolt. Oma loomuselt ei ole ükski nooruk konnidekartlik. Meenub ka üks erilaadne juhtum. Olin juba kodukandi läheduses, „heinamaadel“. Järsku tunnen, et kõht on tühi, jõud kaob, enam edasi minna ei suuda. Istusin maha, värisesin kartusest.

„Kodu, kodu – magus sõna!“ Jah, seda tunnetab nooruk eriti siis, kui ollakse mõnda aega kodust eemal ja siis jälle tullakse vanemate-majja. Kojujõudmine oli tollal elamuseks. Ta tõi vaheldust ka see-tõttu, et siin ootas mind korralik toidulaud. Kõik sai üle vaadatud, nii tubades kui ka majaümbruses. Pühapäeva lõunapaiku algas taga-simine. See toimus hobusega, sest kaasa võtta tuli ka kahenäda-la-leivakott. Et minejaid oli kolm, siis „küüdimehed“ kordamööda vahetusid. Enne lumeteed tuli hobusega minna tavaliselt pikemat teed mööda – läbi Niimiste ja Kuiaru.

¹ Vanarahvas nimetas „konnideks“ väikseid olevusi, näiteks putukaid, aga ka vaimolendeid, kellega lapsi hirmutati.

Kodused maatööd

Taali ministeeriumikoolis käimise ajal olin 13–15-aastane. See oli aeg, mil mul suveti algas vanematekodus ka korralikum „tööteenistus“. Vanemad olid vahepeal põldu juurde teinud (millest ka mina osa võtsin). Põllumaa ei ole ju „jumalast antud“ või „rahva“ ühisvara, nagu päike ja õhk. Põldu tuleb teha, surnud ja vaene maakamar elama panna, kõlbmatust puhastada ja hoolikalt korras hoida. Ka oli isa vahepeal Põua mõisa ja ümbruskonna talunike „piimameheks“ hakanud. Aresse, Päriveri tallu oli selle noor peremees – Juhan Hansen – meierei rajanud (mis oli esimeseks selletaoliseks asutuseks lähikonnas) ja sinna hakati nüüd ümbruskonnast – piimaühingu liikmetelt – piima kokku vedama. Koor töödeldi siin võiks ja läks müügile, kooritud piima (lõssi) said talunikud tagasi. Selline piima kasutamine oli tol ajal tulus ja kujunes üheks peamiseks sissetulekuallikaks. Piimad veeti meiereisse suvel igal päeval, talvel ülepäeviti. Piima ärasaatmine algas hommikul varakult ja keskpäevaks või lõuna eel jõudis piimamees koju tagasi.

Majapidamine oli seega laienenud, ja minu töö teretulnud. Minu maatöötegemised algasid juba varemalt – igasuguste abitööde kujul, nii vilja maha tegemisel kui ka heinte- ja viljakoristamisel. 13. eluaastast peale olin aga juba mitmes töösektoris täie jõuga osalemas. Omandasin pikkamisi oskused kõikides maatööharudes, heinategemisega alustades ja metsatöödega lõpetades. Kõiki neid töid tunnen ja oskan praegugi. Masinatest oskan siiski ainult niidumasinat ja looreha ning linamasindamismasinat käsitleda. Suvine töötamine isakodus ja selle avardamine kestis nüüd pidevalt kuni mu 22. eluaastani, mil olin juba „iseseisev“ õpetaja ja seetõttu suveti mujal seotud. Ka veidi hiljem, esimestel ülikooliaastatel olin suveti maatöödel.

Kuidas ma „hindaksin“ oma maatööd praegu, tagasivaates? Ei saa ütelda, et see oleks olnud kerge. Seda enam, et ma ei ole kehaliselt kuigi tugev olnud, mõnes olukorras tuli jõust isegi puudus. Heinatööde aegu valutasid sõrmed ja muud „luud-liikmed“ ning nende väljapuhkamiseks ei olnud kunagi aega. Kraavikaevamine ja -puhastamine ning kartulivõtmine tegid selja haigeks. Lõbusam ja kergem – kuigi mitte alati – oli näiteks kündmine: ader liigub sujuvalt läbi mulla, mätas pöördub mättale. Ja peagi näed oma töövilja – mustendavat, nagu uueks ja ilusamaks muutunud põldu. Rehepeksmisel meeldis eriti allalaskja olla – temast ja tema osavusest oleneb kogu töö tempo ja pidevus. Allalaskja on juht, komandör. Laupäevane palav saunaleil ja vihtlemine võtsid aga tööväsimuse, asemele astus lõõgastus- ja rahulolutunne. Minu tervisele mõjusid maatöö ja füüsilised pingutused, värskes puhtas õhus viibimine väga hästi. Mul on isegi kahju tänapäeva-noortest, kel sellised töövõimalused puuduvad ja kes peavad linna tänavatel kallist aega surnuks lööma, või lõngust mängima, või füüsilist loovat tööd selle aseainega – spordiga – asendama. Sport on nüüd paratamatult vajalik, aga ta ühiskondlik väärtus ei ole suur. Noored siirduvad maa-miljööst linnadesse ja paljud peavad hiljem leppima monotoonse masinatööga. Isegi maal.

Kuid tuleksime nüüd tagasi 1912. aasta kevade juurde. Koolist vabanemine valmistas mulle nähtavasti niivõrd suurt rõõmu, juba „aktuse“ päeval seadisin sammud kojupoole. Ilm oli ilus, soe, päike paistis. Jõudnud umbes 2 kilomeetri kaugusele oma koolikorterist, Suura talu heinamaade kohale, kus parajasti veel loomi karjatati, sain karjakoeralt pureda: ta hammustas mu jalasäärde kaks sügavat

haava. Muidugi oli siis edasi kõndimine võimatu. Suura talu peremees küüditas mind hobusega koju.

Esimestel päevadel olin muidugi rivist väljas. Vist järgmisel või ülejärgmisel päeval sõidutas ema mu Torisse arsti juurde. Midagi kardetavat ei leitud olevat, imestan, miks ei kahtlustatud hullkoera hammustust. Et mu meeleolu parandada, ostis ema mulle Raudsepa poest ilusa mitmevärvilise mängupalli. Aga ma ei saaks ütelda, et see erilist lõbu valmistas – omatehtud veised ja hobused ja „masinad“ olid etemad. Haavad muidugi varsti enam valu ei teinud, arsti retsepti järgi saadud plaastreid kasutati korralikult, ja kergemate tööde tegeminegi ei olnud takistatud. Kuid imelik asi: haavad ei paranenud, haavade ümbrus oli sinine, haavad olid „vihased“ juba üle kuu aja. Ühel laupäeval, saunas olles võtsin aga sideme haavadele ja pesin haavad tuhaleelisega puhtaks. Tuhaleelist kasutati pea kõikides saunades kaevuvee pehmemdamiseks. Nüüd sündis ime: juba mõne päeva pärast olid haavad kahvatuks muutunud ja servadest kinnikasvama hakanud. Tuhaleelisega pesemist korralitati ja varsti olid haavad paranenud, armid aga ilustavad mu jalasääri tänaseni. Pärast niisugust koerahammustamist muutusin koerte vastu väga pelglikuks ja põdesin niisugust koerakartust mitukümmend aastat.

Vallakirjutaja õpipoiss (1912-1913)

... sündmus mõjus minusse nii, et ma hiljem ei ole kunagi enam mõelnud võõra kirja lahtitegemisele.

Loomulikult seisime ka küsimuse ees: mis edasi? Kooli minna ma ei tahtnud. Nähtavasti heidutasid mind koolitöö-pingutused. Et ma olin „nõrga kondiga“, siis arvas ema, et õiget maatöömeest minust ei

saa ja tuleb leida kergem amet. Tulime otsusele: minul tuleb õppida vallakirjutajaks. Üks noormees meie (Raidla) külast oli pärast kihelkonnakooli lõpetamist vastavad „õppused“ läbi teinud ja nüüd oli ta „härra sekretär“.

Sügisepoole asusingi oma uuele õppetööle – Suigu valla- ja kohtukirjutaja Heinrichsoni õpipoisiks. Heinrichson oli asjalik, tasa-kaalukas ja korralik töömees. Ta oli nähtavasti mingis saksa koolis käinud, ta abikaasa oli „poolsakslane“, nende koduseks keeleks oli saksa keel. Neil oli kaks poega, need õppisid Pärnu gümnaasiumis. Muidugi oskas Heinrichson ka küllaldaselt vene keelt, sest muidu ta ju oma ametit pidada ei oleks saanud. Kõik otsused, mis valla- volikogu- ja kohtuistungitel tehti, protokolliti vene keeles ja ärakirjad protokollidest saadeti kõrgemasse instantsi, kas kinnitamiseks või revideerimiseks, ei tea.

Minu ülesandeks sai kõigepealt igasuguste kutsete ja teadaannete kirjutamine. Tol ajal valmistrükitud blankette ei kasutatud ja kõik tuli teha käsitsi. Kõige enam oli tegemist vallamaksu sissenõudmise-kutsetega. Alaliselt taludes elavatega oli asi võrdlemisi lihtne, „liikuva“ rahva asukoht (aadress) aga muutus, kutsed tulid tagasi ja need tulid nüüd teisale saata. Vallavolikogu kokkutuleku puhul tulid kutsed saata volikogu liikmetele, kohtuistungite puhul kohtunikele ja kõikidele asjaosalistele.

Kõige aeganõudvamaks tööks kujunes igasuguste protokollide ja otsuste ümberkirjutamine. Need olid mahukad ja võtsid palju aega. Annab imestada, kuidas Heinrichson kõige selle tööga varem, üksinda olles, toime tuli. Vahest tuli ka kirjadele, isegi ametlikele kirjadele vastata. Mida vastata, seda öeldi, omal tuli aga vastusele vorm anda. Muidugi mõista, et see kontrolliti ja vajadusel korrigeeriti. Iseseisvalt koosolekuprotokollide kirjutamiseni ma veel ei jõudnud.

Kõige selle kõrval oli vahetevahel – eriti Torist posti toomise puhul (kaks korda nädalas) – aega ka saabunud ajalehtede lugemiseks. Ajalehed ja kirjad kanti või saadeti vallamajast adreseatidele kätte, kuid see toimus juhuslikult ja nii seisis mõned ajalehed mitmed päevad vallamajas. Tollal loeti peamiselt „Päevalehte“, „Uut Aega“ (?), „Postimeest“. Nii hakkasin pikkamisi ka maailma-asjades orienteeruma. Esimeses järjekorras huvitasid mind siiski kirjanduslikud uudised, kirjanduskriitika ja joonealused romaanid (peamiselt tõlked). Järgmisel aastal sai minust järjekindel „Postimehe“ tellija ja lugeja.

Vallamajas käis rohkesti rahvast ja seda sai lähemalt tundma, millest hiljem oli isegi kasu. Ametikandjatest meeldis mulle kõige enam Are Madise Jaan. See oli siis kolmandat korda (aega) vallavanemaks. Ta oli väga rahulik, humoorikas, heatahtlik, ma ei kuulnud ta suust halba või rõvedat sõna, ta oli oma loomuselt läbi-läbi intelligentne, ja niisugused on mulle alati imponeerinud.

[Mainiksin siin ka üht vahejuhtumit, mis aitaks iseloomustada mu reaktiivsust. Suiku tuli elama veel üks õpetaja Matvei Tamme vendadest – Karl Tamm¹, nagu teda kutsuti, Tamme Karla. Tegi vahetevahel kingsepatööd. Ta oli lärmakas ja tema elamisest kõneldi mõndagi halba. Ükskord tekkis mul miskipärast kange huvi teada saada, mis talle ühes kirjas kirjutati. Peitsin kirja lauapaberi alla, et see hiljem lahti teha, läbi lugeda ja siis õigele kohale tagasi panna. Aga just samal päeval tuli kirjasaaja vallamajja ja vallakirjakandja hakkas kirja otsima. Muidugi ei leidnud. Minul oli väga paha enesetunne. Niipea kui kirjakandja teise tuppa läks, asetasin kirja teiste kirjade vahele, kust ta siis peagi imestusega leiti. Sündmus mõjus minusse nii, et ma hiljem ei ole kunagi enam mõelnud võõra kirja lahtitegemisele. Ei saaks sellega hakkama.]

¹ Karl Tamm olla pidanud end töörahva huvide eest võitlejaks ning püüdnud nendega samastuda, tihti veidral või kohatul moel.

Kodus ma lugesin tol ajal rohkesti. Tammiste haridusseltsi raamatukogust¹ sain eesti kirjandust, endale oli mul muretsetud Gogoli ja Puškini teoste kogu (muidugi venekeelne). Gogoli lugesin peaaegu kaanest kaaneni läbi. Puusepalt – nagu varem mainisin – sain paar kirja, milles ta soovitas mulle hariduseeed jätkata. Varsti sai omalegi selgeks, et tuim vallasekretäri amet mulle ei istu. Mõtted hakkasid hariduseallika poole suunduma.

[Pühapäeviti liitusin mõnigi kord külanoortega ja käisin küla pidudel. Isegi 4–5 kilomeetri kaugusel! Vist olin ma küllaltki veiderik selles seltskonnas. Enamik külapoisse lärmitses ja lõõpis, mina sellega hakkama ei saanud, aga vapralt kõndisin kaasa, peomajas tantsisin mõne tantsu, eriti aga tantsisin ringmängudel. Tütarlapsed võtsid mind siis meeleldi ja naerusui tantsima, see muidugi meeldis ja hoidis mind vee peal.]

Kevadel, põllutööde aegu tulin Heinrichsoni juurest ära ja sinna ma enam tagasi ei läinud. Vist sel suvel tuli mul kord tuju klarnetti õppida. Tammistes oli sel ajal kaunis hea puhkpilliorkester ja sealt mul see veider tahtmine tuligi. Käisin Toris Tõlla Jaani² juures mõned korrad „õppimas“ ja lihtsaid lauluviise (eriti kirikulauluviise) mängisin äragi, aga selle ala pillimeest minust siiski ei saanud, nähtavasti ei olnud püsivust. Viiulit mängisin edasi ja sellel alal tegin edusamme.

¹ Tsaarivalitsuse ajal tegutses see raamatukogu Tammiste valla Mannare koolimaja juures, õpetajate Otto Lubergi ja Jaan Arenbergi juhtimisel.

² Tõlla Jaan (Jaan Jürvetson; 1845–1932): suuresti iseõppinud multiinstrumentalist, orkestrijuht, helilooja, pillimeister, rahvaluule koguja, muusika populariseerija. Asutas 19. sajandi viimasel veerandil Suigu piirkonna kõige vanema orkestri, mis tegutses Eesti iseseisvuse algusaastateni.

Pärnu linnakool (1913–1915)

Vahepeal oli aga edasiõppimise mõte konkreetselt küpseks saanud. Otsustasin õpinguid jätkata Pärnu Linnakoolis¹ ehk (nagu nii-suguseid koole nüüdsest peale nimetama hakati) Pärnu Kõrgemas Algkoolis. Seal õppis juba minu ministeeriumikooli-koolivend Tõnis Laur. Määravaks asjaoluks selle kooli „valikul“ oli aga minu vanus ja isa rahakott: gümnaasiumisse ma vanuse tõttu ei pääsenud ja kui oleks pääsenud, siis oleks isa ainelised võimalused üles ütelnud. Lihtsalt: ei olnud muud valikut.

Kõrgemad algkoolid – igas maakonnalinnas – olid neljaklassilised ja neisse võeti vastu 4-klassiliste algkoolide lõpetajad. Seda tüüpi koolid valmistasid ette keskmise haridustasemega riigiametnikke. Kooli põhiainetes programmid vastasid üldiselt gümnaasiumide 6. klassi programmidele (matemaatikas võib-olla isegi ületasid), kuid võõrkeeli (ja muidugi ka ladina keelt) neis ei õpetatud.

Sisseastumiseksamid tegin II klassi. Miskipärast jäin eksamitele päeva võrra hiljemaks kui vaja. Siiskis korraldati mulle – koos teise samasuguse hilinejaga, Madis Levandiga² – eraldi kirjalikud eksamid vene keeles ja matemaatikas. Teistes õppeainetes esitati suulisi küsimusi. Minu teadmiste tase leiti korras olevat ja nii sai minust nimetatud kooli II klassi õpilane.

Selle kooli õpilased kandsid musta, kinnise kraega ülikonda, vööd (rihma), mille esikülje neljakandilist pannalt ilustas kolm suurt tähte VNU. Sinise äärisega mütsi ees oli „hõbedane“ riigikull³, samasugused embleemid olid ka mustast kalevist palitu rabattidel.

¹ Hoone praegune aadress Pärnus: Pargi tn 1.

² Madis Levandi (Lewant) (1897–1992): õpetaja Pärnumaal (tema lapselaps on olümpia medalivõitja Allar Levandi).

³ Vene riigivapp: kahepäine kotkas.

Juhan Pärnu linnakooli täismundris. „Sinise äärisega mütsi ees oli „höbedane“ riigikull, samasugused embleemid olid ka mustast kalevist palitu rabattidel.“

Heameel koolipääsemise puhul oli vist nii suur, et veel samal päeval ostsin rihma ja mütsi ning alustasin koduteed. Teel sattusin kokku – Madis Levandiga! Nii me siis kõmpisimegi, kaks kooliuudikut. Millest me küll kõnelesime?

Kool algas kaks nädalat hiljem, vist 16. augustil. Korterit sain koos Lauriga Liiva tänavale. Koolimaja asus Glabe platsi ääres, Endla teatri taga. See oli võrdlemisi suur, nelja suurema klassiruumiga, inspektori elukorteriga, õpetajate toaga, suure saaliga ja mitmete abiruumidega telliskivihoone. Praegu on selles hoones mingi tehnikakool.

Meid oli klassis umbes 40 õpilast. Esialgu kõik võõrad, pikkamisi muidugi sobis tutvus. Mõned neist õpilastest on praegugi „vaimusilmade ees“. Mõne kuju hakkas selginema alles järgmisel õppeaastal.

Väga andekaid, kellest hiljem oleks kujunenud tuntud nimesid, meie hulgas ei olnud. Minu pingikaaslaseks oli mingi Mõisaküla „nurgaadvokadi“ poeg, klassi kõige nõrgem õpilane. Jäi muidugi kursust kordama. Hoopis hiljem, 30-tel aastatel kohtusime Tartus. Ta oli koostanud kitarrimänguõpiku ja tegeles kupleede kirjutamisega. Venelasi oli meie klassis kaks. Teine neist – Razmessov – oli väga elavaloomuline, aga heasüdamlik ja tore nooruk. Kõige „koerem poiss“ klassis oli keegi Ottenson, Pärnu linnast. Ta ei olnud aga kaugeltki Tootsi-tüüpi, talle tegi löbu õpetajatele igasuguseid vigureid mängida ja lihtsalt kaasõpilasi naerma panna. Miskipärast sain mina temaga hästi läbi, ta kutsus mind enda poole koju, näitas oma rikkalikke vineerist väljasaetud lauaesemeid ja seinailustusi. Õppisin temalt selle kunsti ja saagisin minagi. Kaua aega ilustas mu lauda riigikulliga tindipoti- ja kirjutustarbetealus. Ühiseid vaimseid huviseid oli mul Tõlbiga, Tori Urukülast, minu kodulähedusest noormehega. Ta oli kõntkäeline, aga tohutu suure füüsilise jõuga. Käisime koos vabatahtlikena eesti keele tundides. Tõnis Lauri kaudu sobis mul juba esimesel õppeaastal tutvus ka mitme III klassi õpilasega. See süvenes hiljem veelgi.

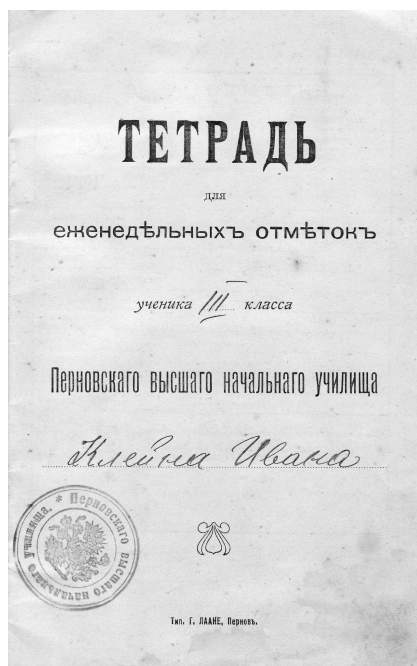
Pärnu linnakooli õpetajad

„Noh, praegu õpite oma usku veel eesti keeles, oodake, kui sõda möödas, siis pannakse ka teid vene keeles õppima!“

Mis puutub õpetajatesse, kõige esimene raske kokkupuutumine oli mul usuõpetajaga, preester Tsvetkoviga¹. Kaugelt enamik õpilasi oli eelmisest klassist üle tulnud ja usuõpetust õppinud vene keeles ning palvusi ja usutunnistust kiriku-slaavi keeles. Muidugi selgus kohe,

¹ Nikolai Tsvetkov (F.P.).

et mul ei olnud neist asjadest aimugi. Mulle anti nüüd armuaeg: kuu või hiljemalt pooleteise kuu pärast olgu mul palved jne. kiriku-slaavi keeles selged! Muidugi tulid nad selgeks teha ja said selgeks tehtud, aga – millise vaevaga! Ma pidin õppima asju keeles, mida ma ei mõistnud. Koguaeg kandsin palveraamatut kaasas ja sõna kõige otsemas mõttes tuupisin. Esialgu pea igal laupäeval läksin maale, koju. Teel olles, raamatuke käes, tuupisin. Tsvetkov jutustas meile piiblood ette – ta pidas end eeskujulikuks jutustajaks – ja me pidime neid järgmisel korral umbes samalaadselt edasi jutustama. Oli veendunud venestaja. Hiljem, järgmisel aastal, kui sõda juba käis, suvatses sageli luteriusuliste kohta ütelda „Noh, praegu õpite oma usku veel eesti keeles, oodake, kui sõda möödas, siis pannakse ka teid vene keeles õppima!“.

„Ivan Kleini iganädalaste märkuste vihik“: Juhani päevik Pärnu linnakoolis (Pärnu kõrgemas algkoolis).

Vene keelt ja geograafiat õpetas Orlovski. See oli ühtlasi meie klassi-juhataja. Erilist vaimustust ta õpetamine ei äratanud. Geograafia tundides käis edasi-tagasi, jutustas, ja järgmisel korral pidime umbes sama edasi jutustama. Vene keele tundides jutustasime ülesantut. Uut lugedes küsis, kas ja mis oli arusaamatu. Kui keegi seda teadis, siis pidi see asja ära seletama, kui ei teadnud, siis püüdis ise seda teha. Rohkesti õppisime pähe vene klassikute luuletusi. Tegime sageli kirjandeid ja sellega vist õppisime kõige enam. Seejuures oli Orlovski väga viisakas, teietas kõiki õpilasi ja seda pean tema voo-ruseks. Muidugi töötas suurvene vaimus – kuigi oli väikevenelane¹ – ja oli väga vihane, kui ühel erajutuajamisel III klassi õpilane Karu² nimetas venelasi troglodüütideks³.

Matemaatikat (aritmeetikat, algebrat ja geomeetriat) ja loodus-lugu õpetas Mihkel Roots⁴. Ta oli nõudlik ja hea õpetaja. Pani suurt rõhku aritmeetika teooriale. Mõned sellealased definitsioonid on mul seni ajani sõnasõnalt meeles. Mulle matemaatika meeldis, ainuke, mis mõnikord raskusi valmistas, oli aritmeetikaülesannete lahendamise. Ükskord vedasin oma õpetajat tahmatult alt. Rootsi tundi tuli kuulama Riia õpperingkonna kuraator. Mind kui üht paremat õpilast kutsuti tahvli alla. Ei taipa tänapäevani, miks ma järsku puterdama hakkasin ja kõik ära rikkusin. Roots oli väga erutatud ja tal oli muidugi piinlik. Ka minul oli pea norus. Bioloogia tunnis käsitleti

¹ Tsaariaegne venestamisotstarbeline nimetus ukrainlaste kohta.

² Juhan Karu (1897–1923): ÜS Raimla asutajaliige, tõlkis eesti keelde olulist bioloogia-alast kirjandust, sealhulgas koos Juhan Auliga (toona Klein) Strasburgeri jt botaanikaõpiku (ilmus 1926), suri noorelt tuberkuloosi. Juhan Aul on teda hiljem nimetanud oma elu parimaks sõbraks.

³ S.o koopaelanikeks (kreeka keelest).

⁴ Mihkel Roots (1884–1962 Viljandi) oli Viljandimaalt Naanust pärit õpetaja, tundub tõenäoline, et tegemist on sama inimesega.

II klassis botaanikat. See toimus Schmeili¹ väikese väljaande järgi. Nõuti herbaariumi tegemist ja ettenäitamist. [Rootsi kui pedagoogi puudus oli selles, et ta armastas mõnede õpilaste kallal „iriseda“ ja neid mõnitada. Hiljem oli Roots Viljandimaal koolinõunikuks.]

Примерная работа по арифметике. С. Шмели
6/IV 15г.

Задача I.

Винооторовець имел 40 ведер вина, которое ему самому стоило по 4 руб. 20 коп. за ведро. Это вино он разбавлял водою и рассчитывал, что при продаже выйдет по 4 руб. 30 коп. за ведро получит 7½% прибыли. Вско сколько винооторовець разлив в три боченка так, что число ведер I^{го} относится к числу ведер II^{го}, как 5:6, а число ведер II^{го} к числу ведер III^{го}, как ½:0,5. Сколько ведер было налит в каждый боченок?

Решение.

I. 4р. 20к. II. 100р. + 7½р. = 107½руб.
 $\times 40$
 168руб.
 168руб. III. 100руб. - 107½руб.
 168руб. IV. 100руб. - 107½руб. = 143к.

а/ 4р. 30к. = 4,3руб.
 б/ 100руб. - 107½руб. = 143к.
 в/ 100руб. - 107½руб. = 143к.

„Kirjalik töö aritmeetikas. 6. aprill 1915.“ Ja mälestustest: „Mulle matemaatika meeldis, ainuke, mis mõnikord raskusi valmistas, oli aritmeetikaülesannete lahendamine.“

Prantsuse keelt vabatahtliku õppeainena õpetas Poeglaste Gümnaasiumi direktori tütar, mademoiselle Smirnova. Mitte ei mäleta, millise

¹ Otto Schmeil (1860–1943): saksa zooloog, botaanik, õpikute autor, püüdis bioloogiaharidust reformida selles suunas, et õpilased teeksid ise vaatlusi ja avastaksid looduses seoseid.

õpiku järgi me töötasime, aga see oli meeldiv õpik ja ka õpetamine oli meeldiv. Kevadeks saime raamatu „läbi“, hääldamine ja lugemine oli selge, tühja-tähja oskasime ka prantsuse keeles edasi ütelda. Edaspidi jätkasin prantsuse keele õppimist omal käel ja see keel ning kirjandus kujunes mulle kõige meeldivamaks (ja on seda tänapäevani).

Sündmused linnakooli ajal väljaspool õppetööd (1913-1914)

*Õppetööd sõjasündmused üldiselt ei seganud,
välja arvatud Tannenbergi lahingu kaotamine ...*

Sellest õppeaastast meenuvad ka mõned sündmused väljaspool õppetööd. Sügissemestril pühitsesime Romanovite¹ 300-aastast juubelit. Aktusel olime vist lollisti „tuimad“, seetõttu ei mäleta sellest midagi. Pidusöök oli kahes laudkonnas – õpetajad eraldi, meie, õpilased, eraldi. Oli maiustusi ja limonaadi. Tantsuks mängis oma kooli balalaikade-kitarriorkester. „Daame“ peoõhtul ei olnud, meie, poisid, tantsisime isekeskis. Enne seda tuli tantsimist õppida. See toimus III klassi õpilase Tarassovi õpetamisel. Tarassov oli tööpoolest hea „õpetaja“ ja nendest õppustest oli suur kasu.

Selle õppeaasta jõuluvahetajal, uusaasta paiku, oli erakordselt suur lumesadu ja tuisk. Lumi oli kõikjal rinnuni ja kõik õueteed tulid lahti kaevata. Kui kooli läksime, andis Orlovski meile kirjutada kirjandi „Tuisk“ ja Lepik² „kompositsiooni“ „Tuisk“.

Kevadel oli Pärnus mingi kohalik laulupidu – mäletan, oli palav ilm ja tolmune. Ka oli sel kevadel mul võimalus esimest korda elus

¹ Vene tsaaride dünastia.

² Rudolf Lepik (F.P.).

näha (Pärnus) Estoonia teatrietendust – „Pisuhända“ Altermanni¹ osavõtul. Koolitöö lõpu eel oli ekskursioon Reiu jõe lähedusse. Istutasime seal noori mände. Nurisesime selle üle, et gümnaasiumi õpilased läksid orkestri saatel, meie aga tummalt.

Koolitöö lõppes muidugi „eksamisessiooniga“. See ajajärk jättis (ka järgmisel kevadel) meeldivad elamused. See oli vabaduseaeg: kes talvel vähegi korralikult oli õppinud, siis kevadine õpitu kordamine ei võtnud palju aega.

Ei saaks märkimata jätta ka seda, et tol ajal käis äge võitlus eestlaste ja sakslaste vahel linna „valitsemise“ pärast. Ilmusid Gori² karikatuurid ja vaimukad iseloomustused Pärnu Saksa tegelastest. Jälgisime seda suure huviga.

Suvel, vanematekodus olles, hakkasin omal käel õppima saksa keelt. Erdeli õpiku järgi. Kõige esimesed sõnad olid värvide nimetused: schwarz, weiss, blau, gelb jne.

Järgmine aasta³ algas sõja olukorras. Glabe platsil käisid nii jalaväe kui ka ratsaväeõppused. Kasakate ratsaharjutused olid üldise imetluse keskpunktiks. Õhtuti kogunesid „soldatid“ parki, kus andsid koorikontserte. Õppetööd sõjasündmused üldiselt ei seganud, välja arvatud Tannenbergi lahingu kaotamine ja sellel järgnev Vene vägede taganemine Ida-Preisimaalt. Peeti leinaaktus, inspektor nuttis.

¹ Theodor Altermann (1885–1915): Estonia teatri näitleja ja lavastaja.

² Vello Agori (Gori, Grigori Tõnisson) (1894–1944 Tallinn): karikaturist, pärit Pärnust, pseudonüümiks võttis oma lapsepõlve hüüdnime, esimesed karikatuurid ilmusid 1911. aastal, hiljem Eesti tippkarikaturist, oma tegevuse pärast käis Saksa teise okupatsiooni ajal vanglas ja sunnitööl ning tapeti NKVD poolt.

³ Küllap on mõeldud järgmist õppeaastat (1914–1915), sest sõda algas 1914. aasta augusti algul.

Õpilaste arv (III klassis) oli kahanenud. Minu pingikaaslaseks sai Emeljan Rea. See oli heasüdamlik, kuid kergesti erutuv ja ekstsentriiline kaasõpilane. Hoopis hiljem, 30-te aastate lõpul oli ta riigikogus töörahva (?) saadikuks¹. Eesti keele rühma tuli õpilasi juurde, nendega kujunesid lähemad tutvused. Lähem kontakt tekkis ka mitmete IV kl. õpilastega (peale Lauri ja Karu, kellega see kontakt oli juba eelmisest aastast). Neist tuleks nimetada Haasi² ja Risti³. Esimene neist oli pärit Torist. Õppis hiljem Pallases ja sai Kunstiinstituudi professoriks. Ristist sai tuntud ja lugupeetav õpetaja Viljandis.

„Pärnu linnakooli õpilased kandsid musta, kinnise kraega ülikonda, vööd (rihma), mille esiküljele neljakandilist pannalt ilustas kolm suurt tähte VNU.“ Pildi tagaküljele on märgitud kuupäev – 10. mai 1915 – ja nimed: Tõnis Laur, Karl Blank, Arkadi Madisson, Juhan Karu/Tagamaa, Juhan Klein/Väike, Jaan Rist.

¹ Riigikogu saadikute nimestikus leidub Jaan Rea (1896–?), kelle puhul sobivad nii sünniaasta, päritolu Pärnumaalt kui ka kuulumine kommunistide hulka. Võimalik, et ta on eesnimi eestistanud. 1924. aastal valiti Jaan Rea II Riigikogu liikmeks, osales 1. detsembri riigipöördekatse ettevalmistamisel Pärnus, seejärel põgenes NSV Liitu, kus töötas kooliõpetajana.

² Voldemar Haas (1898–1982 Tallinn): teatrikunstnik.

³ Jaan Rist: veebist leiab viiteid, et ta tegutses õpetajana Viljandis veel 1930. aastatel. Juhani paberite seas leidub tema saadetud tervituskaart, kust selgub, et Juhan on teda külastanud veel 1957. aasta suvel.

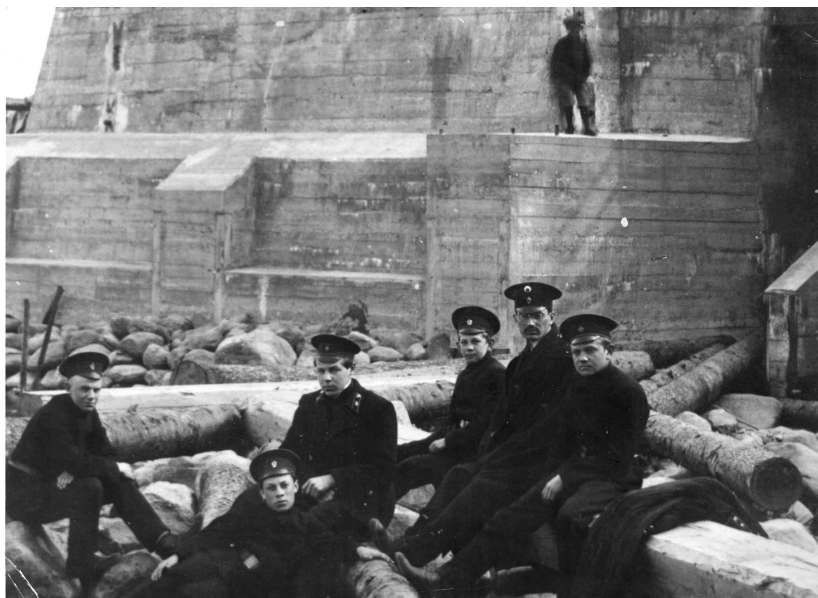
Veel üks klassipilt Pärnu linnakoolist, kus vähemalt enamik seltskonda erineb, ent mis kannab väga lähedast kuupäeva: 4. aprill 1915. Juhan istub ees vasakul.

Uueks õppeaineks oli füüsika. Seda õpetas Dmitriev¹ ise. Tehti katseid ja aine meeldis. Dmitriev hakkas ses klassis ka matemaatikat ning isegi bioloogiat õpetama. Viimast ainet õpetas ta küll kaunis „tuimalt“. Orlovski õpetas edasi vene keelt ja geograafiat. Kadestasime IV kl. õpilasi, kellele vene keelt õpetas lätlane Pauge². Tema tunnid olevat olnud erakordselt head. Teda tunti kui nõudlikku õpetajat, aga õpetamise tase oli määrav. Üheks tema õpetamise omapäraks oli see, et ta nõudis uute väljendite, venepäraste ütlemiste ja keeleliselt meisterlike palade päheõppimist. Nii õpiti pähe näiteks Gogoli Dnjepri-kirjeldus³. Õppeaasta lõppes jällegi eksamitega ja üleviimisega järgmisesse (viimasesse) klassi. Mindi suvevaheaega pidama. Ja keegi meist ei aimanud, et vähe on neid, kes veel järgmisel õppeaastal koos istuvad.

¹ Georgi Dmitriev (F.P.).

² Jānis Pauge (F.P.).

³ Jutt on Dnepri jõest.

„Kevadel, 1914.“ Pärnu linnakooli poisid koos õpetajaga Sindi paisu ääres, Juhan on parempoolseim, keskel palgil istub Juhan Karu.

Ärkamise aeg

Heidaksime nüüd veel korra pilgu tagasi Pärnu kooliajale. See oli minu nooruses teatud ärkamise – ja otsingute aeg. Ärkamiseaeg ses mõttes, et alles nüüd hakkasin taipama Vene tsaarivalitsuse venestuspoliitika painajalikkust. Kõik venelased-õpetajad ja Vene riigitegelased – suure rahva esindajad – olid üles kasvatatud ja üles kasvanud selles „teadmises“, et on olemas ainult üks isamaa, üks kodumaa ja see on – Venemaa, ja et on ainult üks emakeel ja see on – vene keel. See oli šovinism – teiste rahvaste „ärasulatamise“ aktsioon. Aga looduses on niisugune „seadus“, et iga aktsioon kutsub esile vastureaktsiooni: See oli meil kõikjal nii ja nii oli see ka Pärnu Kõrgemas Algkoolis.

Avalikult meie protestivaim nähtvale ei tulnud, peale ühe erijuhu. Karu oli kirjutanud – mingi konflikti puhul Dmitrieviga – väga sarkastilise „lühinäidendi“, milles ta rahvuslikku surveolukorda tabavalt lahkas. Ja mille ta eesti keele tunnis ette kandis. Ettekantu kohta tähendas Port¹: jäägu see ainult nelja seina vahele.

Loomulikult kujunes sellises surutiseolukorras Pärnu ajajärk mulle ka otsinguteajaks. Oli selge: hariduseta kuhugi ei pääse. Meil Karuga hakkas välja kujunema märklaud – gümnaasium. Aga kui kaugel see kõik oli! Juba gümnaasiumihoone² nägemine tekitas aukartusetunde ja andis mingi ähmase kujutluse eesmärgi suuruselt. Hakkasime õppima võõrkeeli, alustasime ka ladina keelega. Sain omale muretseda järk-järgult suure 24-kõitelise „Gimnazia na domu“³ – „Kodugümnaasimi“, gümnaasiumikursuse iseõppijale.

Me ei olnud siiski kaugeltki ainult ametliku tarkuse tagaajajad. Eks selles oli ju mõndagi meeldivat, aga siiski see oli – abinõu. Lugesime kõike, mis Eestis ilmus. Linna raamatukogu (õhtuti) kujunes meile nagu teiseks koduks. Eesti keele tundides püüdsime ammutada kõik mis vähegi võimalik. Maailmakirjandusega tegime tutvust väga kättesaadava „universaallibroteegi“ kaudu. Arusaadav, et tolle aja tingimustes koondus meie erihuvi eesti keelele ja kirjan-dusele. 1913. aastal hakkasid „Postimehe“ joone all ilmuma Juhan Aaviku⁴ keelelised märkmed. Need said hoolikalt läbi loetud ja need näitasid, et meil oma keelegi alal on veel küllalt söötis põldu. Karu oli

¹ Jaan Port (1891–1950 Tartu): botaanik, Tartu ülikooli botaanikaia ülemaednik, Tartu õpetajate seminari juhataja. 1913–1921 töötas algkooliõpetajana Pärnus ja Rāpinas, seega oli linnakoolis Juhani õpetaja.

² Pärnu Poeglaste Gümnaasiumi hoone aadress on Kuninga 29, praegu asub seal Pärnu Kuninga Tänav Põhikool.

³ Vene keeles: „Gümnaasium kodus“.

⁴ Johannes Aavik (1880–1973 Stockholm): eesti keeleteadlane, algatas 1912. aastal keeleuendusliikumise (ilmselt pole silmas peetud helilooja Juhan Aavikut).

hea viiuldaja ja sageli me siis ka koos kahel viiulil midagi mängisime. Kinos käisime harva. Samuti teatris. Osalt oli see ka rahaküsimus.

„Kodune elamine“ Pärnus

... kui saaks praegu veel sellist head puhast leiba!

Tahaksin lühidalt iseloomustada ka meie tolleaegset „kodust elamist“ – meie korteri- ja toitumisolusid. Elasime Lauriga koos Suure Kuke tänaval. Samas majas oli korteris ka Rist. Kõrvalmajas elas Karu. Söögi valmistasime ise – keetsime kartuleid, praadisime liha, tegime „kastet“ juurde, mõnikord keetsime ka suppi – kartulitest, tangudest, lihast. Supi keetsime soolasevõitu, nii et ta kohe hapuks ei läheks ja jätkuks vähemalt paariks päevaks. Peamine toit oli siiski leib, soolatud või, heeringas ja piim. Harva ka veidi saia. Leiva, liha ja või sain kodust. Ükskord emal ei olevat võid olnud, olevat läinud seda oma vennalt (Põua Mihklilt) ostma. See küsinud: aga kas see võisööja teab ka, mis või maksab? Leib läks paari nädalaga muidugi kaunis kõvaks, aga oma head maitset ta sugugi ei kaotanud. Kui saaks praegu veel sellist head puhast leiba!

Tavaliselt iga paari nädala tagant käisin maal. Läksin jalgsi, tagasiteel toodi mind hobusega poolele tee, mõnikord veidi kauge- malegi. Üks niisugune kevadine tagasitulek linna jäi mulle igaveseks mällu. Jõudsimme isaga linna, aga üle jõe ei pääsenud, sest jääminekut oli iga tund oodata ja sild – tol ajal „nahksild“¹ – oli juba ära võetud. Ma ei saanud aga ju teisele poole jõge jääda. Hakkasin, kaugemal all-pool silda üle jää minema. Kui olin poolel teel, alles siis märkas, et

¹ Nahksild oli ujuvsild Pärnus üle Pärnu jõe, ühendas Vee väravat Jänesselja teega, kohalikud kaupmehed ehitasid selle 1803. aastal, sild oli kasutuses aastani 1938, mil võeti kasutusele Suursild. Nahksilla võis jõejää kaasa viia: nii juhtus 1903. aasta kevadel, kui ühendus kahe kalda vahel katkes kaheks nädalaks.

jää on mulke täis, õõtsub, iga hetk võin läbi jää vajuda. Tagasi siiski ei läinud, ja õnn oli, et üle jõe pääsesin. Õhtupoolikul, kui jõe äärde tagasi tulin – jääminek võis ju iga hetk alata, nägin veel üht inimest, kes samas kohas, kus varem minagi, tuli üle jää. Ta tuli tasakesi, jalg jala ees, lähenes juba kaldale, aga seal ta läbi jää vajuski! Õnneks sai ta jääservast kinni haarata, ja seda kogu aeg murdes, pääseski kaldale. See oleks ju ka minuga võinud juhtuda!

[Me olime Lauriga vastandtüübid: tema hommikuse, mina õhtuse unega. Siis tegime sageli nii: tema töötas kella kaheni (öösel), siis ajas mu üles, algas minu tööpäev, ja ise heitis voodisse.]

Sõja algusaastad: maaelu, koolitee katkemine ja linnakolimine (1914-1916)

... imelik, kuidas selline paanika võib mõjuda. Paar päeva hiljem „otsustasin“ sõjaväkke, sõjakooli minna.

Nüüd siirduksime taas korra maale. Nagu teame, algas 1914. aasta 1. augustil esimene maailmasõda¹. Olime parajasti põllul linu kiskumas, kui tuli mobilisatsioonikäsk – keiserlik manifest. See kleebiti meie võõruseseinale. Sõja puhkemisel lõhuti kõikjal viinapood, nii palju vabadust rahval oli, et võis „nõuda“ viinapoodide, rahva kurnamis- ja riigi rikastumispesade, kaotamist. Suleti kõik joogikohad, ka õllepoed, nii siis ka „meie“ õllepood. Seda ei avatud enam kunagi ja nii oli meie perekonnas õllepoeajajärk möödas. Isa jäi nüüd täiel määral põllumeheks. Järgmisel aastal hankis ta põldu juurde, peagi suurenes loomade arv, hobuseid oli nüüd juba kaks. Meie juurde

¹ 1. augustil kuulutas Saksamaa sõja Venemaale ning Venemaa sai seega ametlikult sõja osaliseks. Sõja alguspäevaks võiks pidada juba 28. juulit, mil Austria-Ungari kuulutas sõja Serbiale.

tuli elama ema õetütar, seega pere suurenes. Suveti tuli ka palgalist tööjõudu pidada. Sõja lõpuks oli väikesest õllepoe-maakohast väike talu kujunenud.

Suveti jätkus minu maatöö ja nüüd olin ma juba täistööline igal ajal. Hommikuti tõusti – nagu mujalgi – varakult. Kell 8 oli kesk-hommik, kell 14 – lõuna. Siis oli söömise ja väike puhkeaeg, mõlemal korral kaks tundi. Mul oli harjumuseks saanud suvel palja jalu käia, ka varahommikuti ja isegi heinamaal. Meie peamised heinamaad olid tol ajal Lepplaanes, umbes 4–5 kilomeetrit kodust. See oli tol ajal veel soostunud, põõsastikku ja jändrikkudesse kaskedesse ning samblasse kasvanud „padrik“. Vesi oli mõnel suvel paiguti poolde säärde. Tarnad, osjad, pilliroog – see oli peamine. Hein oli seega väga vilets, aga paremat ei olnud. Kodus oli vaid umbes 3 hektari suurune aruheinamaatükk, ka kasvatati põlluheina.

Heinategu Lepplaanes kestis vähemalt kaks nädalat. Öhtuti käisime enamasti kodus. Hommikuti, piimalass ja leivakott seljas, tuli sinna tagasi minna. Sõime kõrgemas paigas, kuhjalaval ja söök oli lihtne: leib, piim, räim, liha, harva ka või. Kuhjalavas „lõime üles“ ka heinamaja – viljarõugu printsiiibil. Paaril-kolmel korral nädalas ööbisime ka oma heinamajas. Kõik oli ilus, isegi romantiline, aga oh neid sääski ja kihulasi! Päeval tülitasid parmud ja sõgelased.

Samal ajal kui olin maatööline, kasutasin aga igat võimalust õppimiseks. Kõige paremini sai neid võimalusi kasutada keelte õppimiseks. Kirjutasin sõnad või laused paberilipakale, pistsin selle vestitasku, igal puhkehetkel võtsin ta sealt välja ning lugesin ja õppisin oma kirjutisi. Osalt kasutasin ka keskhommiku- või lõunapuhkeaega, et keeletarkust taga ajada.

1915. aasta 15. augustil oli „Pärnu pommitamine“. Sakslased olid muuli vahele oma kolm väikest laeva juhtinud ja need seal põhja lasknud, vist laevatee sulgemiseks. Linna pommitati merelt. Tegelikult

ei teinud see pommitamine linnale kuigi suurt kahju, ainult mõned katused olid veidi kannatanud. Tulekahjusid ei olnud. Paanika ja tagajärjed olid aga suured. Kohalike sõjavägede juhataja, kindral Rodzjanko¹ käsul lasti Papiniidu vabrik õhku. Seejuures jäid vabriku korstnad terveks, neid ei suudetud purustada. Milleks seda oli vaja, ei taipa. Järgmise päeva hommikul levis kuuldus, et Papiniidus jagatakse rahvale soola. Soolapuudus oli maal suur. Kõikjal rakendati nüüd hobused vankri ette ja tõtati soola tooma. Ka minu isa oli üks minejaid. Ilm oli vaikne, palav, põuane ja „sompus“. Mina jäin koju linu raasima. Ja just sel päeval juhtus õnnetus: „raasisin“ oma vasaku käe väikesõrmepäka raasinugade otsa. Kaks suurt haavaarmi annavad sellest tänaseni tunnistust. Sool jäi isal siiski saamata. Kõik päralejõudnud olevat hoopis midagi muud vedama käsutatud, ja kõik, kes sellest kuulsid, pöördusid teelt tagasi.

Imelik, kuidas selline paanika võib mõjuda. Paar päeva hiljem „otsustasin“ sõjaväkke, sõjakooli minna. Käisin isegi Sindis ennast pakkumas. Mingi kõrgem ülemus kuulas mind ära ja laitis mu soovi maha: lõpetagu ma siiski enne kool ja tulgu järgmisel aastal.

Pärnu pommitamise teiseks suureks tulemuseks oli Pärnu koolide (riigikoolide) evakueerimine. Kõrgem algkool evakueeriti Viljandisse. Viljandi oli liiga kaugel, sinna mind „raha peale elama“ saata isal ei olnud võimalik. Ja nii mu koolitee lõppeski. Oli aastate arvult küllaltki pikk, 7 aastat, aga kaugele ta ei viinud. Jäin koju.

¹ Aleksandr Rodzjanko (1879 – 1970): hilisem Loodearmee juht.

Juhan Aul ilmselt 1980. aastatel kunagise Pärnu linnakooli hoone ees, kus ta õppis aastatel 1913–1915. „Pärnu pommitamise teiseks suureks tulemuseks oli Pärnu koolide (riigikoolide) evakueerimine. Kõrgem algkool evakueeriti Viljandisse. Viljandi oli liiga kaugel, sinna mind „raha peale elama“ saata isal ei olnud võimalik. Ja nii mu koolitee lõppeski. Oli aastate arvult küllaltki pikk, 7 aastat, aga kaugele ta ei viinud.“

Hiljem, kui /1915. aasta/ sügisesed välitööd enam-vähem korras olid, otsustasin, et kolin siiski linna, võtan korteri ja jätkan õppimist iseseisvalt. Vanemad nõustusidki. Olin jälle „kooliõpilane“, aga ilma koolita. Õppisin. Võtsin, muidugi piiratud ulatuses, ladina ja saksa keele tunde. Asi muidugi edenes, aga üksinda oli igav ja töö ei olnud siiski nii edukas, nagu ta oleks võinud olla. Eesti koolid – kaubanduskool ja progümnaasium siiski töötasid. Port oli kohale jäänud. Tema kaudu tutvusin mitme eesti õpetajaga (O. Mälk¹, Piiskar²,

¹ Oskar-Voldemar Mälk (1885–1951 Pärnu): ajaloolane, õpetaja, 1919–1940 Pärnu poeglaste gümnaasiumi direktor.

² Jaan Piiskar (1883–1941 Sosva vangilaager, Vene NFSV): Pärnu kaubanduskooli asutaja ja õpetaja, Asutava Kogu ja Riigikogu liige, haridusminister.

Kopvillem¹, Luts², Hanschmidt³ jt.). Hakkasin käima nendega koos õpetajate laulukooris laulmas.

„J. Port, O. Mälk, J. Kopvillem, J. Piiskar, 1918 (?)“ (loendatud vasakult). Juhan on unustanud oma mälestustes mainida, kuidas ta tutvus Jaan Portiga, igatahes olid nad koos juba Pärnu linnakoolis. Teiste pildil olijatega tutvus ta 1915. aastal Pärnus, kui kolis sinna „kooliõpilaseks ilma koolita“: „Porti kaudu tutvusin mitme eesti õpetajaga: Mälk, Piiskar, Kopvillem, Luts, Hanschmidt jt. Hakkasin käima nendega koos õpetajate laulukooris laulmas.“

Karu oli maal õpetajaks hakanud. Jaanuari algul /1916/ käisin teda külastamas. Abja jaama oli ta mulle hobused vastu saatnud. Veetsime koos mitmed ilusad päevad, tegime tulevikuplaane ja ammutasime teineteiselt jõudu edasiõppimiseks.

1916. aastal taheti mind (kõiki minuvanuseid) sõjaväkke mobiliseerida. Nüüd panin aga mina „sõrad vastu“, enam ei olnud selleks

¹ Jaan Kopvillem (1885–1956 Stockholm): õpetaja Pärnus 1915–1918, poliitik, diplomaat ja teadlane.

² Andres Luts (F.P.).

³ Johan August Hanschmidt (F.P.).

isu. Õigemini: minu ema hoolitses selle eest, et ma „valge pileti“¹ saaksin. Mingit erilist viga mul ei olnud, „nõrk kont“ muidugi oli, aga see ju sõjaväes ei loe. Ühest väikesest iluduseveast sain siiski kinni haarata: kunagi varem, ühel suvel oli mul paremal õlal suur paise, see mädanes kaua aega ja ma pidin kõndides õlga madalal hoidma. Seda käehoidmist tuli nüüd „harjutada“ ja end „vigaseks“ teha. Rattad pani aga muidugi raha käima. Pärnu sõjaväekomisjoni kaasistujaks oli mu vanaema õemees – Pärivere ja Uduvere „vabrikute“ omanik². Selle kaudu määriti rattad ära ja kui läksin komisjoni, siis nähti juba kohe mu „viga“ ja arst tunnistas mu sõjaväekõlbmatuks. [Kui suured need rahad olid, ei tea.]

Kooliõpetaja Uulus (1916–1917)

... kui kära suureks läks, pragas ta kisajad läbi, aga samas naeratas oma laia naeru ja oli nendele lõbusaks kaaslaseks.

Olin jälle vaba mees, suvel tegin maal tööd ja kui sügis tuli, otsustasin eelmise talve eeskujul õpinguid jätkata. Ometi läks kõik teisiti. Ei mäleta, kuidas ma Pärnus kontakti sain rahvakoolideinspektoriga Tsiklinskiga. See soovitas mul õpetajaks hakata. Uulus olevat koht vaba. Vabu õpetajakohti oli siis mujalgi, sest kroonu oli õpetajate sõjaväkkemobiliseerimisega kogu maale tõsist hariduseaadrit lasknud. Olin nõus.

Kaks nädalat anti mulle aega Pärnus heade pedagoogide juures „ametit õppida“. Ja tõepoolest, nägin häid koolimehi, sõna otse- ses mõttes koolmeistreid. Õppisin suhteliselt palju ja julgeksin

¹ S.o vabastuse sõjaväest.

² Georg (Jüri) (1864–1942) Hansen: tema poeg on Johann Eduard Hansen (vt eestpoolt).

praegugi väita, et meistriks võib saada vaid hea meistri juures õppides. Meistriks ma muidugi ei saanud, aga kõige vajalikumad oskused ma siiski omandasin. Õppetöö algas (hilinemisega!) 1. detsembril. Nädalapäevad enne seda tuli mul Uulu vallamajja ilmuda, kus vallavolikogu mu selle koha peale valis.

Uulus oli kaks kooli. Suurem neist, korraliku koolimajaga, paiknes vallamaja läheduses, suure Pärnu-Viljandi maantee ääres. Seal töötas kaks õpetajat – Riis¹ (kooli juhataja) ja Pumbo. Viimane oli alles päris noor õpetaja, minust vist mitte palju vanem. Teda kohtasin 1962. aastal, mil mul oli antropoloogilisel ekspeditsioonil juhus sama Uulu kooli külastada. Pumbo² (ta uut perekonnanime ei mäleta) oli seal siis kooli direktor, väga armastatud ja lugupeetud õpetaja. Ta tundis mu ära, mina teda mitte. Aga jälleenägemise rõõm oli suur!

Teine kool, /see/ kuhu mind valiti, oli Uulu mõisa külje all, väikekse jõekese kaldal ja asus ühes suures talumajas, Siimu talus³. Selle talu suur avar kamber oli kooli klassiruumiks, selle kõrval, kitsas väike kamber – minu „eluruumiks“. Küllastasin seda maja 1966. aastal. Ta oli siis enam kui armetus seisukorras. Endised inimesed olid läinud, „peremees“ oli kusagilt mujalt tulnud.

Kõik õpilased olid lähemast ümbrusest, internaadiruumide järgi vajadust ei olnud. Naabruses, Reiu vallas, oli Reiu vallakool ja seal oli õpetajaks Jaan Roots⁴, kes hiljem oli Tartus õpetaja. Viimasega kujunes tihe kontakt juba Uulu-perioodil ja see uuenes Tartus.

¹ Aleksander Riis (1888–1962 USA): õpetaja Tori-Riisa algkoolis, Uulu vallakoolis ja Surju vallakoolis (oli kooli juhataja).

² Aleksander Pumbo (Kallaste) (1889–1973): õpetaja Uulu valla koolis, hilisemas Surju 6-kl algkoolis 1914–1965, 1944–1965 oli direktor.

³ Uulus Ura jõe ääres asub tänav Siimu tee, võimalik, et see tuleneb Siimu talu nimest.

⁴ Jaan Roots (1882–?): töötas õpetajana Saaremaal, Võrumaal, Tartumaal, Pärnumaal, Tartus. 50 aasta juubeli iseloomustus Õpetajate Lehest: „Muusikaandeline ja kunstniku-hingeline, oskab ta õpilasi sütitada ja kaasa kiskuda eriti laulus“.

Uulu endine koolimaja 1968. aastal. „... kool, kuhu mind valiti, oli Uulu mõisa külje all, väikese jõekese kaldal ja asus ühes suures talumajas, Siimu talus. Selle talu suur avar kamber oli kooli klassiruumiks, selle kõrval, kitsas väike kamber – minu „eluruumiks“. Küllastasin seda maja 1966. aastal. Ta oli siis enam kui armetus seisukorras.“

Koolis oli 46 õpilast, kolme „jaoga“ – tavaline vallakool. Nii tuli mul siin olla kooli juhataja ja töötada „koondklassiga“. Muidugi ei olnud niisugune töötamine kerge, aga Pärnus nähtu põhjal tuln tööga toime. Distipliiniraskusi mul ei olnud, hiljem olen näinud „raskemaid“ õpilasi. Lastevanematega kujunes peagi rahuldav kontakt ja nurisemist ei kuulnud. Maja peremees¹ – elatanud, suure sassis habemega talunik, kujunes mulle sageli nagu abiliseks: kui kusagil eesruumis või isegi väljas kisa kära suureks läks, pragas ta kisajad

¹ Villem Jürjents (F.P.).

läbi, aga samas naeratas oma laia naeru ja oli nendele lõbusaks kaas-laseks. Minu toamööbel oli „kohalik“. Söögi eest hoolitses üks maja-peremehe tütardest. Kuus korra tuli mulle ka ema külla ja muidugi varustas minu toitlustajat mõnegi vajalikuga.

Millise „hinnangu“ ma annaksin oma Uulu-aegsele koolitööle? Mitte just kõrge. Olin ikkagi algaja ja väheste kogemustega. Mõnes asjas olin nagu liigselt „tähenärija“, nõrgaks jäi kasvatuslik külg, tihedat vastastikust kontakti õpilastega ei kujunenud. Kõige paremini sain hakkama vene keele ja aritmeetikaga, samuti ka eesti keele õpetamisega. Viimase alal harrastasin ka diktaate (nagu seda tegi Puusepp), E. Petersoni vastava raamatukese alusel. Laulmist õpetasin viiuli kaasabil. Koolil oli ka väike harmoonium, aga seda ma esialgu mängida ei osanud, kuigi kaugele ma tema õppimises selle lühikese aja jooksul ei jõudnud. [Kõige raskemaks kujunes piiblitlugude õpetamine. Ses osas mul ju igasugune eeskuju puudus. Pidin õpetama ka kirikulaule ja vastavaid laulusõnu, sest enamik õpilasi oli vene-usulised, kuulusid Tahkuranna koguduse alla.]

Veebruarikuul (1917) külastasid mind Tsiklinski ja Tahkuranna preester¹. Muidugi oli see kaunis ootamatu. Minu tööga jäädi rahule, vähemalt mingisuguseid erilisi märkusi ei tehtud.

[Oma isiklike õpingutega sain vähe tegeleda. Karu oli mobiliseeritud sõjaväkke, teenis kusagil Peterburis. Rist oli juba varem sõjaväkke kutsutud, aga oli pääsenud sealt Valka, õpetajate kaheaastaste ettevalmistamise-kursustele. Laur oli läinud Torisse õpetajaks. Kirjavahetus Karuga kestis.]

¹ Aleksander Hrebtov (1874–1940 Tahkuranna): Tahkuranna Issandamuutmise koguduse preester aastatel 1899–1937.

Usk ja bioloogia

Siin märgiksin ka seda, et Uulu-ajajärk tõi suure muudatuse minu maailmavaatesse. Seni ajani olin „usklik“, kuigi kaunis passiivselt. Kodus mind ju selles vaimus ei kasvatatud, isa kirikus ei käinud, ehk kui käiski, siis vastu tahtmist. Tavatses ütelda: „Kiriksand põle minu juures käinud, mis ma sinnagi lähen.“ Aasta eest tahtsin isegi „leeri“ minna, aga minu ladina keele tunniandja (Pärnus) – kes oli oma elukutselt preester – laitis mul selle soovi maha, leer olevat vaid luterlaste ilmaaegne komme.

Juhan revolutsiooninaastal 1917, kui ta lõpetas oma esimese õppeaasta kooliõpetajana ning sai 20-aastaseks. „Uulu-ajajärk tõi suure muudatuse minu maailmavaatesse. Seni ajani olin „usklik“, kuigi kaunis passiivselt. /.../ Süvenemine piiblitlugudesse, raskused selle tohutu pagasi õpetamisel, kättesattunud loodusteaduslik kirjandus /.../ viis mu paratamatult elu mõistmise materialistlikele positsioonidele, hakkasin ka huvi tundma looduse vastu /.../. Ka keele- ja kirjandusehuvid taandusid teisele kohale. Nende asemele astus bioloogia.“

Süvenemine piiblilugudesse, raskused selle tohutu pagasi õpetamisel, kättesattunud loodusteaduslik kirjandus – Piiperi¹ „Bioloogialised kirjad“, EÜS² poolt välja antud albumid, Haeckeli³ juubeli puhul välja antud „Loodus ja inimene“ jne. viisid mu paratamatult elu mõistmise materialistlikele positsioonidele, hakkasin ka huvi tundma looduse vastu ja pidev kontakt Portuga süvendas seda veelgi. Ka keele- ja kirjandusehuvid taandusid teisele kohale. Nende asemele astus bioloogia.

1917. aasta revolutsioon

„Aga tulevikus on ehk neidki, kes näeksid, et ka Tartu Ülikoolis hakatakse eesti keeles loenguid pidama?“

Ja nüüd tulid märtsipäevad (uue kalendri järgi), tuli revolutsioon. Ei saaks ütelda, et ma oleksin siis selle sündmuse täit tähtsust mõistnud ja selle sotsiaalset tagapõhja tundnud. Minule tähendas revolutsioon eeskätt vene rahvuslikust survest vabanemist. Elu sotsiaalseid probleeme hakkasin mõistma veidi hiljem, muu seas H. Kruusi⁴ kirjutiste kaudu. Ka koolitöösse ei toonud revolutsioon esialgu mingeid muutusi.

Tahaksin siin lühidalt peatuda ühel Pärnu õpetajate „suurel“ koosolekul, millest oli juhus osa võtta. Mul oli tavaks pea igal

¹ Johannes Piiper (1882–1973 Tartu): zooloog ja looduskirjanik, töötas Tartu ülikoolis 1919–1959, alates 1924. aastast professorina. Juhan sai seal tema kauaseks kolleegiks.

² Eesti Üliõpilaste Selts.

³ Ernst H. P. A. Haeckel (1834–1919): saksa bioloog, evolutsiooniuuriija ja süsteemaatik, filosoof, kunstnik ja arstiteadlane.

⁴ Kruus, Hans Johannes (1891–1976): ajaloolane, nõukogudeaegne riigi-, haridus- ja kultuuritegelane, mh Tartu ülikooli rektor aastatel 1940–1941 ja 1944, Eesti NSV Teaduste Akadeemia esimene president (1946–1950), sõja järel ka mitmes ministriametis.

pühapäeval või vähemalt ülenädalati Pärnus käia, kus mul oli tuttavaid ja kus pea alati külastasin ka Porti. Nii siis, sattusin jällegi Pärnusse, kus mind kutsuti Pärnu ja selle ümbruskonna õpetajate „suurele“ koosolekule, mis oli esimene niisugune varsti pärast riigipööret. Koosoleku päevakorras oli ülevaade poliitilisest olukorrast ja kooli õppekeele küsimused. Eesti õpetajad olid omavahel kokku leppinud, et koosoleku juhatajaks esitavad nad gümnaasiumi ajalooõpetaja (kelle perekonnanime ei mäleta). Sellest teati, et ta on rahvuselt poolakas ja liberaalsete vaadetega.

Koosoleku keskpunktiks kujunes Oskar Mälgu ettekanne. Mälk oli tol ajal vist (Pärnus) ainuke kõrgema haridusega eesti õpetaja, Moskva ülikooli kasvandik. Ettekanne oli muidugi venekeelne. Selles lahkas ta armutult vene šovinismi, venestuspoliitikat, väikeste rahvaste rõhumist, ja temal kui ajaloolasel oli seda kerge teha. Ettekanne kestis ligi 2 tundi. See lõi venelased nagu „tummaks“, ei mäleta, et keegi neist oleks saanud või osanud midagi senise olukorra kaitseks esitada. Meie poolt võttis, mäletan, täiendavalt sõna J. Piiskar.

Jõuti kooli õppekeele küsimuse arutamisele. Aktiivseks pooleks olid siingi eesti õpetajad. Oli muidugi kerge tõestada, et pedagoogiliselt ei ole laste õpetamine võõras keeles kuidagi õigustatud, nõuti algkoolides kohest üleminekut eesti keelele. Vastuseis näis siin suurem olevat. Jäi kõlama põhjendus, et on olemas suur Vene riik ja suure riigi keel, see ongi meie emakeel, et selle keele omandamine on väga vajalik. Väideti ka seda, et eesti keel olevat välja kujunemata ja et selle sõnavara abil ei olevat võimalikki igasuguseid asju õpetada. Silmade ette kerkib pilt, mil Tsiklinski (kes istus esimese reas) tõusis, pöördus saalitäie õpetajate poole ja hakkas väitma: „Kuidas te, härrased, seda siis ikka mõtlete? Täna te tahate algkoolides eesti keelt, mõne aja pärast see teid ei rahulda ja te hakkate, võib olla, isegi gümnaasiumi eesti keelt nõudma. Aga tulevikus on ehk neidki,

kes näeksid, et ka Tartu Ülikoolis hakatakse eesti keeles loenguid pidama.“ (Koosolekult lahkusime kergendustundega: midagi on liikuma hakanud.)

Suured pealinna-sündmused esialgu maal vastukaja ei leidnud, nad lihtsalt sinna kuigi palju ei ulatunudki. Hiliskevadel nägin Pärnus paari sõjaväelaste-miitingut. Kõneldi endise linnapeahoone rõdult. Kõnelesid vastaspooled (kadetid ja enamlased). Plaksutati. Plaksutati seda tugevamini, mida enam kõneleja lubas. Keegi soldatite hulgast hõikas: „Vsjo ravno, kakoi porjadok, no tštob tsarj bõl horošš!“¹ [Rahvas oli poliitiliselt liigselt harimata.]

Revolutsiooniaastad kodus Ristil (1917-1918)

Tuli esialgu haududa isegi põranda-alla mineku mõtteid, sest mõned pidasid mind liiga punaseks ...

[Kevadel lahkusin Uulust. Algas suvine maatööaeg ja selle veetsin muidugi Ristil. Siin oli mul kõigepealt väike „kokkupõrge“ isaga. Keegi naabritest pakkus mulle müüa võrdlemisi hästi hoitud jalgratast. Pakkus seda soodsa hinnaga. Omal nii palju raha ei olnud ja palusin, et isa mulle puuduva annaks. Isa keeldus – mul polevat jalgratast vaja. Muidugi olin pahane. Oli mul selleks õigus? Pärast, asja üle järele mõeldes, leidsin, et ega isa targasti ei talitanud, aga ega mul polnud ka mingit õigust pahane olla: elus on paljugi, millest tuleb loobuda.]

Suvi kujunes mulle vanematekodus üheks toimetamisterikkamaks ja ilusamaks suveks. Organiseerisin segakoori ja olin selle juhatajaks. Harjutamas käisime Tammiste koolimajas. Peagi kujundasime

¹ Vene keeles: „Ükskõik, milline kord, aga et tsaar oleks hea!“.

ka näiteringi. Olin tõlkinud prantsuse keelest väga humoorika näidendi „Üks teist peab naise võtma“. Hakkasime seda harjutama. Suve keskpaiku olime niikaugel, et võtsime nõuks peoõhtu korraldada. Selle korraldasime Suigu Oja talu küünis. Lasksin trükkida kuulutused – ainult eesti keeles. Kui Suigu vallakirjutaja (Heinrichson) seda nägi, sai ta üpris kurjaks: kuidas mina olevat julgenud kuulutused lasta trükkida ilma vene keeleta, mis nüüd saab?! Aga tegu oli tehtud ja muidugi ka midagi ei saanud. Peol kõnelesin riigikordadest. Näitemäng võeti väga suurte kiitustega vastu.

Sel suvel korraldati Pärnus progümnaasiumi saalis esimesed mitteametlikud kursused õpetajatele. Võtsin neist osa, kuigi ma ametlikult enam õpetaja ei olnud. Lektoriteks olid mitmed tuntud pedagoogid, muu seas J. Piiper, M. Kampmann, J. Piiskar, J. Port, O. Mälk, J. Kalkun¹, Pärnu arstid S. Talvik² ja J. Vares (Barbarus)³. Piiperi loenguid me ootasime. Ja tõepoolest, ootused ei olnud liivale ehitatud. Mäletan ta tulekut esimesele loengule – ta tuli mõõdukalt sammul, ilma igasuguste „konspektideta“, kõneles vabalt ja entusiasmiga. Midagi erakorraliselt sügavat ja põhjalikku neis loengutes – kui tagasi mõtelda – ei olnud, aga kõik see, mis ta rääkis, oli tollal uudne ja vaimustusest kantud. Kursused lõppesid peoga, mil „kursandid“ kandsid ette „Kasvataja Flachsmanni“⁴.

¹ Julius Kalkun (Kaljuvee) (1869–1940): kooliõpetaja ja iseõppijast geoloog. Oli esimene, kes 1919. aastal avaldas arvamust, et Kaali järve on tekitanud meteoriit.

² Siegfried Talvik (1878–1929): arst ja arstiteadlane, osales arstina esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas. Luuletaja Heiti Talviku isa.

³ Johannes Vares (Barbarus) (1890–1946): luuletaja, günekoloog ja nõukogude riigitegelane: ENSV peaminister 1940. aastal ning ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees aastatel 1940–1946.

⁴ Saksa kirjaniku Otto Ernsti näitemäng, ilmus eesti keeles 1911. aastal sarjas „Rahva näitemängud“.

Ilmselt on pildil Juhani ellukutsutud näitering Suigus 1917. aastal. Ülemisel pildil on Juhan paremalt neljas (baretiga), alumisel vasakpoolne (kübaraga). Seltskond ei näikse kuigivõrd kattuvat, küll miskipärast kordub Juhani peas olev kübar teisel pildil kaaslase peas. Pildid on tehtud „Tammistes, Ristepeal 23. mail“ ja „Suigu Venekülas 14. mail“. „Suvi kujunes mulle vanematekodus üheks toimetamisterrikkamaks ja ilusamaks suveks. Organiseerisin segakoori ja olin selle juhatajaks. Harjutamas käisime Tammiste koolimajas. Peagi kujundasime ka näiteringi. Olin tõlkinud prantsuse keelest väga humoorika näidendi „Üks teist peab naise võtma“. Hakkasime seda harjutama. Suve keskpauku olime niikaugel, et võtsime nõuks peoõhtu korraldada. Selle korraldasime Suigu Oja talu küünis.“

Sügisel /1917/ valiti mind Suigu vallakooli õpetajaks, [samale koolile] kus kümmeaastat tagasi olin ise õppinud. Seda ametikohta ma tegelikult ei saanud, sest Tori õigeuskiriku „vanem“ – üks Suigu Veneküla väiketalunik – oli selle vastu. Kutsus preestri kohale ja mulle tehti selgeks, et kool allub kirikule ja et vallal ei olewat mingit õigust mind sinna õpetajaks valida.

Tabrias algas õppetöö. Seal peeti mõned rahvakoosolekud, millest minagi osa võtsin, kas kõneleja või deklamaatorina. Oktoobri-revolutsiooni võtsin vastu isakodus. Aeg kujunes segaseks. Ei hakanud uut töökohta otsima, jäin isakoju edasi. Jaanuaris /1918/ pidid toimuma Asutava kogu valimised. Valitseval enamlaste-parteil oli ette näha, et jääb valimistel tugevasti vähemusse, valimised jäeti ära. Samal ajal tegutses suvel valitud Maanõukogu rahvusliku iseseisvuse saavutamise suunas. Märtsi lõpul okupeerisid Saksa sõjaväed Saaremaa ja peagi jätkasid edasi liikumist mandri sisemusse¹. Iseseisvuspüüded olid seega kahekordselt ohustatud. 24. veebruaril kuulutas Maanõukogu vanematekogu Pärnus Endla trepil välja manifesti, millega Eesti kuulutati iseseisvaks suveräänseks vabariigiks. Pärast kuulsin mitmelt, kes selle sündmuse kaasa elasid, et juubeldus ja vaimustus sel puhul olevat olnud erakordselt suur. Peagi (4. märtsiks 1918) okupeeriti sakslaste poolt kogu Eesti, algas range okupatsiooniaeg. Sattusin okupatsiooniaja esimestel päevadel Pärnu. Seal (Porti pool) näidati mulle Senckendorffi² keelan-käsen-dokumenti, mis oli trükitud erakordselt vigases ja koomilises eesti keeles³. Kodus tuli esialgu haududa isegi põranda-alla mineku mõtteid,

¹ Sakslased okupeerisid Eesti läänesaared siiski juba 1917. aasta sügisel ning 1918. aasta veebruaris-märtsis okupeerisid kogu Eesti territooriumi.

² Franz Adolf von Seckendorff (1857–1941): Preisimaa jalaväekindral, 1918. aastal Eestimaa sõjakubernerina Saksa okupatsioonivõimu kõrgeim esindaja Eestis.

³ Tõenäoliselt Juhan peab silmas seda dokumenti: et.wikisource.org/wiki/Teada-anne (allikas: Ristirahva Pühapäeva-leht, 11.04.1918).

sest mõned pidasid mind liiga punaseks ja selle „teatavakstegemine“ oleks tähendanud minu vangistust.

Juba jaanuarikuul /1918/ olin hakanud isaga metsatööl del käima, laanes – palke „tegemas“. Ilmad olid väga külmad, päikesepaistelised, lumi sügav. Ig al öhtul tulime palgikoormatega – kahe hobusega – reejalaste all lume pragisedes koju. Need palgid olid uue lauda ehitamiseks, lauda ehitamine teostus järgneval suvel.

Jõudis kätte suvi. Olin, nagu varemgi, põllutööl ine ja aitasin isa ka lauda ehitamisel. Vana laut lammutati. Uus laut oli suur ja põiki maanteega. Seega kadus see ilus väljavaade Suigu-poolsele maanteele, mida mööda ig al pühapäeval sealtpoolt rahvas Torisse kirkusse vooris, küll hobustega, küll ratastega, küll jalgsi.

Eelmise aasta eeskujul käisime koos Tammiste koolimajas laulu- ja näitemänguharjutustel. Peo pidasime ära Tammiste „ristepeal“. Eeskavas oli muu seas Merikanto¹ „Tööl iste marss“. Omavoliliselt lisasin sellesse väikese „tüki“ marseljeesest². Peol oli „korrapidajaks“ keegi Saksa allohvitser. Oleks see targem ja tähelepanelikum olnud, oleks ehk tulnud pahandusi.

Suve keskel /1918/ tekkis mõte kusagile õpetajaks minna. Kõik õpetajad olid sellal Pärnus õpetajatekursustel, kus neile õpetati saksa keelt. Läksin minagi ja kuulasin paar tundi kaasa. Keegi ülikooliharidusega allohvitser oli õpetajaks ja – ta tegi oma tööd hästi ja huvitavalt. Pidin minema maakonnakoolide „ülemuse“ – Pärnu Saksa koguduse pastori – juurde, et oma palvet ette kanda. Selle juurde jutulepääsemine aga venis ja venis, igasugusi tegelasi käis ta uksest sisse ja välja. Lõpuks loobusin ootamast ja heitsin kogu selle saksa asja peast.

¹ Frans Oskar Merikanto (1868–1924): soome helilooja ja muusik.

² Marseljees: Prantsuse riigihümn, kirjutatud algselt prantsuse sõdurite innustuslauluks sõjas Austria vastu.

Maaelu jätkus. Elati nagu sordiini all. Minu isiklikus elus oli Saksa okupatsioonil ka väike positiivne külg. Pärnus oli saadaval rohkesti saksa kirjandust, ka loodusteaduste ja pedagoogika alalt. Omandasin siit mõndagi – muuseas näiteks Haeckeli „*Welträtsel*“¹ – ja täiendasin end seega nii saksa keele kui ka teaduste alal.

Tabria kooli õpetaja, õpetajaõpingud jätkuvad ühiskondlike muutuste keerises (1918–1921)

... jookseksin lumisel teel talvel paljajalu 10 kilomeetrit maha, kui keegi mulle selle eest küpsusetunnistuse annaks.

Saksa revolutsioon novembrikuul tegi okupatsioonile lõpu. Ajutine valitsus asus iseseisvaks kuulutatud riigi etteotsa. Elu hakkas jällegi kiiremini tuksuma. Üheks nuhtluseks, mis sõja-aastad kaasa tõid, oli puskariajamine: ja see paise vohas veel mitmeid aastaid. Venemaa poolt enamlaste sõjajõud tungisid Eestisse, algas Vabadussõda. Vist oleks minulgi tulnud sellest osa võtta, aga mind kinnitati eelmise aasta valimiste põhjal Suigu valla Tabria algkooli õpetajaks, ja kui õpetajat mind sõtta ei kutsutud. Algas koolitöö.

See koolmeistriaeg kestis nüüd 3 aastat. Korteriks oli mul oma-ette kamber. Toidu tegi koolijuhataja Siitami abikaasa, söime ühises lauas. Hans Siitam² oli tuntud kui hea koolimees ja hea kõnemees. Tema käe all täienesid minu teadmised ja oskused koolitöö alal, aga

¹ Algses kirjaipildis „*Welträthsel*“, tõlkes „Maailma mõistatus“, filosoofiline darvinistlik ja kirikukriitiline teos, väidetavalt kõige edukam saksakeelne populaarteaduslik raamat läbi aegade.

² Hans Siitam (1884–1950 Suigu): pikaajane õpetaja Tabria vallakoolis (hilisema nimega Suigu algkoolis), üks tunnustatumaid Pärnumaa koolimehi.

ega nad kuigi hiilgavaks siingi ei kujunenud. Õpilaste arv kõikus 50 ja 60 vahel. Kool oli neljaklassiline, 1–2 klass ja 3–4 klass töötasid eraldi ruumides. Mina õpetasin alamates klassides lugemist, kirjutamist, rehkendamist, vanemates klassides ajalugu, geograafiat ja looduslugu. Viimane oli kujunenud minu lemmikaineiks, õpetasin asju, mida varem kunagi maakoolides ei oldud õpetatud. Õppisin taimi ja osalt ka linde tundma, tegime ekskursioone, õppisime looduses.

Samal ajal arendasime ühiskondlikku tegevust. Siitam juhatas laulukoori (milles muidugi minagi kaasa laulsin), mina – näitemängu. Üheks „kaasategejaks“ oli Are mõisa uusmaasaaja poeg G. Abels¹. Ta parema käe sõrmed olid vigastatud, aga sellele vaatamata mängis isegi viiulit. Oli ka töolisliikumises tegev, kuid ei võtnud neid asju südamega. Pärast kujunes tuntud poliitikategelaseks. Korraldasime koolipidusid. Paaril korral esinesin Siitamiga isegi muusikariistadel, Siitam klaveril, mina viiulil. Viiulit mängisin juba kaunis keskmiselt, sageli improviseerisin. Hoopis hiljem jutustas mulle üks minu tolaeagne õpilane – onutütar Ellen² – et ühel pühapäevaõhtul minu mängimist kuulates olevat tal isegi pisarad silma tulnud, see olevat olnud nii ilus. Kaunis korrapäraselt tegime „rahvaulikooli“: esinesime loengutesarjaga. Siitam kõneles peamiselt ajaloolistel teemadel ja kasvatuslike küsimuste üle, mina – loodusteaduslikel teemadel, enamasti inimese üle.

Igal kuul korraks sõitsime Pärnu-Jaagupisse, kohaliku õpetajaterühma koosolekule. Mäletan üht koomilist vahejuhtumit. Pärnu-Jaagupi 6-klassilise algkooli (end. kihelkonnakooli) koridoris tuleb

¹ Georg Abels (1898–1967): temast sai kommunist, kuna tööandja ei hüvitanud talle tööl saadud käevigastust. Moodustas Ares maatöölise ja kehvikute ühise valimisnimekirja, Riigikogu liige. Mõisteti 1924. aastal nn 149 protsessil süüdi kui kommunistliku riigipöördekatse ettevalmistaja, sai karistuseks eluaegse sunnitöö, millest vabanes 1938. aasta amnestiaseaduse läbi. ENSV riigitegelane.

² Ellen Helene Steinberg (F.P.).

mulle vastu kohaliku koguduse pastor Schultz¹ ja tutvustab end: õpetaja Schultz ; mina omalt poolt: õpetaja Klein (minu endine perekonnanimi). Mõlemad – õpetajad! Tema võis vist küll solvunud olla, sest seni kandsid ainult pastori õpetaja nimetust, pedagooge nimetati kooliõpetajateks ja koolmeistriteks.

Peagi valiti mind ka ametisse: kohaliku õpetajaterühma juhatusse ja Õpetajateliidu nõukogusse Pärnus.

Muidugi oli nüüd ka ülim aeg enesele mõelda – tuli hakata oma poolelijäänud õpinguid jätkama. See nõudis küllaltki pingutusi. Hommikuti tõusin varakult, enamasti kell 5, siis oli pea selge, ümber ringi vaikus, ja pikkamisi asi muidugi edenes. [Mõnikord mõtlesin koomilisi ja võimatuid asju: mõtlesin näiteks, et jookseksin lumisel teel talvel paljajalu 10 kilomeetrit maha, kui keegi mulle selle eest süpsusetunnistuse annaks. See näis olevat kergem kui vastavate teadmiste omandamine ...]

Seoses õpetajate puuduliku ettevalmistusega algasid 1919. aasta suvel Pärnus õpetajate suvekursused, mis olid mõeldud 3 aastale². Nende kuulajad ja vastavate eksamite sooritajad omandasid õpetajakutse. Mina kui kutseta õpetaja pidin neist osa võtma. Lektoriteks olid paremad tuntud pedagoogid. Eriti meelde on jäänud O. Mälgu sisukad ja huvitavad loengud psühholoogiast ja pedagoogikast,

¹ Otto Woldemar Ludwig Schultz (1864–1929) Pärnu-Jakobi koguduse õpetaja aastatel 1895–1929. Asutas kirikumõisa talus vaimupuudega laste kasvatusasutuse „Nain“ ja Libatse tuberkuloosihaigete ravila. 1918. aastal luges Pärnu-Jaagupi kantslist ette Eesti iseseisvuse manifesti.

² Ajaline segadus tekstis: ehkki kursused pidada kestma kolm aastat, kirjeldab Juhan juba järgmisest, 1920. aasta suvest (vt altpoolt) kursuste lõpetamise kongressi Tallinnas, vähe sellest, muu teave viitab, et too kongress pidi toimuma 1919. aastal (vt altpoolt). Kas on Juhanil siinkohal segi läinud kursuste kestus, algusaeg või õpetajate lõpukongressi kokkulangevus muude Tallinna sündmustega, jääb selgusetuks.

O. Kieseli¹ loengud keemiast, Schnelli (Merilaiu)² joonistustunnid. Keemias olin „tugev“, Kiesel valis mu kursuste lõpul isegi näidistunni-andjaks. Et ma taimi juba mõnel määral tundsin ja ka nende määramistehnikat valdasin, siis kujunes hea kontakt ka ülikooli vanema kursuse üliõpilasega H. Männikuga³, kes oli bioloogialektoriks. Omapärased olid K. Leetbergi⁴ eesti keele grammatikatunnid. Leetberg oli mitmeti kaunis „vanamoeline“ ja, muide, ei tunnustanud nimetusi vokaalid ja konsonandid: nende asemel kasutas ta järjekindlalt „kaalid“ ja „nandid“. Kursused lõppesid piduga, nii oli see ka hiljem.

Selle suve kursuseaegseks kõige meeldejääävamaks kõrvalsündmuseks oli Eesti sõjaväe tagasitulek sõjast Landeswehriga. Polkude ees muusika saatel kõndisid paljastatud mõõkadega ohvitserid, kellest mitmed olid tuntud õpetajad, neile järgnesid allohvitserid ja reamehed – mustad, räbaldunud, osalt verised ja kinni seotud peaga või kätega. Nad tulid otse lahingust pärast hiilgavat võitu oma higi-vaenlaste üle, von der Goltzi⁵ „kuulsa“ regulaarväe üle ...

¹ Otto Johannes Kiesel (Kiisel) (1886–1967 USA): pedagoog ja koolidirektor, haridusministeeriumi koolivalitsuse juhataja, Tallinna õpetajate seltsi esimees, põgenes Eestist 1944. aastal, seejärel tegutses koolijuhina USA-s.

² Karl Merilaid-Schnell (1882–1948) oli eesti maalikunstnik ja karikaturist (pseudonüüm: Rakvere Sõnnikuhark).

³ Männik, Hans (1893–?): ÜS Raimla asutajaliige, lõpetas ülikooli 1924. aastal zooloogina. Kirjastuse Loodus asutaja ja juht, vangistati 1940. aastal NKVD poolt, edasine saatus teadmata.

⁴ Leetberg, Kaarel (1867–1945): keeleteadlane.

⁵ Gustav A. J. R. von der Goltz (1865–1946): Landeswehri juht Landesveeri sõjas, sh Võnnu lahingus 19.–23. juunil 1919, mille kaotas eestlastele – see oli eestlastele suure sümboolse tähtsusega võit sakslaste üle pärast muistset vabadusvõitlust. 23. juuni on tänapäevani Võidupühana riigipüha, ilmselt siiski, kuna see on jaanilaupäev.

„Pärnu, õpetajate suvekursused, 1919. a.“. Juhan pikutab pildi keskel, tema vasakul käel on varasematelt piltidelt tuttav Tõnis Laur, kellega Juhan tutvus juba Taali ministeeriumikoolis ning õppis ja jagas korterit Pärnu linnakoolis käies: „Me olime Lauriga vastandtüübid: tema hommikuse, mina õhtuse unega. Siis tegime sageli nii: tema töötas kella kaheni (öösel), siis ajas mu üles, algas minu tööpäev, ja ise heitis voodisse.“

1920. aasta kevadel (maikuul) läksin Tallinna, et omandada nn. kodu-õpetaja kutse eesti keele ja loodusloo alal. Tahtsin saada kiiremini kutseksiks õpetajaks, et kursusesundusest vabaneda. Eksamid kestsid ligi kuu aega ja toimusid Tallinna Õpetajateseminari juures. Matemaatikas juhtus omapärane arusaamatus. Ma ei olnud kõrgema astme võrrandeid (algebras) veel õppinud, aga ülesanded nägid nende kasutamise ette. Ülesanded lahendasin, aga muidugi mitte nii, nagu need oleks pidanud olema. Selgus, et minul neid ei olnudki vaja lahendada, need olid mõeldud vaid neile, kes taotlesid matemaatikaõpetaja-kutset.

Eksamite ajal olin koolivend Karu juures „korteris“. Karu oli siis veel sõjaväelane ja ta kompanii asus Tartu maantee lõpul. Kui töö läbi, siis oli seal kõik vaikne, ja Karu kutsus mu enda juurde ööbima.

Muidugi oli see „seadusevastane tegu“, aga raskustest saime sellega üle, et varahommikul läksin Ülemiste järve juurde Linda kivi äärde õppima ja alles õhtueel tulin sealt tagasi oma „korterisse“. Sel aastal oli erakordselt varane ja kuiv kevad, nii veevaene, et Linda kivi oli üleni veest väljas ja tema kõrval oli mul mõnus töötada.

Olin nüüd kutseline õpetaja ja ei olnud enam kohustatud kursustel käima, kuid ma tegin seda siiski, kusjuures kuulasin ainult neid ettekandeid, mis mind huvitasid. Muu aja veetsin lihtsalt „sõprade seltsis“ ja enda stuudiumi jätkamiseks.

Sel suvel nägin oma kirjutisigi esmakordselt trükkis: kujunesin „Töö Lipu“¹ „sõnumisaatjaks“. Kirjutasin kursustest ja mõnede metoodiliste küsimuste üle. Üheks juhtivaks mõtteks, mida avaldasin, oli, nagu mäletan, see, et koduloo kandvamaks osaks olgu oma lähema ümbruse looduse tundmine. Rõhutasin loodusteaduste igakülgsust.

Kursused lõppesid õpetajate kongressiga Tallinnas. Sõitsime sinna eraldi vagunis, millesse sissepääs teistele oli keelatud. Et tol ajal sõitjaid oli palju, siis olime eelistatud olukorras. Rong Pärnust Tallinna – üle Viljandi – sõitis umbes 16 tundi. Teise sõidupäeva varahommikul hakkas kumbki vagunipool teise vagunipoole kolleegide arvel vemmälvässe sepitsema ja neid kooris serveerima, selline intelligentne lõbu jätkus Tallinnaski.

Samaaegselt toimusid Tallinnas ka poliitilised koosolekud: sotsiaalrevolutsionääride kongress² ja Eestimaa ametiühingute I kongress³. Tahtsin ka neid sündmusi kuidagi kaasa elada. Esimesele

¹ Sellenimelist väljaannet sellest ajajärgust ei õnnestunud toimetajal leida.

² Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei eraldus 1917. aasta suvel Venemaa samanimelisest parteist (esseeidest), juht oli Hans Kruus, liikmed ka nt Gustav Suits ja Johannes Semper. Juhani mainitud kongress toimus ilmselt siiski 1919. (vt ka järgmine märkus), mitte 1920. aastal, sest selleks ajaks oli partei juba ühinenud teiste rühmitustega Eesti Iseseisvaks Sotsialistlikuks Tööliste Parteiks.

³ Seegi kongress toimus tegelikult 1919. aastal.

kongressile pääsemine oli lihtne: iga partei püüdis ju omale uusi liikmeid värvata. Teisele pääsemine oli, nagu nägin, küllaltki raske. Mandaatide väljaandjateks olid enamlased ja kõik, keda tunti kui vastasrindlast, püüti mitmesugustel põhjustel eemale jätta. Minul ei olnud mingeid „volitusi“, aga esinesin Suigu maatöölise saadikuna ja mulle kirjutati kongressi osavõtukaart välja. Hoidsin seda ajaloolist dokumenti kaua aega, aga teise maailmasõja ajal, mil mu korterisisustus laiali kanti, kadus ka see ese. Mul oli mõttes ka väikse sõnavõtuga ja tervitusega esineda, aga nähes olukorda, loobusin. Asi oli selles, et kongress toimus äärmises surve-olukorras. Mõnitati ja otse ähvardati teisitimõtlejaid. Mulje oli masendav¹.

Järgmisel päeval, õpetajatekongressist osavõtjad sõitsid laevaga Helsingi. Sõitsin kaasa. Ilm oli keskmiselt tuuline, vähemalt poolled sõitjatest olid merehaiged. Seda olin minagi. Laevapardal äratas tähelepanu Tartu Õpetajateseminari värske direktor J. Tork². Ta oli lõbus, laulis ja tantsis vist küll enamiku ajast. Järgmisel päeval olid ettekanded ja õhtul teatrietendus. Mängiti „Parvepoisse“³. Mäng, olgugi et ma keelest palju aru ei saanud, oli nii hea, et praegugi on sellest jäljed järel.

¹ Peamiselt võtsid osa enamlased, sotsiaaldemokraate oli hääletuse järgi umbes 30. Kongressil kritiseeriti sotsiaaldemokraatide, kodanlaste ja valitsuse tegevust. Kes vastu väitis, see karjuti ja vilistati maha. Kongress võttis vastu otsuse, milles nõuti sõja viivitamatut lõpetamist ja rahu sõlmimist nõukogude Venemaaga. Teisel päeval piiras sõjavägi hoone ümber, kõik väljujad pandi kirja. 102 osavõtnut arreteeriti ja saadeti maalt välja, neist 25 tapeti sama aasta septembris nn Irboska veretöö käigus.

² Juhan Tork (1889–1980 Toronto): psühholoog, kasvatusteadlane, haridustegelane, koolijuhtaja. Tartu Õpetajate Seminari juhataja 1919–1932 (seega, „värske direktor“ viitab taas sellele, et jutt on aastast 1919). Hilisem Juhani kolleeg.

³ Soome kirjaniku Teuvo Pakkala näidendit „Parvepoised“ (Oskar Merikanto lauludega) on Eestiski korduvalt lavastatud, Peeter Volkonski ja Hannes Villemsoni tõlkes ilmus see 2002. aastal sarjas „Sõnalava“.

Helsingis ostsin omale esimese ülikooliraamatu – Szymonowiczi¹ histoloogia-õpiku. See süvendas mu huvi histoloogiliste küsimuste vastu, ja raamat on mul praegugi alles.

Tabrias algas /1920. aasta sügisel/ taas õppetöö. See õppeaasta oli eriti töörohke, sest otsustasin kevadel sooritada eksternina gümnaasiumi lõpueksamid. Puuduvad teadmised tulid nüüd nagu eelmistelgi aastatel täiesti iseseisvalt omandada, tunnivõtmise ajad ja võimalused olid möödas. Keelepraktikat ei olnud ja mingit aktiivsust ma nii ei saanud omandada. Karu oli Tartusse asunud ja vabakuulajana ülikooli astunud. Temalt sain kirju, ta informeeris mind oma õppetööst ja õppejõududest. See kõik tiivustas mind pingutama.

Sel talvel külastas meie kooli ka koolinõunik M. Raud². Ma tulin sellest „katsumusest“ küll puhtalt välja, sain kiita, aga Siitam hiilgas ja püüdis hiilata enam. Raua oli väga hästi ka muidugi teada, et ma olen punasevõitu, mis temale kui Maaliidu³ erakonna inimesele väga ei imponeerinud. Siitam püüdis olla erapooletu, aga sümpatiseeris Maaliidule. Hiljem, Tartus, tutvusin Rauaga lähemalt, ja saime headeks sõpradeks. Koolinõunikuna tol ajal mõjus ta koomiliselt: ta oli väga lühikest kasvu, „kroonu“ kasukas oli talle suur ja ulatus enam kui maani.

Kevade lähenedes. Eksamid olid maikuul /1921/ ja kestsid neli nädalat. Koolitöö muidugi veel käis ja selle lõpetamist ei olnud mul võimalik ära oodata. Õpilased tulid mind koos Siitamiga saatma. Lahkumine oli südamlük, nad saatsid mind mitme ilusa koorilauluga.

¹ Władysław Szymonowicz (1869–1939): Poola histoloog ja embrüoloog.

² Märt Raud (1881–1980 Rootsi): koolitegelane, kirjanik, ajakirjanik ja publitsist. Viibis sõjatsensorina ka Tartu rahu allakirjutamise juures.

³ Ka Eesti Maarahva Liit, Konstantin Pätsi juhitud erakond, tegutses aastatel 1917–1920.

Abiellumine eksamisessiooni ajal (1921)

Selle kevade sündmustest tuleks nimetada ka mu abiellumist. Minu tulevane¹ oli Pärnu-Jaagupi 6-kl. algkooli õpetaja ja valmistas end nii nagu minagi abituuriumile. Meil oli seega ühine tee. Tallinnas, eksamisessiooni ajal, registreerisime abiellu.

Korteris olin seekord Narva tänaval, Kadriorust kaugemal, minu tulevase abikaasa „rikka“ sugulase Pavijani juures. Linna tuli sõita trammiga.

Esimeseks ebameeldivaks üllatuseks eksamitel oli see, et ei olnud ladina keelt vajalikus ulatuses omandanud. Ovidiusest² tuli nüüd kaunis suur osa juurde õppida, samal ajal kui teistes ainetes eksamid käisid. Ma ei saaks ütelda, et eksamid oleksid kõigiti hästi läinud, mitmes aines mu teadmised tõesti üle kolme ei küündinud. Eriti pean seda tähendama saksa keele kohta. Passiivselt ma keelt kahtlemata oskasin, oskasin paremini kui „õiged“ gümnaasiumilõpetajad, aga aktiivne [ja akustiline] keel jättis palju soovida. Saksa keele kirjandi kirjutamisel (ümberjutustus!) olin enam hädas, kui ma seda kunagi olen olnud: küsisin ühe ja teise käest ja lõpuks ma midagi siiski valmis kirjutasin.

Pärast eksamite lõpetamist külastasin H. Männikut. Ta oli mulle kirjandust hankinud – Hertwigi³ ja Claus⁴-Grobbeni⁵ zooloogia-õpikud. Mõlemad olid mulle ülikoolistuudiumil väga vajalikud ja

¹ Gabriele Kristine Maurus (1895–1978).

² Publius Ovidius Naso (43eKr – 17): Vana-Rooma luuletaja.

³ Oscar Hertwig (1849–1922): Saksa embrüoloog, zooloog, arengu ja evolutsiooni uurija, tuntud kui esimene inimene, kes vaatles sugulist sigimist raku tasemel (vaadeldes mikroskoobi all merisiilikut rakke).

⁴ Carl Friedrich Wilhelm Claus (1835–1899): Saksa zooloog, anatoom, merebioloog, vähilaadsete uurija, Haeckeli ideede oponent, termini „fagotsüüt“ looja.

⁵ Karl Grobben (1854–1945): Austria bioloog, limuste ja vähilaadsete uurija, terminite „protostoom“ (esmassuu) ja „deuterostoom“ (teissuu) looja.

nad on mul praegugi alles. Männiku juures kohtasin ka üht oma tulevast õpetajat – H. Reichenbachi (Riikoja)¹. Ta oli noor, sihvakat kasvu, elegantselt riides, meeldiva aristokraatliku välimusega. Sõitis Matsallu ekspeditsioonile. Männik tutvustas talle mind kui tulevast bioloogia-üliõpilast, aga midagi peale tavalise viisakuselause ta neil minutitel, mil ma Männiku juures viibisin, ei rääkinud. Ma olin vist kõnetamiseks küllalt maapoisiilik ja kohmakas.

Tartu! (1921)

... koju tagasi jõudnud, olevat ta aias selili heitnud, neli jalga taeva poole, ja nii jäänud paariks-kolmeks tunniks.

Kõige esimeseks „ettevõtmiseks“ oli nüüd Tartu-sõit². Selleks oli kaks põhjust: Karuga kohtumine ja korterioludega tutvumine. Rong jõudus Tartu võrdlemisi varasel hommikutunnil. Tartu! Tartusse tulek oli mul omapäraseks elamuseks. Tartu oli ju kogu meie kultuurilise elu keskus, Tartus oli ülikool, Tartus töötas enamik meie haritlasi, siin olid toimunud kõik suuremad kultuurilised üritused, siin anti välja „Eesti Kirjandust“ ja „Postimeest“. Ja nüüd olin ma siin, et oma haridusteed jätkata.

Karu elas koos õpetaja J. Karmaga³ (hiljem väga tuntud bioloogia õpetajaga) Filosoofi tänaval. Ta oli omale hankinud uut kirjandust botaanika alal ja oli otsustanud õppida botaanik-geneetikuks.

¹ Riikoja (Reichenbach), Heinrich Roman (1891–1988 Tartu): zooloog, Eesti hüdrobioloogia rajajaid. Tartu ülikooli rektor 1940. aasta juulist septembrini. Juhani hilisem kauaaegne kolleeg.

² Juhan ei ole raamatus kuskil otsesõnu öelnud, et plaanis astuda ülikooli ja nimelt bioloogiat õppima. Ju siis need kaks asjaolu olid liialt iseenesestmõistetavad.

³ Juhan Karma (F.P.).

Oli parajasti alustanud ka Strasburgeri¹ botaanikaõpiku tõlkimist eesti keelde ja tegi mulle ettepaneku õpiku füsioloogilise osa tõlkimine oma peale võtta. Et mul olid füsioloogilised huvid, siis nõustusin kõhklemata. Käisime muidugi ka linnas ja esimest korda seisin Ülikooli peahoone võimsate sammaste ees. See, millest unistasin, oli reaalsuseks saamas.

Suve veetsin koos abikaasaga maal. Seekord mul „ühiskondlikke kohustusi“ ei olnud, oli tavaline talutöö, aga süda elas juba Tartus. Ka alustasin tasapisi Strasburgeri tõlkimist.

Juhani pere koos Tabria kooli juhataja Hans Siitami perega. Juhan on vasakul, tema kõrval on ilmselt tema esimene abikaasa Gabriele Kristine Maurus ja nende poeg Rein. Paremal külitab Hans Siitam, kelle juures Tabria koolis töötas Juhan õpetajana enne Tartusse tulekut (1918–1921). Pilt on siiski tehtud juba Tartu-perioodil, sest Rein sündis 1922. aastal. Uhkete lelude järgi Reinu käes võiks oletada, et tegemist on tema sünnipäevaga augustis. Juhan ja Hans hoidsid suhtlust veel palju aastaid pärast koostööd, Juhan meenutab, et Hans ristis 1944. aastal tema tütre Aina.

¹ Eduard Adolf Strasburger (1844–1912): üks 19. sajandi tuntumaid botaanikuid, poola-saksa päritolu, avastas taimemahla liikumise füüsikalise olemuse, mitoosi taimedel, selgitas kromosoomide liikumist selle käigus, terminite „tsütoplasma“ ja „nukleoplasma“ looja. Nimetatud õpik ilmus esimest korda 1894. aastal.

Nii siis, ees seisid ülikooliaastad. Millised olid meie materiaalsed väljavaated nende läbimiseks? Õpetajaametis olles olime nii palju raha kokku hoidnud, et esimesel õppeaastal otse puudusekannatamist ette näha ei olnud. Edaspidistest raskustest lootsime teenistuse teel üle saada, mis ka tõepoolest teostus. Vanemad lubasid aeg-ajalt toidupoolist lisaks saata. Rahasaamise lootusi neilt siiski ei olnud, sest talu – nüüd asunikutalu – väljaarendamine ja maja ümberehitamine neelasid kõik sissetulekud.

Tartusse ümberkolimine toimus augusti lõpupoole. Et rongid liikusid aeglaselt ja sõita oleks tulnud ümberistumistega, otsustasime teekonna ette võtta hobusel. Seda enam, et kaasa tuli võtta ka mõningaid majapidamistarbeid ja toiduaineid. Sõitsime Tori–Kaansoo–Suure-Jaani–Viljandi–Oiu–Puhja teed kaudu. Ööbisime kahel korral (Viljandi lähistel ja Puhjas). Ilmad olid väga ilusad, kõikjal käis viljakoristamine. Esimest korda kuulsin sel „pikal“ teekonnal mitmeid eesti murdeid ja nägin erisuguseid põllutööviise. Hobusele oli see teekond nähtavasti väsitavam kui meile, sest koju tagasi jõudnud, olevat ta aias selili heitnud, neli jalga taeva poole, ja nii jäänud paariks-kolmeks tunniks.

Linna jõudsimme hommikul hilja, umbes kella 11 paiku. Esimeseks mureks oli muidugi korterimure. Teadsin, et suuri raskusi sellega ei tohiks olla, kuid asi lahenes juhuslikult väga lihtsalt. Riia tänaval astusin Prantsu¹ raamatukauplusesse, kus selgus, et tal on samas, hoovipoolses majas tuba välja üürida. Olidki kaubad koos. Paari kuu pärast müüs Prants selle maja, kuhu me korterisse jäime, Tartu mööblivabrikandile Torpatsile² ära ja nii saime viimase üüriliseks.

¹ Hendrik (Hindrik) Prants (1858–1932): ajakirjanik ja ajaloolane, avaldanud esimese suurema Eesti ajaloo ülevaate (1912–1913), samuti raamatuid soome-ugri rahvaste ajaloost ja kultuurist.

² Tõnis Torpats (1863–1947 Tartu): mööblitööstuse asutaja, tema poeg Eduard (1893–1936) töötas samas äris juhtival kohal.

Prants ise aga ostis endale maja Jaama tänavas (nr 8) ja kutsus meid endaga kaasa. Kolisime Jaama tänavasse, kus jäime elama üle kolme aasta.

Juba järgmisel päeval andsime ülikoolis oma sooviavaldused ja dokumendid sisse ning sellega olid vajalikud formaalsused täidetud. Konkurssi sel ajal ei olnud. Toimus immatrikulatsioon. Ülikooliajajärk oli alanud.

Tartu elu algus

Kõigepealt paar sõna meie koduse elamise laadist. Toidu valmistamise ise, väljas söömine ei olnud meile jõukohane. Püüdsime läbi ajada piskuga. Toidu alal ei ole ma endale kogu ülikooliaja vältel kunagi ülekulutusi lubanud. Vastupidi, kui millestki oli vaja kokku hoida, siis seda tehti toidu arvel. Ei teinud ka kunagi võlgasid. Aga oli küllalt üliõpilasi, kes lubasid endale kõik (eriti söögi ja joogi alal), aga ise elasid võlgades. Käisime teatris, aga oleks pidanud seda sagedamini tegema. Muretsesime kirjandust ja uue kirjanduse muretsemise „haigust“ põdesin hiljemgi.

Meie teaduskonna bioloogiaosakonda astus sel aastal veidi üle 10 üliõpilase. Ega järgmisel vanemal kursusel neid enamgi olnud, „vanad“ üliõpilased olid sõrmedel ülesloetavad. Paljud loengud – üldloengud – toimusid kõikidele teaduskondadele koos, ja üliõpilaste arv oli siin suur. Osa loenguid peeti seetõttu isegi aulas. Meie teaduskonnas kursusesüsteemi ei olnud ja ei olnud ka eksamite tegemise „sundust“. Neid sooritas igaüks siis, kui ta end selleks küps tundis olevat. Loengud kuulati muidugi enam-vähem selles järjekorras, nagu nende sisuline laad nõudis. Minu taolised „noored“ istusid ja kuulasid loenguid sageli koos „vanadega“.

Ülikoolis õppimine oli maksuline, õppemaksu mittemaksmise korral üliõpilane eksmatrikuleeriti. Edukalt õppijaile ja kehvematele¹ üliõpilastele maksti stipendiumi. Ka mina sain mõnel semestril selle osaliseks. Õppekeeleks oli muidugi eesti keel, aga mitmed vanemad – endised – professorid lugesid kas saksa või vene keeles.

Ülikooli õpetajad

„Joonduge auditooriumis kõige rumalama ja tuimema üliõpilase järgi, ja kui te ta korrakski naerma suudate panna, siis olete õigel teel.“

Nüüd püüaksin kõigepealt meenutada neid muljeid, mis mulle jätsid minu ülikooliõpetajad. Alustaksin professor A. Sommeriga², inimese anatoomia õpetajaga, sest tema loeng oli mul esimene loeng ülikoolis. Esimesel aastal luges ta vene, hiljem – saksa keeles. Kuulasime ta loenguid koos arstiteaduskonna üliõpilastega, kellele need loengud olidki mõeldud. Loengud toimusid igal päeval, kella 8–9, välja arvatud laupäev. Esimesel loengul püüdis professor meile selgeks teha, et kui mõnele kuulajale aine ei meeldi, siis mingi aegsasti teise teaduskonda. Auditooriumi keskel oli laud, sellel lebas laip. Professor koos oma preparaatoriga avasid laiba, prepareerisid üks-kaks-kolm välja selle soole ja professor ise soole ühest, preparaator teisest otsast, tõmbasid selle diagonaalis üle meie peade pinguli. Vist mõnedki olid hirmul, et millal see pikk „kõis“ kõige oma sisuga katkeb ja meile pähe langeb.

Prof. Sommeri loengud toimusid koos demonstratsioonidega ja olid asjalikud, sisukad, loogilised, selged, ilma liiglihata. Neid oli meeldiv kuulata, nende kaudu muutus kõik raamatust loetu selgeks, loengu

¹ Toonases keelepruugis tähendas kehvus ilmselt rahalist vaesust, mitte viletsaid õpitulemusi.

² Alfred Sommer (1858–1939): anatoomia korraline professor, lugenud ka histoloogiat ja embrüoloogiat.

taustal oli kerge ise edasi töötada. Juba enne kella 8 olid üliõpilased kohal, sest kes hiljaks jäi, see kohta ei saanud ja püsti jäi. Keegi aga ei tahtnud loengult puududa. Kuulasid (teistkordselt) ka teise kursuse üliõpilased. Vahetevahel armastas Sommer oma loengutesse põimida ka lühikesi nalju või anekdoodikesi. Need olid nagu puhkuseks, hingetõmbuseks. Eksamitel oli väga nõudlik. Omapärane oli ta küsitlemisviis: üks küsimus järgnes kiires korras teisele, üks siit, teine sealt, nendega nagu nõeluti sind läbi. Professor tahtis esimeses järjekorras näha, kas üliõpilane taipab ja suudab kiiresti orienteeruda.

Anorgaanilist keemiat luges prof. G. Landeseni¹. Luges saksa keeles, väga hoogsalt, entusiasmiga. Teda oli hea kuulata. Luges ka analüütilist keemiat. Seda tegi ta virtuooslikult. Armastas seejuures sageli lausuda: „*Analytische chemie ist keine wissenschaft, sie ist eine kunst.*“² Oli nõudlik ja täpne. Kui üliõpilane ei teadnud ja rumalusi rääkis, siis vihastas ta ja kärkis nii, et läbi seinte oli kuulda. Juhtus mõnigi kord, et ta mõne üliõpilase sõna otseses mõttes oma kabinetist „välja viskas“. Nii olevat ta ka kindral Reegiga³ toiminud, kui see oli olnud mingisugustel täienduskursustel. Vastupidi, kui üliõpilane teadis, asjalikult vastas, siis sattus ta heasse tujju, hakkas ise kaasa rääkima ja vastuseid täiendama. Oli saksameelne ja tema läbisaamine mõne eesti kolleegiga ei klappinud.

Orgaanilist keemiat luges dots. P. Kogerman⁴. Tema kasutas omapärast „geneetilist meetodit“ – esitas iga ühenditerühma kohta selle skemaatilise seoselise ülevaate. Esialgu tundus see võõrana, aga peagi

¹ Georg Wilhelm Rudolf von Landesen (1866–1935): baltisaksa päritolu keemik.

² Saksa keeles: „Analüütiline keemia ei ole teadus, see on kunst.“

³ Nikolai Reek (Bazõkov) (1890–1942, Usollag, Vene NFSV): kindralleitnant, õppis 1930–1931 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas.

⁴ Paul Nikolai Kogerman (1891–1951): Eesti põlevkivikeemia rajaja, Tallinna Tehnikaülikooli rektor (1936–1939), Eesti Vabariigi haridusminister (1939–1940), Eesti Teaduste Akadeemia liige (1938–1940, 1946–1951), ÜS Raimla liige.

selgusid meilegi selle positiivsed küljed. Loengud olid selged, loogilised, neis peegeldus ka Kogermani suur erudeeritus. Oli iseloomult väga sümpaatne. Tegeles Loodusuurijate seltsis ja oli üheks kandvaks õppejõuks Eesti noorte teadlaste hulgas.

Füüsikat õpetas prof. J. Vilip¹. Ei saaks öelda, et ta loengud oleksid sisuliselt halvad olnud, nad olid ka küllalt loogilised, kuid ettekandja eesti keel oli võimatult vilets, sellesse suhtus ta hoolimatult. Näiteks kõneles ta ruutjuurika tõmbamisest; kurbust, mis mööda reisi jookseb; lennamisest nullepunkti poole jne. See kõik segas niivõrd, et mõnigi asi ei olnud sisuliselt arusaadav ja üliõpilased ei võtnud loenguid tõsiselt. Minagi leidsin, et raamatu abil iseseisvalt õppimine on tulusam. Seetõttu aga jäid mõned asjad siiski segaseks ja minu teadmistepagas füüsikas kuigi sisukaks ei kujunenud. Sellest on kahju. Seismoloogia alal oli Vilip tunnustatud teadlane ja tema konstrueeritud seismograafe osteti välismaal, ka Jaapanis.

Zooloogia alal oli meil kolm õppejõudu: prof. J. von Kennel², prof. Piiper ja dots. Reichenbach (Riikoja). Dots. Reichenbach luges üldise zooloogia kursust mitme teaduskonna üliõpilastele ja selgrootute zooloogia erikursust bioloogia osakonna pedagoogidele. Mina neid loenguid ei kuulanud ja tema minu otseseks õpetajaks ei olnud. Ta loengud olevat olnud selged ja asjalikud. Oli vene „praktilise“ koolkonna esindaja ja tegeles järvede uurimisega. Pikemat aega uuris Loodusuurijate seltsi rahalisel toetusel Saadjärve, aga vastavast tööst asja ei saanud. [Oli üheks eesti õppejõudude rahvusliku joone eest võitlejaks ja „riius“ sakslastega.]

Prof. Kennel luges üldist zooloogiat neile, kes eesti keelt hästi ei vallanud, ja zooloogidele-arstiteadlastele. Viimastele luges ta ka selgrootute zooloogia erikursust. Olin seega tema „õpilane“.

¹ Johan Vilip (1870–1942 Tartu): füüsik.

² Julius von Kennel (1854–1939): saksa zooloog.

Riigisakslasena luges ta muidugi saksa keeles ja oli üks neid vane-
maid professoreid, kes ka tsaariajal vene keelt ära ei õppinud. Tema
loengud olid väga selged, keeleliselt ja lauseehituselt niivõrd vii-
mistletud, et oleksid võinud ilma parandusteta trükki minna. Luges
tavaliselt peast ja see talle raskusi ei näinud valmistavat. Joonistas
oiivaliselt, sageli isegi kahe käega. Kui tagasi mõtelda prof. Kenneli
loengutele – eriti tema erikursusele – siis pean tunnistama, et tol ajal
olin alles nii rumal, et ei osanud seda hinnata. Need loengud olid
sisukad, probleemirikkad, mõtteküllased, originaalsed. Et ta oma eri-
kursusi luges ainult eriteadlastele, siis oli tal kuulajaid vähe. Oli meie
vastu heatahtlik ja alati rahulikult lahke. Minul on jäänud temast kui
teadlasest, pedagoogist ja inimest väga head mälestused.

Prof. Kennel tuli Tartu ülikooli teenistusse juba 1886. aastal. Sel
ajal oli ta tänu oma suurtele teaduslikele teenetele (eriti entomo-
loogia alal) ja zooloogiaõpiku autorina juba tunnustatud teadlane.
Rahvuslikel põhjustel oli ta vastuolus Reichenbachiga, keda ta pidas
„õhuks“ („*Reichenbach ist für mich luft*“¹).

Prof. Piiper luges võrdlevat anatoomiat, selgroogsete erizooloo-
giat, loomageograafiat, paleontoloogiat, ökoloogiat. Tema peami-
seks ja lemmikalaks oli siiski võrdlev anatoomia, mille kursus kestis
tavaliselt 3 semestrit. Temalt tuli mul seega kõige enam zooloogilisi
teadmisi omandada. Nagu juba märgitud, olin ta loenguid 4 aasta
eest kuulanud ja nüüd ootasin neid põnevusega. Ülikoolis peetud
loengud olid siiski teist laadi. Neis ei olnud „endist“ entusiasmi ja
hoogu, mõned kursused olid kaunis „kuivad“.

Prof. Piiper oli fenomenaalse mäluga, suure eruditsiooniga, aga
ta loengutes ei olnud oluline mitteolulisest eraldatud, mistõttu need
kujunesid sageli rohkete faktide kogumiks, ilma et oleksime taibanud

¹ Saksa keeles: „Reichenbach on minu jaoks õhk“.

neis seost ja mingit juhtivat mõtet. Üliõpilased on juba niisugused „rumalad“ ja õppejõududel tuleks seda arvestada.

[Prof. Piiper töötas teaduslikult selgroo evolutsiooni küsimuste alal. Hiljem kujunes tema lemmikharrastuseks ornitoloogia ja tal on sellel alal teeneid.] Eksamitel oli ta küllalt nõudlik. See sundis iseseisvale tööle ja aitas kaasa süvenemisele. Tavaliselt kestis eksam tema juures 3 tundi. Inimesena oli ta heatahtlik, aga üliõpilaste „oma joon“ ei näinud talle meeldivat.

Zooloogia instituudis tuli mul ka kõige enam ja kauem praktilisi töid sooritada. Prof. Kennel juhatas üldise zooloogia praktikumi ise, prof. Piiper seda pea kunagi ei teinud (välja arvatud linnulaulu-praktikumid), praktikumide juhatamine oli assistentide ülesandeks. Vanemaks assistendiks oli tollal bioloogiakandidaat L. Poska¹. Ta oli Peterburi ülikooli kasvandik, erialalt histoloog. Selle alaga ta peamiselt tegeleski. Mind ta ei meelitanud kunagi sel alal kaasa töötama ja eriti sümpaatseid muljeid ja mälestusi ta ei jätnud. Nooremaks assistendiks oli T. Reinvald². Tema huvialaks olid närilised (hiirlased), nende süstemaatika. Ei jaganud ta kunagi ei kellelegi oma kogemusi ja temagi jäi mulle võõraks.

Botaanika alal oli ka kolm õppejõudu: prof. F. Bucholtz³, dots. E. Spohr⁴ ja dots. H. Kaho⁵. Prof. Bucholtzi juures kuulasin esimesel

¹ Liidia Poska-Teiss (1888–1956 Tartu): zooloog, histoloog, tsütoloog; aastast 1939 bioloogiadoktor (esimene eestlasest naisteadusdoktor).

² Edvin Leopold Rudolph Reinvaldt (1890–1979 Stockholm): terioloog, hüdrobioloog, ajakirja „Kalandus“ asutajaid, Loodusuurijate seltsi aktivist, võttis osa esimesest maailmasõjast ja soomusrongi pataljoniülemana Vabadussõjast. Juhan on siin ja edaspidi vististi nime kirjapildiga eksinud.

³ Fedor Bucholtz (1872–1924): baltisaksa mükoloog ja fütopatoloog, üks Vaika looduskaitseala taastajaid pärast esimest maailmasõda.

⁴ Edmund Karl Spohr (1887–1964 Göttingen): baltisaksa botaanik ja õppejõud.

⁵ Richard Hugo Kaho (1885–1964 Hamburg): taimefüsioloog, Tartu ülikooli rektor aastail 1938–1940, I Riiginõukogu liige, Eesti Teaduste Akadeemia esimese

semestril üldist botaanikat. Need olid üldiselt head loengud, paiguti humoorikad, aga erilist sügavat muljet nad siiski ei jätnud. Bucholtz oli tuntud teadlane mükoloogia alal. Suri 1924. aastal.

Dots. Spohriga kui õppejõuga – välja arvatud eksam üldise botaanika alal – mul „ametlikke“ kontakte ei olnud. Hiljem sain temaga siiski lähemalt tuttavaks. Muidugi oli ta tüüpiline saksameelne, kuid inimesena ja huvialade laiuselt sümpaatne. Prof. Kaho loenguid – taimefüsioloogia alalt – kuulasin hiljem. Temaga kujunes kontakt juba varem ja see püsis kogu aeg ilusana.

Kui ma ülikooli tulin, oli T. Lippmaa¹ alles üliõpilane. Tänu oma andekusele ja töökusele tõusis ta peagi õppejõuks ja siirdus siin esikohale. Ka temaga kujunesid mul head vahekorrad.

Geoloogiat õpetasid dots. Becker² ja dots. Luha³. Viimane luges ka stratigraafiat. Omapäraselt „vastuoluline“ tüüp oli dots. Becker. Ta oli väga töökas, silmapaistev teadlane, kuid loengud olid temale endale kui ka meile piinaks. Väsisime ammu enne loengu lõppu.

Mineraloogiat (praktikumi korras) õpetas Duhmberg⁴. See oli „vanem härra“, ajalookandidaat. Aine oli väga „kuiv“, aga Duhmbergi rahulik, asjalik, väga loogiline ja aeglane seletamine tegid sellest

koosseisu akadeemik (1938–1940).

¹ Teodor Lippmaa (Lipman) (1892–1943): botaanik ja taimegeograaf, 1930. aastast Tartu ülikooli botaanikainstituudi ja botaanikaia direktor, 1939. aastast Eesti Teaduste akadeemia akadeemik.

² Bekker, Hendrik (1891–1925): alates 1922. aastast Tartu ülikooli geoloogiakateedri juhataja ning alates 1924. aastast erakorraline professor – esimene eestlane sel ametipostil, kirjutas õpikuid ja lõi hulga tähtsaid geoloogiatermineid. Veel 21. sajandil kandis Tartu ülikooli geoloogia instituudi suur auditorium tema nime.

³ Artur Heinrich Luha (1892–1953 Tallinn): võttis osa Vabadussõjast, töötas õppejõu ja teadlasena, pärast teist maailmasõda sai Tartu ülikooli paleontoloogia ja stratigraafia kateedri juhatajaks ja professoriks, akadeemikuks, Teaduste Akadeemia geoloogia instituudi direktoriks.

⁴ Karl Duhmberg (?–1931): Tartu ülikooli mineraloogia assistent.

kuivast aimest kaunis vastuvõetava, isegi meeldiva pala. Näib, et õpetamise meisterlikkus ei peitu mitte alati ettekande ulatuses, uute faktide rohkuses, ja isegi mitte entusiasmis. Ta olevat tavatsenud oma kolleegidele ütelda: „Joonduge auditooriumis kõige rumalama ja tui-mema üliõpilase järgi, ja kui te ta korraiski naerma suudate panna, siis olete õigel teel.“

Loengud füsioloogia alal algasid alles teisel õppeaastal, nii nagu see oli ettenähtud arstiteaduskonna üliõpilastele. Olin siin füsioloogiliste huvidega ja et meie teaduskonnas spetsiaalne õppejõud looma-füsioloogia alal puudus, see oli mulle teatud määral pettumuseks. Lootsin „sihile jõuda“ arstiteaduskonna kaudu, kus füsioloogiat luges prof. A. Lipschütz¹. Lipschütz oli rahvuselt juut. Riiaist pärit, kus ta isa² oli trükikoja omanik. Õppis Saksamaal, meile tuli Schweitsist. Valdas vabalt saksa, vene, prantsuse ja inglise keelt. Kui ta hiljem (1926. a.) siirdus meilt Tšiilisse, siis laevateekonnal õppis ära ka hispaania keele.

Jõudiski kätte aeg, mil sain prof. Lipschützi korrapäraseks kuu-lajaks. Lipschützi loengud – saksa keeles – olid hoopis teist laadi kui Sommeri omad. Lipschütz köitis oma vaimustava, elurõõmsa ja ääretult ladusa, ilusa, selge ja loogilise ettekandega. Ta ei pakkunud üle, piirdus olulisega ja tavatses „suurte“ õpikute kohta ütelda „*Ein dickes buch ist von übel*“³. Kui oli mingi füsioloogilise sisuga doktoridissertatsiooni kaitsmine (aulas) ja kui anti sõna Lipschützile, siis oli seda otse nauding kuulata. Ta oli elavaloomuline, jutukas, praktikume juhatas koos oma assistentidega ise, teda jätkus kõikjale. Niisama väle, nagu ta oli loengutel, nii oli ta ka populaarteaduslike

¹ Aleksander Lipschütz (1883–1980): juudi päritolu füsioloog, endokrinoloog ja antropoloog, Juhani magistratöö juhendaja. Aastatel 1919–1926 oli ta Tartu ülikooli professor, füsioloogia instituudi juhataja. Tegutses üle maailma mitmes riigis, tegi koostööd koguni Sigmund Freudi, Albert Schweitzeri ja Carl Gustav Jungiga.

² Aaron Lipschütz: litograafiatehnik ja kunstiteoste reproduktsioone müüv kaupmees.

³ Saksa keeles: „Paks raamat on kurjast“.

raamatute ja monograafiate kirjutamisel. Samal ajal töötas ta pidevalt teaduslikul alal, kogu aeg käisid katsed, kogu aeg publitseeris artikleid oma katsetulemustest. Temaga kujunes mul südamlilik kontakt. Juba järgmisel aastal olin ta instituudis „oma inimene“. Aga sellest hiljem.

Leivatööd ülikooli ajal ja Karu surm (1922–1924)

*... purskasin nutma ja ka tänaval kõndides ei saanud
pisaraid tagasi hoida. Teist nii lähedast ja kallist sõpra
ei ole mul enam kunagi olnud.*

Nüüd peaksin aga juba kirjutama oma majanduslikust olukorrast, oma teenistusest, mis oli küllaltki mitmekülgne ja mis oli määravaks teguriks minu stuudiumi kujunemisel.

Esimesel õppeaastal, nagu tähendatud, mul erilist vajadust teenistuse leidmiseks ei olnud. Aga mõtlesin kaugemale, sest järgmine õppeaasta ei olnud ju mägede aga. Kõigepealt jätkasin koos Karuga Strasburgeri tõlkimist. Sellest oli ette näha tõlkehonorari.

Suigus (Tabrias) olles olin süvenenud botaanika ja nimelt eeskätt taimefüsioloogia algteadmiste õpetamisse, ja nüüd püüdsin oma tarkused ja kogemused õpiku kujul kirja panna. Kevadeks oli töö valmis ja kuldaväärt patrooni J. Kalkuni kaudu leidsin sellele ka kirjastaja – G. Pihlakas¹. Töö trükiti 1922. aasta sügisel, pealkirjaga „Katseline ja näitusline taimeteadus“.

See oli mu esimene trükkis ilmunud raamat. Ma ei saaks praegugi ütelda, et raamat metoodiliselt halb oleks, aga – oh häda! – temale ei

¹ Gustav Pihlakas (1864–1937): kirjastaja ja raamatukaupluse omanik, aastatel 1885–1931 tegutsenud omanimelise kirjastuse omanik ja juht.

teinud keegi korrektuuri, ja nii ilmus ta väga rohkete ortograafiliste vigadega! Ei mäleta, kui palju selle eest honorari maksti, kuid siiski aitas see mind jällegi mõneks ajaks materjaalselt kindlustatuna tunda.

1922. aasta sügisel, vist oktoobrikuul¹ – suri Karu. Ta oli juba eelmisel semestril kojusõidul külmetanud, ja nüüd selgus, et tal oli kõri tuberkuloos. Ta informeeris mind kirja teel oma olukorrast ja esialgu lootsime mõlemad paranemisele. Ühes viimases kirjas kirjutas ja kirjeldas ta aga juba oma surmaeelseid elamusi. Kahjuks läksid mul ta kirjad kaduma (1944. aastal). Kui sain surmateate, siis purskasin nutma ja ka tänaval kõndides ei saanud pisaraid tagasi hoida. Teist nii lähedast ja kallist sõpra ei ole mul enam kunagi olnud. Nüüd kaotas ta, tundsin end nagu täiesti üksi jäänud olevat siin maailmas. Teatasin kohe kurvast sündmusest Ü/S Raimlasse², mille liige Karu oli. Sõitsin koos Raimla üliõpilastega Karksi matustele – lähenesin seega aga ühtlasi Raimla perele ...

Samal, 1922. aasta sügissemestril alustasin prof. Lipschützi „Miks me sureme“ tõlkimist ja järgmisel semestril olin sellega lõpule jõudnud. Raamat ilmus trükkis 1923. aastal. Jällegi honorar! Kirjutasin sellest ajast peale rohkesti väiksemaid artikleid „Loodusele“, „Vikerkaarele“ ja mujalegi.

1923. aasta algusel kutsuti mind Tartu linna õhtualgkooli loodusloo- ja keemiaõpetajaks. Selles koolis õppisid peamiselt tööstuskooli õpilased, kel ei olnud 6. kl. algkooli haridust, mis aga selle kooli lõpetamiseks oli vajalik. Kooli juhatajaks oli J. Neuman³, tore ja hea pedagoog. Mul oli nagu vähe kõhe niisuguste pooltäiskasvanute

¹ Wikipediast leiab info, et Juhan Karu suri 1. oktoobril 1923. aastal (mitte 1922, nagu kirjutab Aul).

² S.o Üliõpilasselts Raimlasse.

³ Jaan Neumann (1886–1930): õpetaja ja koolijuht, töötanud Uderna koolis, Tartu 4. algkooli juht.

(16–18-aastaste) „kantseldajaks“ minna. Rajasin õpetamise tugevasti näitlustamisele (katsetele ja demonstratsioonidele) ja tulin oma ülesannetega kenasti toime. Mõnel õpetajal oli sellega siiski suuri raskusi.

Rahvaülikooli lektor (1924)

*... kuulajaidki oli kõikjal rohkesti, kohale sõideti hobustega, kooli-
või seltsimajade õued olid hobuseid täis.*

Suve /1923/ veetsin maal, vanematekodus põllutöölisena. Sügisel, Tartus, jätkasin tööd õhtualgkoolis ja jäin sinna vaid aasta lõpuni. Mulle pakuti märksa paremat ja huvitavamat töövõimalust – Haridusliidu rahvaülikooli lektori kohta, mille ka vastu võtsin. Tol ajal maksti niisugusele lektorile kaunis suurt honorari, tunnitasu alusel. Mida enam tunde, seda suurem töötasu.

Uuele töökohale asusin 1924. aastal. 7. jaanuaril sõitsin rongiga Tartust Võrru, kust ma veel sama päeva õhtuks pidin jõudma Põhja-Võrumaale Toolamaa algkoolimajja, kus olid ette nähtud minu loengud. Lumi oli sel talvel väga sügav. Võrust sõitsin edasi postihobustega. Tuli läbida laiui lagendike, ja tekkis mulje, nagu oleks E. Enno¹ siin kunagi sõitnud ja siis kirjutanud oma „Üle lageda välja ...“. Olin mähitud paksu teekonnakasukasse. Teel tuli hobuseid vahetada. Läks pimedaks, postipoiss teed ei teadnud. Suuri vaevu jõudsimme siiski kohale. Rahvas ootas. Algasid loengud. Toolamaale jäin ka järgmiseks päevaks, loengud jätkusid. Minu eeskavas oli kaks teemat: „Pärivus ja selle tähtsus“ ja „Elu ning elu algus“, mõlemad umbes 4-tunnise loengu jaoks. Ülejärgmisel päeval sõidutati mind 6–7 kilomeetrit edasi järgmisse koolimajja, kus kõik kordus. Sel teel võttis külm mu ninaotsa ja põsed ära – nädalapäevad tuli olla kärnas näoga.

¹ Ernst Enno (1875–1934): luuletaja ja lastekirjanik, tema loomingut võib iseloomustada kui igatsevat ja lüürilist, lemmiksümbolid on tee ja kodu.

Nii algas pikem loengusõit. Pidasin loengid Tartumaal, Virumaal, Järvamaal, Harjumaal, Läänemaal ja Pärnumaal. Loengud lõpetasid Pärnu-Jaagupis, õigemini: loengud tulid lõpetada, sest kätte oli jõudnud aprillikuu, lumi sulanud ja hobustega (saaniga) enam liikuda ei olnud võimalik. Tartusse ma vahepeal ei saanud, ja nii oli see semester õpingute mõttes kaotsi läinud. Võidetud olid aga edaspidised õpingutetingimused mõneks ajaks.

Töö oli huvitav. Huvitav eeskätt selles mõttes, et kogu aeg vaheldus „miljöö“, nägin mitmesuguseid koolitöötajate, kohtusin huvitavaid „koolmeistritega“. Kuulajaidki oli kõikjal rohkesti, kohale sõideti hobustega, kooli- või seltsimajade õued olid hõlmatud täis. Sageli esitati küsimusi ja isegi kaunis asjalikke. „Lugemine“ mul raskusi ei teinud ja paaril korral õpetajad küsisid, kas ma ei ole varem olnud õpetaja, et nii hästi ja selgesti oskan keerukaid asju ära seletada.

[Sama aasta sügissemestril oli mul veel esineda Urvaste kihelkonnas. Siis oli minu „eelkäijaks“ üliõpilane J. Talts¹. See oli mustajuukseline ja oli omale habeme kasvatanud. Selle „musta habemega vanahärra“ loenguid kiideti.] Viimased seda laadi loengud pidasin 1924. aasta detsembri lõpul Jõhvis.

Sõjaväes (1924)

„Viige nad siit võimalikult kaugele, rikuvad meie sõdurid ära.“

1924. aasta suvel käsutati mind sõjaväelistele õppustele. Tolleaegne sõjaminister kindral Soots² oli avastanud, et on olemas vanemaid

¹ Johannes Talts (F.P.).

² Jaan Soots (1880–1942 Ussollag, Vene NFSV): kindralmajor ja poliitik, osales Vene-Jaapani ja esimese maailmasõjas, Vabadussõjas ülemjuhataja staabi ülem ja Sõjanõukogu liige, pärast sõda Riigikogu abiesimees ja sõjaminister, Tallinna linnaape, üks Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuse loojaid, piinati NKVD poolt surnuks.

meeskodanikke, kes mingisugustel põhjustel ei ole sõjaväes teeninud ja et on viimane aeg¹ seda „viga“ parandada. Niisuguste mitteteeninute hulka kuulusin ka mina. Õppused olid ettenähtud neljakuulised, 1. maist 1. septembrini. Mind määrati tehnilisse väeossa – inseneripataljoni raudteekompaniisse, mis asus Tallinnas Nõmmel. Pataljoni ülemaks oli seal kolonel Grünberg², kompaniiülemaks leitnant Luulik³.

Meid oli 24 isikut, enamikus Tallinna Polütehnikumi vanemad üliõpilased, mõned insenerid ja kaks isikut Tartust. Tallinlaste hulgas oli muu seas minu koolivend Taali ministeeriumikoolist, N. Jürisson (hiljem Tehnikaülikooli dotsent), Kõrgema sõjakooli lektor matemaatik Krahn⁴ ja kaubandusministri abi Imelik⁵. Seega kaunis kõrge kvalifikatsiooniga rahvas. Niisuguste spetsialiseerunud isikute nõrgaks küljeks oli aga see, et nad väga raskesti kohanesid uutele – antud korral sõjaväelistele – kommetele, eeskätt „sõjaväelisele viisakusele“. Allohvitserid, meie otsesed „õpetajad“, nägid meiega kurja vaeva, aga tulemused olid kesised ja koomilised.

Õppused olid teoreetilised ja praktilised. Teoreetilised õppused seisnesid peamiselt määrustike lugemises ja allohvitseride poolt täiendavate seletuste andmises. Meietaolistel kuulajail oli aga alati midagi küsida, millele „õpetajad“ ei osanud vastata. Määrustike lugemine toimus järjekorras – üks lõpetas, naaber jätkas. Varsti läks seegi igavaks ja asendus anekdootide jutustamisega. Ja – neid jätkus nädalateks. Ükskord olid kohal mingisugused „kõrged ülemused Tallinnast“. Koos pataljoniülemaga astusid ka meie õpperuumi.

¹ Mäletatavasti valmistuti Vene diversioonideks ja anneksioonikatseks, mis leidis aset sama aasta 1. detsembril.

² Johann-Bernhard Grünberg (Haljaste) (1889–1942 Norillag, Vene NFSV): temagi tapeti peagi pärast Vene okupatsiooni algust vangilaagris.

³ Madis Luulik (Lulig) (1900–1941 Norillag, Vene NFSV): temagi tapeti peagi pärast Vene okupatsiooni algust vangilaagris.

⁴ Edgar Krahn (1894–1961 USA): baltisaksa päritolu Eesti matemaatik.

⁵ Karl Imelik (1894–1943).

Raporteeriti. Pataljoniülem palus jätkata. Ja üks „õppur“ luges määrustikust maksimaalselt vägeva häälega: „Sõdur peab kõik ülemuse korraldused täitma, ka siis, kui need on täiesti mõttetud ja rumalad ...“. Pataljoniülem pani käe suu juurde, oli näha, et ta hoidis naeratust tagasi. Enam meil niisuguseid külalisi ei käinud.

Juhan sõjaväeõppustel 1924. aasta suvel Nõmmel: ees paremalt kolmas. „Niisuguste spetsialiseerunud isikute nõrgaks küljeks oli aga see, et nad väga raskesti kohanesisid uutele – antud korral sõjaväeliste – kommetele, eeskätt „sõjaväelisele viisakusele“. Allohvitserid, meie otsesed „õpetajad“, nägid meiega kurja vaeva, aga tulemused olid kesised ja koomilised.“ Teisel kaadril samast seeriast on osa mehi miskipärast aluspükstes – kas vihje Švejki raamatule, mis originaalis ilmus aastatel 1921–1923!

Väliõppused toimusid samas vaimus. Kolonel Grünberg olevat allohvitseridele tähendanud: „Viige nad siit võimalikult kaugemale, rikuvad meie sõdurid ära.“ Ja meid viidigi kaugemale-kaugemale, kus me siis istusime, päevitasime, rivikorras liikudes tülitasime ja üllatasime

tõelisi suvitajaid, mängisime palli, sõime (metsas) mustikaid, ujuisime (Harku järves), mõnikord tühjendasime õllepudeleidki. Ja juttu oli palju. Lõunapaiku, söögiajaks ilmusime suure lauluga kasarmu juurde.

Sügisepoole, kui ajateenijad laagris olid, kasutati meid valve-teenistuses. Ühel niisugusel valvekorral, ühe laupäeva hilisõhtul püüdsime kasarmu õuelt kinni Petseri kloostri ülema¹. Tõime ta kasarmusse, instseneerisime „ülekuulamise“, kahtlustasime teda nii hilisel tunnil kasarmu piirides liikumise ettekäändel spionaažis jne. Ta palus, seletas ja oli õnnetu! Kui me lõpuks talle „armu andsime“, tähendades siiski, et niisugune süütegu tema poolt jäägu viimaseks, siis oli ta üpris õnnelik, tänas meid väga liigutatult ja palus meile õnnistust kõikide taevavägede poolt.

Väljaspool „tööaega“ oli meil erariiete kandmise õigus ja seda kasutasime eranditult. Õhtupoolikuti jäi meil vaba aega „härradena“ ringi liikumiseks ja suvitamiseks. Tallinna inimesed sõitsid muidugi koju. Mina ronisin sageli „Glehni torni“, kust oli ilus väljavaade ja ümbruskonnas rohkesti vaikust. Siin päevitasin, lugesin ja isegi õppisin. Sõnaga – oli siiski ilus suvi.

Hiljem, kui mul tuli teadlasena sõjaväes töötada, selgus, et mul oli „sõjaväeteenistusest“ isegi rohkesti kasu: ma tundsin sõjaväelist korda, tundsin teenistuseastrikku², orienteerusin siin igal sammul. Kõrgemas sõjakoolis kohtasin ka oma endist „ülemust“ leitnant Luulikut. Ta oli nüüd juba majori aukraadis.

¹ Joann (Nikolai Bulin) (1893–1941): Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku piiskop, 1920–1932 Petseri kloostri ülem, vahistati Vene okupatsiooni alguskuudel ja hukati Leningradis.

² „Astriku“ on vanapärane sõna astmiku, astmestiku kohta.

Sügisel jätkus poolelijäänud õppetöö. Strasburgeri tõlkimine jätkus, ka tuli nüüd mul osa morfoloogiat tõlkida, sest Karu ei jõudnud seda lõpetada. Täiendasin oma teadmisi ja loenguid geneetika osas, liigendasin selle materjali peatükkideks, tekkis kavatsus seda eri raamatuna välja anda. Prof. Lipschütz tegi mulle ettepaneku hakata tema voluntäärassistendiks. Palka see „koht“ ei töotanud, aga oma toredale õpetajale ei sõandanud „ei“, ütelda, pealegi asi huvitas mind ja töötas mind rikastada katsekogemuste osas. Neli korda nädalas tuli mul nüüd endast veidi noorema tudengirahva praktilisi töid juhatada koos professori ja noorema assistendiga. Oma kujutlustes ma tõepoolest ei eksinud.

Kevadsemester /1925/ muudatusi ei toonud. Suve veetsin vanemate pool, olin ju siit kaua aega ära olnud.

Õpetajate seminari tunniandja-õpetaja (1925–1926, 1927–1930)

... nad olid isiksused, nad olid tõeline „maa sool“.

Järgmise, 1925. aasta sügisel esitas prof. Lipschütz mu arstiteaduskonna nõukogule palgalise assistendi kohusetäitja kandidaadiks. Sellest taotlusest ei tulnud aga midagi välja, sest rektor Koppel¹ ja dekaan Konik² leidsid, et arstiteaduskonnas bioloog õpetajaks ei sobi. Mind see tegelikult ei häirinud, sest samal ajal tegi õpetajateseminari direktor J. Tork mulle ettepaneku tulla Õpetajate seminari bioloogia- ja keemia tunniandjaks-õpetajaks. Ka tundsin ma end materiaalselt

¹ Henrik Koppel (1863–1944 Tallinn): arstiteadlane, Tartu ülikooli rektor aastail 1920–1928.

² Konstantin Konik (1873–1936 Tartu): arst, poliitik ja ühiskonnategelane, Eestimaa Päästekomitee liige.

kindlustatud olevat, sest 1926. aastal sügisel ilmus Strasburgeri tõlge ja minu „Pärivus ja rahvas“ trükkis.

Seminari jäin esialgu aastaks. Järgmisel aastal Port lõpetas ülikooli ja tuli minu asemele. Aasta pärast aga lahkus Port seminarist ja siis kutsuti mind oma endisele kohale tagasi. Nüüd jäin seminari veel kolmeks õppeaastaks.

Töö seminaris oli huvitav ja arendav. Esialgu nõudis ta muidugi sisseelamist, püüdsin aga oma tööd kogu aeg parandada ja viimistleda. (Mul oli siin häid eeskujusid, aga igas osas ma neid matkida ei suutnud.)

Õpetajateseminar oli 6-aastane algkooliõpetajaid ettevalmistav keskkool. Tema töö ja struktuuri kohta on ilmunud üksikasjalik ülevaade seminari 100-aastase juubeli puhul „Tartu Õpetajate Seminar 1828–1928“ ja ma ei hakkaks selle küsimuse juures peatuma.

Tahaks siiski märkida mõnda asja, mida ma õpetajate ettevalmistamise seisukohalt oluliseks pean. Kõigepealt – õpilaste valik. Iga sisseastuja pidi kaasa tooma oma endise kooli juhataja poolt väljaantud iseloomustuse, milles oli märgitud tema sobivus õpetaja elukutseks. Niisugust iseloomustust ei antud välja kergel käel, sest kooli juhatajad seisis valvel, et nende järelkasv oleks oma kutse vääriline. Vastu võeti 35 õpilast, sisseastujaid oli aga tavaliselt 120. Esimese kahe aasta jooksul püüti selgusele jõuda, kas kõik vastuvõetud on võimelised heaks õpetajaks kujunema. Arvesse võeti nende õppeedukust ja käitumist kaasõpilastega ja seminari harjutuskooli õpilastega. Kahtluse korral pandi ta harjutuskoolis tunde andma. Kõik, kellest sobivat õpetajat loota ei olnud, suunati tavalisse keskkooli. Seminari lõpetajad, kes seega kolmest sõelast läbi olid käinud ja muidugi ka seminaris hea ettevalmistuse saanud, moodustasid seega tõepoolest hea pedagoogidepere. Nad olid isiksused, nad olid tõeline „maa sool“. Hiljem, kui seminaride asemele loodi pedagoogiumid

ja sinna hakati keskkoolilõpetajaid vastu võtma, 2-aastasele ettevalmistumisele, hävines see valikumoodus. Praegu on olukord hoopis halb – pedagoogide rühma langevad ülikoolis rohkesti kõige nõrgemad.

Tolle aja heaks traditsiooniks oli ka see, et seminari võeti vastu ainult neid õpilasi, kellel oli hea muusikaline kuulmine ja lauluhääl: kõikidest õpetajatest pidi saama ka lauluõpetaja. Seminaris oli 4 muusikaõpetajat ja kõik õpilased said hea muusikalise hariduse.

Seminari õpetajatepere koosseis oli üldiselt hea, isegi väga hea. Siin töötasid niisugused tuntud pedagoogid nagu J. Tork (direktor), E. Jaanvärk¹ (inspektor), M. Kampmann, Fr. Puusepp, M. Aul², K. Veski³, A. Kiiss⁴, K. Merilaid⁵ jne. Tork oli suurepärane, pea absoluutse mäluga, väga suurte teadmistega, haruldaselt hea inimeste (ja oma õpilaste) tundja. Jaanvärk oli – ütleksin – ideaalne õpetajatüüp, alati rahulik, alati sõbralik, alati abivalmis, alati korrektne, õpetas huvitavalt ja temaga oli alati otse nauding mõtteid vahetada. (Temaga jäi mul ka hiljem tihe kontakt ja alati oli heameel temaga kohtuda.)

[Meie hulgas oli üks õpetaja, kelle käitumine väga „rahvalik“, kes armastas labaseid nalju ja ütlemissi, kes olevat internaadis koos õpilastega tantsinud aluspesu väel jne. Õpilastele ta meeldis. Olen seisukohal, et sel moel õpilastele meeldimise ära teenimine ei ole siiski õige.]

¹ Eerik Jaanvärk (Jaanverk) (1893–1967): pedagoogikateadlane ja haridustegelane.

² Marie Helene Aul (1893–1955 Tallinn): Juhani tulevane abikaasa.

³ Karl Rudolf Veski (1883–1953 Tartu): matemaatikaõpetaja ja matemaatikaõpikute autor, 1930 ostis riigilt Hellenurme vesiveski.

⁴ August Kiiss (F.P.).

⁵ Ilmselt Karl Merilaid-Schnell: vt eestpoolt.

Juhan Klein õppejõuna Tartu õpetajateseminari 10. lennu lõpupildil 1929. aastal (fragment). Temast paremalt ülejärgmine on Mari Aul, kellest järgmisel aastal sai Juhani abikaasa ja nimeandja. Marist paremal on seminari direktor Juhan Tork, kes Juhani 1925. aastal tööle kutsus, allpool inspektor Eerik Jaanvärk, kes kutsus Juhani tööle sisuliselt samasse asutusse 1947. aastal. „Tork oli suurepärane, pea absoluutse mäluga, väga suurte teadmistega, haruldaselt hea inimeste (ja oma õpilaste) tundja. Jaanvärk oli – ütleksin – ideaalne õpetajatüüp, alati rahulik, alati sõbralik, alati abivalmis, alati korrektne, õpetas huvitavalt ja temaga oli alati otse nauding mõtteid vahetada.“

Ülikooli lõpetamine ja abielulahutus

Olen ette rutanud. Pöörduksin nüüd tagasi, oma stuudiumi juurde. Pean kohe ütlema, et see ei olnud „normaalne“. Üheks põhjuseks oli muidugi mu aineeline olukord, mis sundis teenistust otsima ja seega takistas õppimist, osalt oli selleks ka teatud rahulolematuse bioloogia õpetamise ühekülgseusega ja piidlemine „naabri aeda“ – füsioloogiasse. (Mõitlesin isegi üleminekule arstiteaduskonda, aga mõistuse hää! sundis sellest mõttest loobuma.)

Eialgu õppisin tõsisemalt vaid neid aineid, mis mulle meeldisid. Lugesin palju, aga ikkagi oma erihuvidele vastavat, peamiselt füsioloogia- ja geneetikaalast kirjandust. Eksamite sooritamine lükkus edasi ja see ei teinud mulle muretki. Ei olnud ju kuhugi rutata. Esimese eksami õiendasin alles 5. semestril! See oli üldise botaanika eksam ja see ei läinud kuigi hästi. Kuidas võib „saatus“ mõnikord inimest valusalt tabada! Selleks ajaks oli mul Strasburgeri füsioloogiline osa ja ka osa morfoloogiat juba tõlgitud ning isegi „pähekulunud“. Olin aga hooletult suhtunud sellesse ossa, mis oli Karu tõlgitud. Eksamil sattusin dots. Spohri ette. Tema oli morfoloog-süsteemaatik ja hakkas mind küsitlema taimevarte hargnemises. Neis küsimusis ei küündinud mu teadmised kuigi kõrgele. Hinne oli *sufficit*¹. Oleks ma Kaho ette sattunud, kes oli füsioloog ja kelle küsimused olid füsioloogia alalt, siis oleksin ma nagu lind laulnud.

Teine sissekukkumine oli mul prof. Sommeri juures, inimese anatoomias. Olin õppinud nagu arstiteaduse üliõpilasedki Rauberi 6-köitelise õpiku järgi ja ainet ma oma arvates tundsin. Aga Sommer mult süstemaatilist osa kuigi „sügavalt“ ei küsinudki, minult kui

¹ Ladina keeles: „piisav“ (rahuldav; keskmine eksamihinne, väga hea ja ebapiisava vahepealne.).

bioloogilt hakkas ta eeskätt embrüoloogilisi tarkusi nõudma. Takerdusin kõrva arenemise küsimusse. Jällegi – *sufficit*.

Teised eksamid olid siiski kõik „*maxime sufficit*“¹. Viimane eksam oli prof. Piiperi juures, võrdlevas anatoomias. Eksam kestis 4 tundi. Ei saaks oma teadmiste üle just nuriseda, aga väga head nad siiski ei olnud. Professor hindas mind üle. Olen pikkamisi selle puudujäägi tasa teinud ja seetõttu südametunnistusepiina siiski ei tunne. Ka olen jõudnud äratundmiseni, et kui üliõpilasel ilmselt võimed on, kui tal huvi on ja kui temast võib midagi loota, siis, vaatamata mõnede lünkadele tema teadmistes, võib teda üle hinnata.

Lõpetasin ülikooli 1928. aasta sügissemestril, 14. detsembril, zoo- loogia magistri teadusliku kraadiga. Samal semestril lahkus ülikooli teenistusest assistent Reinwaldt² ja mind kutsuti tema asemele, esialgu noorema assistendi kohusetäitjaks, järgmisest semestrist alates aga kinnitati mind samale kohale nooremaks assistendiks. Jaanvärk püüdis mind veenda, et jäägu ma koolipõllule tööle ja tulgu ülikoolist ära. Otsustasin siiski ülikooli kasuks. Tunnetasin, et ülikoolis töötamine ja õpetamine sobib minu iseloomule enam.

Aasta enne ülikooli lõpetamist toimus mu perekonnaelus muudatus: minu abikaas³ oli leidnud endale parema elukaaslase⁴ ja me läksime lahku. Vististi olin mina selles süüdi – vist olin isa eeskujul isekas ja „vanamoeline“. Poeg⁵ jäi esialgu endise abikaasa juurde. Läksin elama Kitsale tänavale Vanemuise vastas. Olin üksik.

¹ Ladina keeles: „ülimalt piisav“ (väga hea; parim eksamihinne).

² Õige kirjepilt ilmselt: Reinvaldt – vt eestpoolt.

³ Gabriele Kristine Maurus (1895–1978).

⁴ Julius Tehver (1900–1990): Tori vallast pärit loomaarstiteadlane, Tartu ülikooli üliõpilaskonna kuraator, Akadeemilise Loomaarstiteadusliku Seltsi esimees, Eesti Põllumajanduse Akadeemia professor.

⁵ Rein Aul (toonase perekonnanimega Klein) (1922–1944).

Rulli.

Pärnumaal, Tori kihelkonnas, Luige vallas, Raidla külas, Risti talus elavad minu isa vanemad. Risti on mu sünnikoht ja hiljem olen saäl veetnud mitu suve. Tääl on seitse lehma, kolm hobust, kaks siga ja koer Rulli. Mina armastan loomadest kõige rohkem Rullit. Tal on suured pruunikas-kollased karvad, madalad jalad, pruunid silmad ja suur karvane saba. Mäletan selgesti, kuidas algas meie tutvus. Olin kuue aastane, sõitsime vanaaisaga Ristile. Võrva juures jooksis Rulli rõõmuga vastu. Kui ta aga mind nägi, oli rõõm otsas. Rulli oli minuile

Leht Juhani poja Reinu koolivihikust, kus ta kirjeldab isa kodutalu juba pärast vanemate lahkuminekut. Reinust on säilinud erakordselt ilusti kujundatud konsepte ja päevikuid ka vanemast east.

Magistritöö, teadlasetee algus (1923-1927)

... vist mõnigi vastutuleja mõtles: kuhu see ogaraksläinu rattab.

Nüüd meenutaksin ka oma ülikoolis õppimise ajal tehtud esimesi samme teadusliku töö alal. Need astusin prof. Lipschützi juures 1923. aasta kevadsemestril. Professori soovitusel hakkasin uurima alkoholi mõju konnakullese arengule. Probleemid olid järgmised: millise %

alkoholilahust kulleseid välja kannatavad, kuidas mõjuvad alkoholi eriannused ja minimaalne annus arenemist ja millised muutused alkohol arenevas lootes esile kutsub.

Elkatsed tegin juba talvel, sest konnade varu oli meil küllaldane. Kevadel algas töö kogu ulatuses, mitmes seerias. Kulleseid osutusid õrnadeks olesteks. Neile tekkisid seened kallale ja nende eluvett tuli igal päeval hoolikalt vahetada. Iga uus päev tõi ka muutusi: lõigustumine, liikumine, koorumine, kehakuju muutumine, toitumine, vaba liikumine (ujumine). Täpne „raamatupidamine“, kaalumine, materjali fikseerimine ja hiljem mikroskoopiline läbitöötamine.

Töö haaras. Mäletan üht omapärast vahejuhtumit. Esimene suvistepüha. Ruttasin hommikul varakult instituuti, et vajalikud tööd sooritada ja „uudistega“ tutvuda. Rutuga ja mõtetega töö juures olles unustasin krae ja kaelasideme kaela panemast. Vist mõnigi vastutuleja mõtles: kuhu see ogaraksläinu ruttab.

Algas kulleste metamorfoos. Siis aga tulid vaatlused lõpetada, vajalik andmestik oli olemas. Kogu aeg käis paralleelselt ka mikroskoopiline töö ja seda tuli jätkata. Sügiseks oli ka see lõpetatud. Algas töötulemuste kirjapanemine. Asi edenes, esitasin töö auhindamisele ja 1. detsembril, ülikooli aastapäeval kuulutati see esimese auhinna vääriliseks.

Hiljem täiendasin seda tööd ja see tunnistati ka mu magistri-tööks. Käsikirjaline töö säilitati teaduskonna dekaani ruumides. [See hoone aga hävis tulekahju läbi ja nii hävis ka minu käsikiri. Kahjuks on ka minul vastavad materjalid kaduma läinud.¹]

Mida ma sellest, 50 aasta eest tehtud tööst mäletan? Mäletan, et alkoholi % tõustes kulleste kasv aeglustus ja suuremate annuste juures lakkas. Tekkisid patoloogilised muutused – igasugused välja-kasvud, ebasümmeetriline areng, rikkalikult pigmenteeritud kehaosi.

¹ Käsikirja servale on kirjutatud: „Ei ole. Osaliselt on olemas ülikooli raamatukogus.“

Õige väikesed alkoholiannused näisid kasvamist stimuleerivat. Eriti huvitavaks osutus katseseeria, milles ühed kullased elasid pidevalt vees, teised vaheldumisi ühel päeval puhtas, teisel – alkoholiseeritud vees. Pidevalt alkoholiseeritud vees kasvavad kullased jäid küll, nagu oodata võis, kasvus maha, kuid suuri patoloogilisi muudatusi ei osutanud, vahelduvalt alkoholiseeritud miljões kasvanud kullased aga jäid kasvus väga tugevasti maha, nende sabad tõmbusid kõveraks, lühenesid ja nad hukkusid varakult. Kui ma seda kõiki – ka fotomaterjali – professor Lipschützile näitasin, sattus ta vaimustusse, käis ühest ruumist teise ja teatas: „*Sehen sie, meine damen und herren, herr Klein ist ein sehr nützliches glied der menschlichen gesellschaft.*“¹

1923. aastal ilmus ajakirjas „Loodus“ ka minu artikkel „Vee-loomade toitumisest“. See oli kriitiline ülevaade antud probleemist ja seda hindan kui oma esimest trükis avaldatud teaduslikku tööd.

1926. aastal sügissemestril prof. Lipschütz lahkus Tartust. Tema asemele tuli prof. Fleisch² (ka Helveetsiast). Selle tööala oli hoopis teist laadi, mul sellekohased huvid puudusid, ja nii jäin füsioloogiast eemale.

Teaduslike otsingute mõttes ma siiski vaeslapseks ei jäänud. Olin vahepeal omandanud teadmisi geneetikast, mind hakkas huvitama kaksikuteprobleem, hakkasin (juba varasemalt) koguma antropogeneetilisi andmeid ja materjale kaksikute kohta. Mõned fragmendid sellest materjalist avaldasin oma populaarteaduslikus töös „Teekond nahasse“ ja teaduslikus kokkuvõttes „Pärvus inimese juures“, mis ilmus „Eugeenika käsiraamatus“ (1927. aastal).

¹ Saksa keeles: „Näete, daamid ja härrad, härra Klein on inimühiskonna väga kasulik liige“. Seda lauset meenutas Juhan meelsasti veel väga kõrges eas.

² Alfred Fleisch (1892–1973): töötas Tartu ülikoolis füsioloogia ja füsioloogilise keemia professorina aastatel 1926–32, edasi liikus Lausanne'i ülikooli.

Kaksikuid tuli mõõta ja nii omandasin (prof. Madissoni¹ abiga) antropomeetrilise tehnika. Siit ei olnud enam suur samm antropoloogiasse, mis siit peale saigi mu teaduslikuks erialaks. Erilise tõuke selles suunas andis mulle soome antropoloogi K. Hildéni² uurimus Siberi rahvaste antropoloogiast.

Sõrve retked - esimesed antropoloogilised ekspeditsioonid (1927, 1928)

*... mõõtsin kõik, kes vähegi kättesaadavad olid.
Ööbisin seal, kuhu õhtuks sattusin.*

Hakkasin koguma antropoloogilisi andmeid ka kooliõpilaste kohta, eeskätt õpetajate seminaris. Direktor Tork kogus sel ajal testimetodil andmeid kooliõpilaste intelligentsuse kohta ja teda huvitasid ka väga vastavad antropoloogilised andmed. Süvenesin antropoloogia-alasesse kirjandusse ja nii tekkis mõte – mingi väiksem maa-ala Eestis antropoloogiliselt läbi uurida. Mõte jäi peatuma Sõrve juures. 1927. aasta juunikuu lõpul siirdusingi Sõrve ja algas selle antropoloogiline jäädvustamine. See retk kestis üle 3 nädala. Käisin läbi eranditult kõik talud ja väiksemad majad ning mõõtsin kõik, kes vähegi kättesaadavad olid. Ööbisin seal, kuhu õhtuks sattusin. Rahvas oli lahke ja vastutulelik. Ainukeseks häireks olid kirbud. Neid oli tol ajal kõikjal nii rohkesti, et ma siin nende pärast olin üleni kirjuks „söödud“.

¹ Hans Madisson (Madissoon) (1887–1956 Tartu): arst ja eugeenik, ÜS Raimla liige.

² Kaarlo Thorsten Oskar Hildén (1893–1960): Soome geograaf ja antropoloog.

Järgmisel suvel töö jätkus. Nüüd oli meid, Raimla üliõpilasi, siin Sõrve uurimisel 7–8 inimest – igaüks oma erialal¹. Oli kavatsus Sõrve-uurimise koguteos välja anda. See üritus siiski ei õnnestunud, töötulemuste kohta ilmusid üksikud artiklid. Sõrve antropoloogiline materjal oli seega olemas, selle läbitöötamine lükkus juba aega, mil ma ülikooli olin lõpetanud.

Raimlaste teaduslik retk 1927. aastal Sõrve poolsaarele. Raimla ajaloo tundja Fred Pussi sõnutsi viisid seal oma uurimusi läbi tulevased loodusteadlased Hans Kauri, Eduard Viirok, Karl Orviku, Edgar Kant jt. Sõrvel oldi terve juulikuu, seltsil oli oma staap, kus peetud laagri päevik on säilinud Raimla fondis Eesti Ajalooarhiivis. Ekspeditsioon jätkus järgmisel suvel, see oli Eestis esimene, mille käigus tehti ühele piirkonnale loodusteaduslik kompleksanalüüs. Sõrve oli ka Juhani esimene uurimisala, kus ta mõõtis peaaegu kõiki inimesi ning avaldas andmete põhjal oma esimese antropoloogilise töö. Pildil on Juhan vasakult kolmas; paremal, esiplaanil on Edgar Kant.

¹ Sellised Raimla ekspeditsioonid toimusid siiski mõlemal aastal, 1927 ja 1928 (vt raamat „ÜS Raimla 1922–1997“).

Raimla

Jääks veel mõni sõna ütelda oma ülikooli-õpinguteaja „ühiskondliku“ tegevuse kohta. Esimese paari aasta kohta mul ses osas erilisi mälestusi ei ole säilinud. 1923. aastal sügissemestril astusin üliõpilasselts „Raimlasse“¹. „Raimla“ asutati 1922. aastal, üliõpilasselts „Ühendusest“ lahkunud üliõpilaste ja vilistlaste poolt. Seega oli ta noor ja väike selts. Tema „selja“ taga seisis aga küllaltki soliidsed vilistlased, kellest võiks nimetada R. Räägot², H. Jaaksoni³, P. Kogermani, J. Rummat⁴, H. Madissoni, P. Kannu⁵ jne. Seltsi enese juhtivateks ja aktiivseteks liikmeteks olid R. Kleis⁶, A. Oinas⁷, H. Männik, K. Rumma⁸, Luik⁹ jt. Selts oli karske, alkoholi kasutamine oli lubatud ainult seltsi ja vilistlaskogu aastapäevadel. Seltsis pandi rõhku ühiskondlikule kultuursele käitumisele ja kasvatusle. Ses suhtes „Raimla“ veidi erines mõnest teisest väikeseltsist, kus heaks tooniks peeti veel „minnalaskmise“ stiili. Peagi kujunes seltsil välja ka osaline spetsiifika – kodumaa uurimine. Selts kasvas. Koosseis mitmekesisus ja kõik enam ühise mütsi alla ei mahtunud. Tublisti kasvas pedagoogide osatähtsus. Aga tulemuseks oli ka see, et hiljem osa üliõpilasi seltsist lahkus¹⁰. Mina olin lahkujate mõttekaaslane,

¹ Raimla liikmeteraamatu järgi astus Juhan Raimlasse siiski alles 1926. aastal (F.P.).

² Richard Räägo (Rägo) (1893–1941 Vene NFSV): riigikohtunik alates 1939. aastast.

³ Hermann Jaakson (1891–1964 Kiidjärve): matemaatik.

⁴ Jaan Rumma (1887–1926): geograaf, üks Eesti teadusliku kodu-uurimise rajajaid ja koguteose „Eesti“ esimeste köidete peatoimetaja.

⁵ Peeter Kann (1882–1943 Ussollag, Venemaa): sõjaväelane (kolonel) ja riigikohtunik.

⁶ Richard Adolf Kleis (1896–1982): ajaloolane ja filoloog.

⁷ August Oinas (1898–1965 Buenos Aires): ajaloolane.

⁸ Kusta Rumma (1895–1944 Läänemeri): arst ja arstiteadlane.

⁹ Villem Luik: Raimla asutajaliige.

¹⁰ Fred Pussi ja Aare Ristikivi andmetel said lahkkelid alguse sellest, et 1927. aasta juhatus (kuhu kuulus ka Juhan, vt pilti), püüdis seltsi ärgitada liialt aktiivsele teaduslikule ja ühiskondlikule tegevusele (raimla.ee/ajalugu).

aga ei pidanud lahkumist vajalikuks ja leian praegugi, et lahkumine oleks olnud väärsamm.

Kodunesin seltsis peagi. Tegevliikmena nihkusin varsti „aktivistide“ ridadesse. Töötasin kaasa seltsi juhatuses, olin seltsi „vaimuvanameheks“. Selline institutsioon loodi meil „korravanamehe“ (oldermani) kõrvale seltsi noorliikmete kultuursete ürituste juhtimiseks. Peeti ettekandeid, vahetati mõtteid kultuuriliste ja mitmesuguste eluprobleemide üle.

Raimla juhatus 1927. aastal. Vasakult: Karl Orviku, Meinart Meiusi, Edgar Kant, Harald Haberman, Juhan Klein. „Raimla veidi erines mõnest teisest väikeseltsist, kus heaks tooniks peeti veel „minnalaskmise“ stiili. Peagi kujunes seltsil välja ka osaline spetsiifika – kodumaa uurimine. /.../ Kodunesin seltsis peagi. Tegevliikmena nihkusin varsti „aktivistide „ ridadesse.

Seltsis oli suhteliselt rohkesti musikaalseid liikmeid. Kujunes orkester (klaver, viiulid, tšello). Oli häid lauljaid, laulule pandi rõhku. Suuremateks sisesündmusteks seltsis oli seltsi ja vilistlaskogu

aastapäevad. Aastapäevade eelõhtul oli seltsi ruumides ball. Jõulude eel korraldati jõulupuu, kus esines jõuluvana ja jagati kingitusi, ära märkides kingisaaja teened. Ka mina olin ühel korral jõuluvana kohustustes. Kord semestris käidi mingis naisüliõpilasseltsis külas ja võeti sealt tulijaid vastu. Siis oli peolaud korraldatud ja tantsiti. 1. mai õhtul ja öösel toimus kõikide üliõpilasorganisatsioonide vahel vastastikune külaskäimine.

Tahaksin märkida, et üliõpilasorganisatsioonid olid suure kasvatusliku tähtsusega institutsioonid. Seltskondliku käitumise normid ja kombed on inimeste kokkukuuluvuse tunde ja vastastikuse mõistmise kujunemise seisukohalt väga olulised. Erisuguse käitumise ja erisuguste maneeridega isikute vahel tekib psüühiline barjäär, mis takistab nende lähenemist. Ühiskondlik viisakus on välja kasvanud elu vajadustest. Üliõpilasorganisatsioonides olid kindlad kodukorrad, milles olid ette nähtud karistused igasuguste väärnähtuste, ühiskondlike huligaansuste ja seltsi piirides teostatud kriminaalsete tegude vältimiseks. See kõik kasvatas, siin noored kasvasid, siin, „praktikabaasides“ omandati kogemusi.

Algab elutöö Tartu ülikooli zooloogiainstituudis (1928-1929)

*... kuigi lindude ja üldse konkreetse elusa looduse tundmine on
kõikidele bioloogidele, eeskätt õpetajaile, ilmtingimata vajalik,
on bioloogias rohkesti hoopis olulisemaid ja
teaduslikumaid huvi- ja tööalasid.*

1927. aastal kirjutasin oma „Teekonna nahasse“. See oli lõbus populaarteaduslik raamatuke noortele.

1. detsembril 1928. aastal algas minu teenistus ja elutöö ülikoolis, zooloogiainstituudis. Õpetajateseminari õpetajaks (poole

koormusega) jäin edasi kuni seminari sulgemiseni – selle ümberkorraldamiseni 2-aastaseks pedagoogiumiks – 1930. aasta sügissemet-rini. See töö mind kuigi palju ei takistanud minu ülesannete täitmisel ülikoolis.

Nagu varem tähendatud, asusin siin tööle assistent Reinvaldi¹ ase-mele noorema assistendi kohusetäitjana. 1929. aasta 1. juulist alates kinnitati mind instituudi vanemaks assistendiks. Instituudist lahkus ka L. Teiss, siirdudes arstiteaduskonna histoloogiaiinstituudi vanema assistendi kohale. Tema asemele tuli üliõpilane H. Mühlberg (Kauri)². Seega oli instituudi assistentidepere kogu ulatuses uuenenud.

Instituudi juhatajaks oli tol ajal prof. Piiper, teiseks professoriks oli (selgrootute zooloogia alal) Riikoja. Tegelikult jäin mina prof. Piiperi ja Mühlberg prof. Riikoja assistendiks. Peagi hakkasid pro-fessorid instituuti vaheldumisi juhatama – kolm aastat üks, siis kolm aastat teine jne. J. Kennel oli juba 1925. aasta lõpul instituudist lah-kunud. Esialgu ta luges veel põllumajandusteaduskonnas entomo-loogia-erikursust ja siirdus siis kodumaale, Saksamaale.

Zoologiainstituudi juurde kuulus ka zoologiamuuseum. Seal töötas kustosena³ tuntud ornitoloog M. Härms⁴ ja preparaator M. Lepik⁵. 1929. aastal tuli instituudi ja muuseumi juurde veel ajutise abijõuna üliõpilane J. Lepiksaar⁶. Hiljem, 30-te aastate lõpupoole tuli muuseumi tööle ka H. Haberman⁷.

¹ Õige kirjaipilt: Reinvaldt – vt eestpoolt.

² Hans Kauri (Mühlberg) (1906–1999 Stockholm): zooloog ja loomaökoloog.

³ Custos = valvur, järelevaataja (ladina keeles).

⁴ Mihkel Härms (1874–1941 Elva): esimene eestlasest kutseline ornitoloog.

⁵ Mihkel Leppik (1864–?).

⁶ Johannes Lepiksaar (1907–2005 Rootsi): zooloog ja osteoloog, Eesti ökoloogilise etoloogia rajajaid.

⁷ Harald Haberman (1904–1986 Tartu): zooloog (entomoloog) ja nõukogude riigitegelane.

Minu läbisaamine „nooremate kolleegidega“ oli kogu aeg hea. Seda oli ta ka professoritega, välja arvatud mõned arusaamatused. Professorite töölaad ja iseloom olid väga erinevad. Piiper oli eluvõõras teoreetik ja raamatukirjutaja. Riikoja oli administraator ja, nagu ta ükskord ise tähendas, „geniaalne kombinaator“¹. Nende vahel oli pea alati hõõrumisi. Meid, nooremaid, see aga ei puudutanud, vähemalt mina püüdsin alati jääda neutraalsele pinnale.

Millised olid minu peamised otsesed ülesanded ja kuidas mu toimetused kulgesid?

Peamiseks ülesandeks kujunes muidugi professori abistamine õppetöös – praktikumide ettevalmistamine, nende läbiviimine ja üliõpilaste vastavate arvestuste vastuvõtmine. Selles osas andis professor mulle vaba voli ja mind ta mu „töös“ ei seganud. Sisseelamine uude tööloiku nõudis alguses muidugi oma teadmiste täiendamist, mis mulle muidugi kasuks tuli. Püüdsin metoodilisi võtteid mõningal määral „uuendada“, aga mingit murrangut ma ei üritanud ja seda ma ei osanudki, sest ei olnud ju midagi näinud peale selle, mis ma ise üliõpilasena olin läbi teinud. Iga praktikumi algusel tuli anda sissejuhatav seletus, ja ses osas ma pikkamisi edenesin, nii et oli võimalus ka „kõrvalt kuulata“, kuidas üliõpilased mind kiitsid, tähendades, et ma oskavat keerukad asjad palju paremini selgeks teha kui professor.

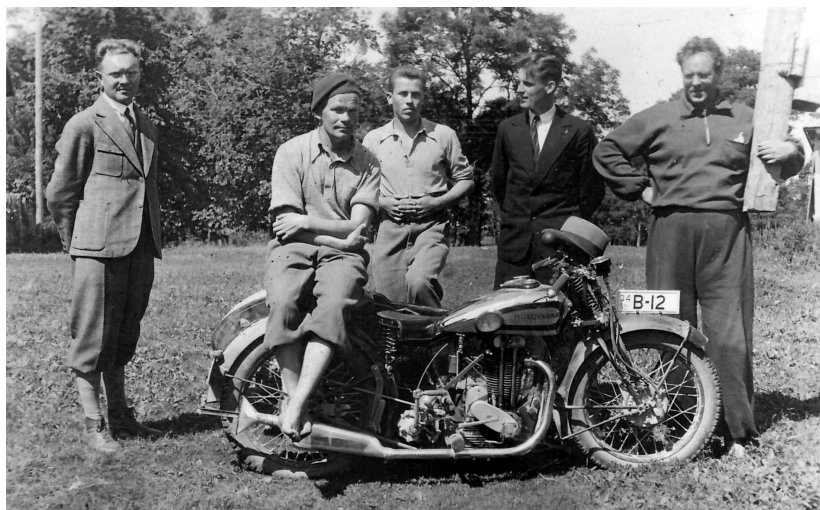
Lindude tundmaõppimiseks oli meil võrdlemisi korralik topistekogu muuseumis. Kodumaa imetajatest oli topiseid hiirlaste kohta ja mõned viletsad eksponaadid muuseumis. Ses osas püüdsin üht-teist amfiibide ja kalade osas ise juurde soetada. Hakkasin kirjutama üliõpilaste jaoks kodumaa maismaaselgroogsete määrajat ja ülevaadet. Töö valmis ja ilmus trükis 1931. aastal „Kodumaa neljajalgsete“ nime all.

¹ Viide Ilfi ja Petrovi raamatule „12 tooli“, mis ilmus 1928. aastal.

Kevadeti Tartus ja juunikuul Saaremaal Kuusnõmme bioloogiajaamas toimusid „linnulaulupraktikumid“ ja neist pidin ma professori abilisena muidugi osa võtma. Raskusi see mulle ei valmistanud, sest olin varemalt Kuusnõmmel siiski küllalt vastavaid teadmisi ja kogemusi omandanud. Head linnulaulutundjat ja sellelaadilist entusiasti minust aga ei saanud ja leian praegugi, et kuigi lindude ja üldse konkreetse elusa looduse tundmine on kõikidele bioloogidele, eeskätt õpetajaile, ilmtingimata vajalik, on bioloogias rohkesti hoopis olulisemaid ja teaduslikumaid huvi- ja tööalasid kui ornitoloogia.

Prof. Piiperi erihuvialaks oli võrdlev anatoomia. Seoses sellega tegi ta mulle ülesandeks iga (selgroogsete) loomaklassi organite mikroskoopilise anatoomia tundmaõppimiseks vastava mikroskoopiliste preparaatide kogu valmistamise. Elementaarsed kogemused mul sel alal olid olemas, neid tuli nüüd täiendada ja nii ma siis tõepoolest esimestel tööaastatel niisuguse „kollektsiooni“ valmistasin. Et mul vastav erialane kirjandus puudus – peale Krause töö – siis ei olnud mul tööl kindlat suunda ning sisu ja seda ei suutnud ka professor mulle kätte näidata. Mu preparaatide kogu oli lünklik ja seda sai vaid valikuliselt ja demonstratsioonideks kasutada. Selgroogsete võrdlev histoloogia on aga veel tänapäevanigi söödis.

Praegu leian, et sel alal oleksin ma võinud ja pidanud rohkem ära tegema. Minu isikliku teadusliku töö suund oli aga juba kujunemas ja vist seetõttu ei kandnud mu histoloogiline töö suurt vilja.

Kaks fotot ilmselt 1930. aastatest, mille kohta pole õnnestunud teavet leida. Ülemise foto tagaküljele on märgitud „Saaremaal“, küllap siis ekspeditsioonil (otsustades Juhani väljapeetud riietuse järgi), alumisel peab Juhan valvet vististi ülikooli või õpetajate seminari tudengite eine üle, omakorda Laidoneri, Pätsi ja Tõnissoni valvsa pilgu all.

Minu pidevaks ja järjekordseks tööloiguks oli instituudi raamatukogu korrastamine, korrashoidmine ja täiendamine ja muidugi ka raamatute laenutamine. Raamatud on alati minu sõpradeks ja lemmikuteks olnud, ja selle ülesande täitsin ma võrdlemisi korralikult. Välismaa kirjanduse – ja üldse igasuguste materjalide, näiteks keemikaalide – saamine oli tol ajal väga lihtne ja alati võimalik. Igasugune välismaaline tellimus täideti vähemalt 10 päeva jooksul. Raamatute valiku teostas muidugi professor ise, aga minulgi oli võimalus professori nõusolekul, ja seda ta kunagi ei keelanud – tellida mõndagi, mis mind huvitas ja minu teaduslikus töös vajalikuks osutus.

Loodusuurijate seltsi eeskujul, kus enamik väliskirjandust saadi väljaannete vahetuse korras, panin minagi juba 1929. aastal I semestril aluse instituudi „Tartu Ülikooli zooloogiainstituudi ja -muuseumi väljaannete“ ilmumisele. Need olid instituudi personali poolt trükitud tööde separaadid eri tiitellehega ja eri numeratsioonil. Kuni 1940. aastani ilmus selles seerias üle 40 töö. Esimesed numbrid olid A. Audovalt¹ ja L. Teissilt. Nüüd avanes võimalus instituudi tööde vastu välismaa õppeasutustelt samasuguseid väljaandeid saada. Tööde vahetamine toimus üle 30 õppeasutusega ja muuseumiga. Muidugi olid saadud tööd väga erinevatelt aladelt ja meie instituudi tööprofiilidega nad kuigi suures ulatuses kokku ei langenud, kuid nad andsid siiski vähemalt mõningal määral kujutluse sellest, mis kusagil tehti.

Minu ülesannete hulka kuulus ka „raamatupidamine“ – ülikooli kassast avanssi vastuvõtmine ja selle kulutamise aruande koostamine. Muidugi käisid kõik arved minu käest läbi ja need tulid aruandesse registreerida. Kogu see töö oli tol ajal siiski võrdlemisi lihtne ja ei nõudnud kuigi palju aega. Kogu asjaajamine oli lihtne ja eeskujulik.

¹ Aleksander Audova (1892–1932 Moskva): bioloog.

Kokkuvõttes võiksin öelda, et oblikatoorne töö instituudis ei olnud pingutav ja nii jäi mul õnneks ka küllalt vaba aega teadusliku töö tegemiseks.

Foto Tartu ülikooli zooloogia instituudi töötajatest (ja tudengitest?), milliseid leidub Juhani kogus ohtralt, tundub, et eelkõige 1930. aastate keskpaigast. Esireas istuvad (vasakult) Juhan Aul, Johannes Piiper ja Johannes Lepiksaar.

Zooloogia õpiku mõru pill

*... erasjaks pidasin ka oma teaduslikku tegevust –
minu kohustustes ei olnud seda ette nähtud ja
professorid ei olnud sellest ka kunagi huvitatud.*

Esimesel paaril aastal kasutasin seda aega veel seminarikogemuse kirjapanemiseks. Kirjutasin valmis „Zooloogia õpiku“ keskkoolidele. Töö oli kirjutatud metoodiliselt umbes samas stiilis, nagu seda oli minu „Taimeteadus“: iga peatüki lõpul esines rida küsimusi või isegi ülesandeid, mis olid mõeldud üliõpilastele iseseisva mõtlemise

arendamiseks. Andsin selle käsikirja tutvumiseks Treffneri gümnaasiumi bioloogiaõpetajale Simtmanile¹, kes mõned aastat tagasi õppis minuga koos ülikoolis zooloogiat. Sain käsikirja heakskiitvate märkustega tagasi ja „Loodus“ hakkas seda trükkima. Redigeerijaks oli prof. Riikoja. Kui ladumsiega jõuti juba neljanda trükipoognani, sai prof. Piiper sellest teada, ta kutsus mu enda kabinetti ja tegi mulle korraliku peapesu: kuidas ma julgevat niisugust asja kirjutada, õpikute kirjutamine olevat tema eesõigus, ma pidavat saama nii vanaks kui tema, siis hakaku mõtlema õpikukirjutamisele. Ta informeeris sellest jutuaajamisest ka Riikojat ja see ütles töö redigeerimisest ära. Asjal oli seega muidugi lõpp. Kahjuks ei ole mul säilinud selle töö trükitud osasid, ja muidugi hävitasin ka käsikirja. Peagi ilmus kesk-kooli zooloogiaõpik, kahes osas. Esimene oli kirjutatud Simtmani, teine Piiperi poolt. Esimene osa oli kirjutatud samalaadselt, samalaadsete küsimustega, nagu see oli minu käsikirjas ... see oli minu esimene sissekukkumine, mõru pill tuli alla neelata.

Mis ma sellest vahejuhtumist arvan praegu? Muidugi ei olnud minu poolt taktiline, et ma otsest ülemust kõnesolevast ettevõtmisest ei informeerinud. Aga tol ajal ma tõepoolest, ilma igasuguse tagamõtteta, ei taibanud seda. Suurel määral muidugi ka seetõttu, et pidasin seda eraasjaks. Sest eraasjaks pidasin ka oma teaduslikku tegevust – minu kohustustes ei olnud seda ette nähtud ja professorid ei olnud sellest ka kunagi huvitatud. Pealegi oli õpiku käsikiri valminud seminariaegadel, nüüd tuli seda vaid tasakaalustada ja sisuliselt kontrollida. Materjaalselt ma selle töö trükkimisest huvitatud ei olnud. Mul aga olid äsjased kogemused, olin ka rohkesti lugenud vastavat metoodilist kirjandust ja ei tahtnud oma kogemusi „vaka alla“ jätta.

¹ Johannes Voldemar (Vello) Simtman (Simre) (F.P.).

Antropoloogia-uuringud laienevad Saaremaale ja üle Eesti

Kui ma instituuti tööle asusin, olid mul Sõrve antropoloogilised materjalid olemas ja nüüd asusin nende läbitöötamisele. Valisin esialgu „põhilised“ tunnused ja mõõtmed ja koostasin vastava „lühimonograafia“. See ilmus trükkis juba 1929. aastal prantsuse keeles („*Quelques données sur l'anthropologie des sörviens*“¹) ja oli seega minu esimeseks antropoloogiliseks tööks. Töö andmeid tsiteeriti üksikasjalikult veel 1958. aastal prof. S. de Félice poolt.

Sõrve andmete läbitöötamine näitas mulle ühtlasi, et sellise väikese maa-alala populatsiooni antropoloogilise koostise lähem analüüs ei ole suurema taustata kuigi paljutõotav. Tulin otsusele, et vaja oleks samalaadne antropoloogiline ülevaade saada kogu Saaremaast. Isiklikult ei olnud vastavate materjalide kogumine muidugi mõeldav ja seepärast otsustasin selleks palgata abilisi, „mõõtjaid“ üliõpilaste hulgast. Loodusuurijate seltsi rahalisel toetusel osutus see võimalikuks. Instrueerisin üliõpilasi oma arvates võimalikult üksikasjalikult. Kolme suve jooksul oligi töö tehtud, materjalid koos. Lootsin nendest palju, aga nüüd nende läbitöötamisele asudes selgus, et mõõtmisel oldi eksitud, eri mõõtjate töötulemused ei klappinud. Mul oli juba siiski küllat kogemusi, et selle üle otsustada. Avaldasin trükkis küll koondandmed Muhumaa kohta (1932. aastal) ja arvan, et siin „suuri eksimusi“ ei olnud – nad langesid üldiselt kokku ka pärastiste, isiklikult hangitud andmetega – aga päris kindel ma nendes ei ole praegugi.

Saaremaa materjale sain hiljem osaliselt siiski kasutada. Ja nimelt nende mõõtmete osas, milles mõõtmisest tingitud eksimused võisid

¹ Prantsuse keeles: „Mõned andmed sõrvelaste antropoloogia kohta“.

olla väikesed. Nende materjalide põhjal oli võimalik kindlaks teha tunnuste vanuselisi muutusi. Seda tegin oma habilitatsioonitöös 1940. aastal [mis ilmus ka trükis].

Igal juhul aga tabas mind Saaremaa materjalidega ebaõnn. Hiljem veendusin, et mõõtjatest tingitud erinevusi esines mujalgi, kus rakendati mitmeid mõõtjaid. Loobusin seetõttu edaspidiseks täiel määral niisugusest „talguviisilisest“ andmete-kogumisest. Saaremaa kogemused näitasid ka, et noorte ja vanemate täiskasvanute andmeid koos käsitleda ei saa: materjal peab olema vanuseliselt võimalikult ühtlik.

Nüüd tuligi asuda niisuguste materjalide kogumisele. Esimesed sellelaadsed materjalid kogusin koolidest (kus oli täiskasvanuid), üliõpilaste hulgast ja osalt ka sõjaväest. See oli muidugi juba üle-eesiline materjal. Naiste kohta käivad andmed avaldasin 1933. aastal „Eesti entsüklopeedias“ 2. köites, meeste andmete osas pidin veel leppima Villemsi¹ andmete esitamisega.

Saaremaal töötades sattusin ma juba 1928. aastal huvitavale nähtusele: Lääne-Saaremaa kihelkondades (Jämajas, Ansekülas, Kihelkonnal ja Mustjalal) oli sõjaaastail, eriti 1917. aastal, vallaslaste osatähtsus tugevasti tõusnud, ulatudes keskmiselt 33,4%, Jämajas isegi 52%. See oli tingitud vene sõjavägede (muulaste) kohalviibimisest nimetatud aastatel. Tekkis küsimus: kas ja kuidas sellised segasaarlased antropoloogiliselt erinevad pärisaarllastest?

1932. aastal kevadel õnnestuski mul maailmasõjaaegseid lapsi (nüüd juba kooliealisi) Saaremaal lähema uurimise alla võtta. Suurt vastutulelikkust ja abivalmidust osutas mulle siin Saaremaa

¹ Richard Villem (1887–1940): anatoomia instituudis assistent 1921–28, kirjutas sel ajal doktoritöö „Zur Anthropologie der Esten“ (Eestlaste antropoloogiast; 1926), hiljem arst Pärnus (akadeemik Richard Villem on tema lapselaps).

tolleaegne koolinõunik Koppel¹. Kahe nädala jooksul temaga koos külastasime kõiki huvialaseid koole: Koppel revideeris kooliõpilaste edasijõudmist, mina samal ajal (teistes klassides) mõõtsin õpilasi.

Muu seas külastasime ka Lümända kooli, kus tollal oli kooli-juhatajaks tuntud kirjanik A. Mälk². Meil kõigil oli siin ühiseid huvialaseid probleeme ja meie jutuaajamisele tuli lõpp teha alati alles südaööl. Koppelile kui vanemale ja kui oma ülemusele Mälk improviseeris eri magamisaseme, minu kui noorema võttis ta magama oma kõrvale voodisse.

Sellel uurimisretkel hangitud materjali analüüsi tulemused osutusid väga huvitavateks ja ma avaldasin nad 1933. aastal nime all „Maailmasõja antropoloogilisest mõjust saarlastele“. Hiljem (1935. aastal) ilmus töötulemustest ka lühem kokkuvõte Saksa ajakirjas „*Zeitschrift für Rassenkunde*“³.

Jutuaajamine luustikkudega

Meie noori arheolooge näisid huvitavat arheoloogiliste leidude kõrval ka väljakaevatud inimluustikud. Taibates sellise materjali antropoloogilist tähtsust, innustasin neid sellise materjali kogumise jätkamisele, mis nad ka tegid. Materjali hulgas leidis kolm neoliitikumist päritolevat luustikku, üks (mehe oma) Ardust, kaks (naise omad) Sopest⁴. Need olid muidugi haruldased ja pöörduti minu poole, kas ma ei saaks nende antropoloogiliseks iseloomustamiseks midagi lähemat ütelda. Kuigi palju ma ütelda ei osanud, mul ei olnud seni

¹ Juhan Koppel (1886–1942 Sverdlovsk): Saaremaa koolide nõunik.

² August Mälk (1900–1987 Rootsi): romaani- ja novellikirjanik, aastatel 1925–1935 Lümända kooli õpetaja ja juhataja.

³ „Rassiteaduse ajakiri“.

⁴ Ardu kalmistu leiti 1931. aastal, Sope leiud tulid välja mitmekümne aasta jooksul, väljakaevamised tehti 1926. ja 1933. aastal.

kokkupuutumisi sellelaadse materjaliga ja puudusid vastavad kogemused. Aga et küsimus mind siiski huvitas, tuli asuda selle „lahendamisele“. Tuli omandada vastav mõõtmistehnika, paljud luud olid katkised ja need tulid korralikult ja õigesti kokku liimida. Et mul korralikud anatoomilised (osteoloogilised) teadmised olid olemas, siis ülesaamatuid raskusi ei tekkinud, ja varsti hakkas töö vilja kandma.

Töötada tuli õhtuti, hilisemal ajal, kui tööd üliõpilastega olid lõpetatud, üliõpilased instituudist lahkunud. Nüüd algas minu „jutuajamine“ luustikkudega ja see kestis enamasti poole ööni. Mõõtsin, kordasin mõõtmisi, võrdlesin, lugesin, püüdsin teha järeldusi. Ja kui palju tekkis „lisaküsimusi“: kus ja kuidas nad elasid, kuidas rõivastusid, millest toitusid, millised olid nende isiklikud rõõmud ja mured? Nii kestis see päris pikka aega ja miskipärast on mul sellest ajalõigust jäänud ilusad mälestused.

Jutuajamine luustikkudega 1935. või veidi varasemal aastal. „Töötada tuli õhtuti, hilisemal ajal, kui tööd üliõpilastega olid lõpetatud, üliõpilased instituudist lahkunud. Nüüd algas minu „jutuajamine“ luustikkudega ja see kestis enamasti poole ööni.

Korraldati mingi arheoloogiline näitus. Selleks juhuks „kleepisin“ plastiliiniga kõige kolme luustiku luud kokku ja ka need figureerisid näitusel. Nende luustike uurimise kohta avaldasin töö 1935. aastal (*“Etude anthropologiques des ossements néolithiques de Sope et d’Ardu”*¹). Koos Indrekuga² kirjutasime ülevaate Eesti neoliitilistest leidudest, mis avaldati mingis Prantsuse koguteoses.

Sõjaväe uuringud (1933–1937)

„Härra magister, kell on seitse!“

1933. aastal algasin sõjaväes kogu Eesti ulatuses noorte meeste üksik-asjalikuma antropoloogilise materjali kogumise. Esialgu sain seda teha siiski vaid suveti. Selleks külastasin kõiki sõjaväeosi – jalaväelasi, kahurväelasi, mereväelasi, ratsaväelasi, lennuväelasi, tehnilisi väeosasid jm. Mõõtsin ainult vanema kutse sõdureid, et võimalikult täiskasvanute kohta andmeid saada. Nii tuli aga igal aastal vähemalt kaks korda nimetatud sõjaväeosad läbi käia.

1935. aasta teisest poolest alates olin kaheks aastaks ülikooli kodumaaline stipendiaat. Nüüd olin assistendi kohustustest vabastatud, minu ülesandeks oli oma doktoritöö materjalide kogumine ja töö kirjutamine. Töö valmimise tähtaega ei olnud määratud. See ajajärk kujunes muidugi kõige intensiivsemaks ajajärguks sõjaväes töötamise osas.

¹ Prantsuse keeles: „Sope ja Ardu neoliitikumi luude antropoloogiline uuring“.

² Richard Indreko (1900–1961 Stockholm): arheoloog, õppejõud, aastatel 1933–1937 juhatas väljakaevamisi Kunda Lammasmäel ja Asvas, tema suur panus Eesti kiviaegse asustuse uurimisse on kokku võetud paguluses ilmunud doktoritöös „Mittlere Steinzeit in Estland“ („Keskmine kiviaeg Eestis“). Juhanil ilmselt näpuviga trükkimisel.

Minu tööd soodustas suuresti veel üks erakorraline asjaolu. 1936. aastal korraldati Tallinnas V soome-ugri kongress ja mind paluti seal esineda ettekandega eestlaste antropoloogia üle. Andsin nõusoleku, kuid palusin ühtlasi vastavate materjalide kogumise hõlbustamiseks raudteesõidul soodustust. 1935. aastal varustatigi mind kuni 1936. aasta lõpuni prii sõidupiletiga kõikidel Eesti raudteeliinidel II klassi (pehmes) vagunis. See hõlbustas mu tööd ja operatiivsust muidugi ülimal määral. Nüüd külastasin oma „saagimaad“ juba kolmel korral aastas. 1936. aasta lõpuks olid soovitud materjalid masendavas¹ enamikus koos. Osaliselt jätkasin materjalide kogumist veel 1937. aasta algul. Nii kogunes materjal (üle 15 000 isiku kohta), mis on suhteliselt suurem, kui seda üldse on kogutud.

Esialgse ülevaate eestlaste regionaalantropoloogilisest liigendusest andsin oma kongressi-ettekandes 1936. aastal („*Anthropologische Forschungen in Eesti*“²).

Vaatamata tasuta raudteesõidule oli mu töö sõjaväes siiski küllalt raske. Sõita tuli tavaliselt öösiti ja ega siis korralikku väljamagamist ei olnud. Raudteega pääsesin muidugi igale poole linnadesse ja raudteejaamadesse, sealt sõjaväeosadesse tuli enamasti jalgsi või jalgrataga minna. Ebamugavusi oli ka ööbimisega. Mõnikord ööbisin oma tuttavate pool või võõrastemajades. Töö raskus oli ka selles, et kogu aeg tuli töötada püstijalu, seejuures iga isiku mõõtmisel korduvalt küürutada või kükitada. Alajäseme mõõdu võtmine väsis tasuvasi vasakut kätt, eriti saarlaste mõõtmisel, kel lihastik oli tugevasti arenenud. Öhtuks olid jalad „puruväsinud“. Petseris, kus garnisoni mõõtmine kestis 3–4 päeva, tuli kasarmutest kiviteed mööda linna minna, umbes 3 kilomeetrit. Ühel mõõtmisretkel olid mu põiad (kannaliigeses) niivõrd väsinud, et paistetasid üles, ja pärast seda

¹ Vististi näide sõnatähtsuse muutumisest läbi aja.

² Saksa keeles: „Antropoloogilised uuringud Eestis“.

tuli kodus (Tartus) kolm päeva lamada. See jalaväsimus (vasakul jalal) andis end vahetevahel hiljemgi tunda.

Kõiki neid raskusi korvas aga ülesande suuruse tunnetamine ja lahke vastutulek kõikides väeosades. Mind abistati isegi mulle „sekretäri“ andmisega. Üks garnisoni ülem ütles isegi: „Mõõtkte neid sõdureid niipalju kui tahate, usun, et sellest on Eesti rahvale kasu.“ Minu tänutunne ei ulatu enam minu töövõimaldajateni, aga kahjuks ei ole mul ka varemalt olnud võimalust seda avaldada.

On jäänud ka mõnesid eredaid erilaadseid mälestusi neist aegadest. Esimesed elamused meenuvad Muhu väinast, kus merel mõõtsin mereväelasi. Öhtul, pimeduse saabumisel oli võimalus miiniristleja „Lennuki“ pardal koos ohvitseridega torpeedode väljatulistamist jälgida. Kuidas see toimus? Eemal merel pannakse tuli (signaal) põlema ja torpeedo pidi võimalikult selle kõrvale sattuma. Vette paisatud torpeedo mootor hakkab töötama, torpeedo liikumist (vee all) on võimalik näha. Sihtpunkti juurde saabunud, lakkab torpeedo mootor töötamast ja torpeedo heidab samasuguse tulisignaali välja, nagu teda varem väljapandud signaal „ootas“. Tulede vahemaa kauguse järgi hinnati laskmise täpsust. Mulle anti eraldi kajut magamiseks. Hommikul kell 7 koputatakse uksele ja sõjamehelik hääl käratab: „Härra magister, kell on seitse!“.

Väga ilusaid elamusi jättis Aegna saarel rannapatareides mõõtmise. Sealne garnisoniülem kolonelleitnant Mei¹ oli väga haritud ja teaduslike huvidega ohvitser. Muide, ta kogus kohanimesid ja kogus andmeid nende kujunemise kohta. Temaga oli huvitav vahe-tada /mõtteid/ mõnegi teadusliku ja haridusealase küsimuse üle, ta oli palju reisinud ja mereväeohvitserina osa võtnud esimesest

¹ Peeter Friedrich Eustafi Mey (Mei) (1893–1941 Ivdellag, Vene NFSV): kaptenmajor. Tema isa oli hüdrograaf Johan Mey (Juhan Mei), õed olid kunstnikud Kristine Mei, Natalie Mei ja Lydia Mei.

Maailmasõjast. Tutvustas mind Aegna merekindluse mehhanismidega (maa all), mida ma muidugi võisin imetleda, kuid millest ma kuigi palju midagi ei taibanud.

Väga kultuurseks ohvitseriks, kellega tuli pikemalt vestelda, oli ka kolonel Jaakson¹. Temaga puutusin kokku Petseri garnisonis.

Osaliselt (täiendavalt) jätkusid mõõtmised ka veel 1937. aasta algupoolikul. Kevadel, maikuul oli meil esimene Raamatufondi auhindade määramine, selle osaliseks arvati ka mind. Sel puhul tuli Hariduseministri kutsel Tallinna minna auhinda vastu võtma. Preemia oli rahaline ja võrdus minu kahe kuu palgaga. Tartust oli ka teisi (vist 4) auhinnasaajat, nende hulgas Fr. Tuglas².

Samal kevadel külastas mind Mrs. A. Tildesley³, Briti Kuninglikust Seltsist. Tildesley organiseeris ülemaailmsed antropoloogiliste mõõtmiste ühtlustamise komiteed ja palus mind selle tööst osa võtta. Minu ülesandeks jäi selgitada, millise täpsusega keha- ja peamõõtmised on võimalik mõõta. Selleks (samal aastal) mõõtsin sõjaväes 50 sõdurit kahel korral. Vastava aruandega esinesin järgmisel aastal antropoloogide ja etnograafide IV ülemaailmsel kongressil Kopenhaagenis.

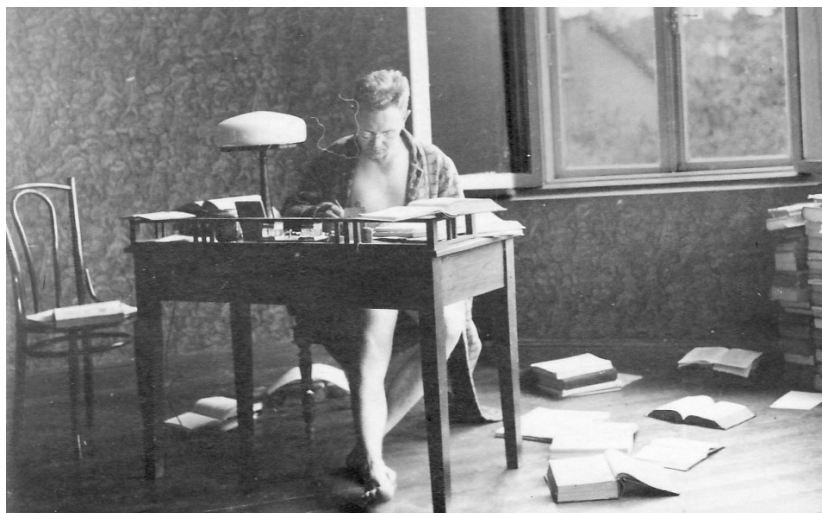
¹ Aleksander Jaakson (1892–1942 Vjatlag, Vene NFSV): osales Vabadussõjas, Sõjaväe Ühendatud Õppeasutuste ülem (1933–1936, eelnevalt ülema abi), haridusminister (1936–1939) ja viimane Sõjavägede Staabi ülem (1939–1940).

² Friedebert Tuglas (Mihkelson, Michelson) (1886–1971 Tallinn): kirjanik, kriitik, kirjandusteadlane, tõlkija, toimetaja ja ajakirjanik.

³ Miriam Louise Tildesley (1883–1979): inglise antropoloog, osteoloog, antropoloogiatehnika standardiseerimise komitee (Comité de Standardisation de la Technique Anthropologique) juhataja. Juhan on ilmselt eesnimetähga eksinud.

Doktoritöö saab valmis (1937-1938)

1937. aasta teisest poolest alates jätkasin taas assistenditööd. Kogu oma vaba aja kasutasin nüüd kogunenud materjalide läbitöötamiseks. Selles töös abistas mind rahaliselt jällegi Loodusuurijate Selts. Toetus oli küll väike, aga ikkagi (lisades ka omapoolse panuse) sain endale palgata abilise, kes kogu aeg tegi „musta“ arvutustööd¹. Et materjal oli liigselt suur lähema aja jooksul tervikuna analüüsimeks – kuigi osaliselt oli see juba tehtud – piirdusin esialgu vaid Lääne-Eesti osaga. Sellest oli küllalt, et kirjutada tol ajal doktori-dissertatsiooni nõuetele vastav uurimus.

Juhan Tartus Päeva tänava korteris oma doktoritööd kirjutamas. Pildi pöördel on majanumbriks märgitud 9, mälestustes aga 7. Päeva tänavale kolisid Juhan ja Mari pärast abiellumist 1930. aastal, Juhani uus aadress (Näituse 7) ilmub mälestusse 1941. aastal, juba pärast lahkuminekut Mari Aulist (1939), kelle juurde jäi esialgu elama ka Juhani poeg Rein. Doktoritöö sai kaitstud 1938. aastal.

¹ Tänapäeva arvutiajastul on võimatu ettegi kujutada toonaste käsitsi-arvutuste mahtu, kui tehti kasvõi kõige lihtsamat statistikat.

Omanud juba kaunis selge ülevaate lääne-eestlaste antropoloogilise ilme kohta ja kasutades ära sõjaväes mõõdetud eesti rootslaste antropoloogilise materjali, kirjutasin artikli eesti rootslaste antropoloogias ja nende oletatavast antropoloogilisest mõjust eestlastele („*Zur Anthropologie der Estland-Schweden etc*“¹), mis ilmus Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatus.

Aasta lõpuks oli mul doktoridissertatsioon („Lääne-Eesti maakondade eestlaste antropoloogilised tunnused ja tõuline kuuluvus“) valmis. Tolle aja kohta oli see kaunis mahukas töö: 331 lehekülge, suur formaat.

Ka oli ta tolle aja kohta kõigiti korralik töö, vähemalt võin veendega ütelda, et ta oli märksa parem kui 12 aasta eest ilmunud R. Villemsi uurimus². Valmis oli ka dissertatsiooni 48-lehekülje-line prantsusekeelne kokkuvõte („autoreferaat“). Teatasin sellest dekaanile (prof. Riikojale) ja palusin töö lubada esitada kaitsmiseks. Dekaan tähendas, et sellega ei olewat sugugi vaja rutata, ka ei suutvat trükikoda niipea kokkuvõtet ära trükkida. Aga muidugi ei teinud ta mulle ka mingisuguseid takistusi töö kaitsmise-ettevalmistuste tegemiseks.

1938. aastal tuli teaduskonna dekaani kohale prof. Rägo³. See aitas mul töö kaitsmist kõigiti kiirendada ja 19. märtsil toimuski vastav „pidulik sündmus“. Olin ühtlasi dekaan Rägo „esimeseks doktoriks“. Promotsioonil oponeerisid prof. Tammekann⁴ (geograaf), prof. Piiper (zooloog) ja prof. Veinberg (anatoom). (Kui nüüd, tagant järele, meelde tuletada oponentide sõnavõtte, siis peaksin

¹ Saksa keeles: „Eesti rootslaste antropoloogiast ...“.

² Vt eestpoolt.

³ Gerhard Johannes Rägo (1892–1968 Tartu): matemaatik.

⁴ August Ferdinand Tammekann (Jürgenson) (1894–1959 Heinola, Soome): geograaf, esimene eesti soost maateaduse professor. Ta on tuntud oma suure Eesti seinakaardi ja koos Edgar Kandiga toimetatud koguteose „Maailma maad ja rahvad“ poolest.

tähendama, et kõige asjalikumaid märkusi (eriti metoodilises mõttes) tegi prof. Tammekann.)

Promotsioon toimus tolle aja traditsioonide kohaselt. Aulasse tuldi pidulikus rõivastuses – kõigepealt dekaan, tema kannul promovent, sellele järgnesid oponendid ja teaduskonna Nõukogu liikmed. Dekaan asus kõige kõrgemale kateedrisse, temast allapoole promovent, poodiumil, laua taga võtsid istet oponendid ja esimestesse ridadele Nõukogu liikmed. Pärast lühikest sissejuhatust ja ametlikke teadaandeid esitas promovent lühikese ülevaate oma töö eesmärkidest ja tulemustest. Järgnesid oponentide sõnavõttud ja promovendi vastuväited. Promotsioon lõppes hääletamisega ja promovendi doktorikraadi vääriliseks tunnistamisega.

Maikuus (?) peeti Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastase tegevuse juubel. Selts andis seks puhuks välja mahuka „*Liber saecularis*”¹, milles toodi ära ka minu väike artikkel. Juubel lõppes piduliku banketiga. Oli rohkesti sõnavõtte, eriti väliskülaliste poolt. Seltsil oli teeneid ja oli kaalu. Väljavaated edaspidiseks tööks olid roosilised.

Kongress Kopenhaagenis (1938)

*... tema ei saavat kahjuks oma kolleegi palvet täita,
sest ta ei valdavalt saksa keelt.*

1. augustist peale 1938. aastal määrati mind välismaaliseks stipendiaadiks kuni järgmise aasta kevadeni (aprillini).

¹ Ladina keeles: „Sajandiraamat“.

Augusti algul toimus Kopenhaagenis antropoloogide ja entograafide IV ülemaailmne kongress. Olin kutsutud sellest osa võtma ja nii algas minu välismaareis juba juulikuu lõpus. Sellest kongressist võttis Eestist peale minu osa ka dr. O. Loorits¹ ja dr. F. Linnus². Sõitsime Tallinnast välja laevaga. Lühikese peatuse tegime Visbys, Kopenhaagenisse jõudsime järgmise päeva hilisõhtul. Ööbima ja „elama“ sõidutati meid ettenähtud hotelli.

Kongress „algas“ järgmise päeva õhtupoolikul „eel-banketi“ kujul: kongressist osavõtjad – mitte kõik – kogunesid kuhugi esinduslikku saali, kus toimus vastastikune tutvumine ja sundimatu jutuaamine. Pakuti õlut ja ka külmi roogasid. Varasematest tuttavatest leidsin siin eest prof. Hildéni (Helsingist) ja prof. Primanise³ (Riiast).

Järgmisel päeval (1. augustil) toimus kongressi ametlik avamine. Selle avas Taani kuningas Kristian X isiklikult. Oli rohkesti tervitusi. Oma temperamentsusega ja ilusõnalisuse poolest äratas tähelepanu Prantsuse tuntud vanem antropoloog Pittard⁴.

Kongressi „naelaks“ oli seekord prof. Weidenreichi⁵ ettekanne *Sinantropuse* leidudest ja vastavate originaalmaterjalide demonstreerimine. Weidenreich oli elupõline saksa teadlane. Kolmekümnendatel aastatel, olles rahvuselt juut, pidi ta Saksamaalt

¹ Oskar Loorits (1900–1961 Uppsala): usundiloolane ja folklorist, Eesti Teaduste Akadeemia liige aastail 1938–1940.

² Ferdinand Linnus (Leinbock) (1895–1942 Gorki oblast): esimene Eesti etnoloogiadoktor (1938), sõjaväelane (leitnant). Võttis osa Vabadussõjast. Aastatel 1929–1941 oli Eesti Rahva Muuseumi direktor.

³ Jēkabs Prīmanis (1892–1971 USA): Läti sõjaväearst, hilisem antropoloog ja geneetik. Läti ülikooli ja Balti ülikooli professor. Läti ülikooli arstiteaduskonna dekaan (1939–1940, 1941–1943).

⁴ Eugène Pittard (1867–1962): šveitsi antropoloog, tuntud oma raamatu „Les Races et l'Histoire“ (Rassid ja ajalugu; 1924) poolest.

⁵ Franz Weidenreich (1873–1948): juudi-saksa anatoom, füüsiline antropoloog, evolutsiooniuurija.

lahkuma ja leidis lahket vastuvõttu USA-s, kust ta peagi kutsuti Pekingisse, seal ootamatult manalasse varisenud Blacki¹ tööd jätkama *Sinanthropuse* alal. Nüüd oli ta oma töö juba lõpetanud ja kõik originaalmaterjalid Kopenhaagenisse kaasa toonud, kus igäüks võis neid oma silmaga näha. Muidugi äratasid need väga suurt tähelepanu. Weidenreich pidas oma ettekande inglise keeles. Pärast ettekannet palus saksa delegatsiooni juht, saksa antropoloogide nestor² E. Fischer³ Weidenreichi teha oma ettekandest ka väike saksakeelne kokkuvõte, sest tema nooremad kolleegid ei oskavat hästi inglise keelt. Weidenreich vastas Fischerile väga viisakalt, et tema ei saavat kahjuks oma kolleegi palvet täita, sest ta ei valdavat saksa keelt. Muidugi tekitas see kogu arvukas kuulajaskonnas lõbusa vastukaja.

Väikesi „hõõrumisi“ ilmnes ka mõnede teiste ettekannete ja sõnavõttude puhul. Muu seas näiteks prof. Fischeri ettekande korral, kus ta kõneles rahvaste psüühilistest erinevustest. Ettekanne oli objektiivne ja asjalik, ja ei oleks teistsugustes tingimustes umbusklikku vastukaja leidnud. Nüüd olid Saksamaal aga rassistid võimul ja sõjapsühoos hakkas end ka kongressil tunda andma.

Mis puutub kongressi ettekannetesse üldiselt, siis ei saaks ütelda, et väga olulisi probleeme oleks käsitletud. Oli ettekandeid, mis pigemini mahuks ajalookongressi kui antropoloogiakongressi kavva.

Väga asjalik õhkkond valitses antropoloogiliste mõõtmiste ühtlustamise komitees, mis tuli kokku kolmel päeval ja kus ka minul

¹ Davidson Black (1884–1934): Kanada paleoantropoloog, enim tuntud kui hominiidi *Sinanthropus pekinensis* (praegu *Homo erectus pekinensis*) kirjeldaja.

² Nestor: oma ala või rühma vanim või auväärseim esindaja.

³ Eugen Fischer (1874–1967): Saksa meditsiini-, antropoloogia- ja eugeenikaproffessor, Keiser Wilhelmi antropoloogia-, inimpärilikkuse- ja eugeenikainstituudi direktor, Berliini Frederick Williami ülikooli rektor. Natsionaalsotsialistliku partei liige alates 1940. aastast, tema rassihügieeni põhimõtteid on Hitler kasutanud juba raamatus „Mein Kampf“ ja need mängisid Saksa rassipoliitika kujundamisel olulist rolli.

oli väike ettekanne. Rohkesti käsitleti siin osteoloogiliste mõõtmiste ja hammaste morfoloogia küsimusi, mil juhtivat osa etendas Weidenreich. Oma käitumisega ja rahulikkusega jättis ta väga hea mulje.

Kongressi taaniliseks omapäraks oli see, et kogu aeg ja kõikjal oli võimalik tasuta õlut juua. Taanis ju õllefirmad võistlevad ja nii võimaldasid nad ka kongressiliikmeil otsustada, kelle õlu on kõige parem. Pea igal päeval korraldati kusagil mingi vastuvõtt – lõuna- või õhtusöök, kus oli muidugi tervitusi ja kiidusõnu kongressi aadressil. Ka töid ajalehed igal päeval teateid ja lõbusaid karikatuure kongressist ja kongressi tegelastest. Miskipärast kirjutati mitmes ajalehes ka eesti „kolmest doktorist“. Kahjuks on mul need ajaleheväljalõiked kaduma läinud.

Üks päev pühendati ringsõidule läbi maa, läbi õitseva põllukultuurimaa. Teed olid kõikjal asfalteeritud, kusagil ei olnud näha ülesharimata maad – oli kas korralik põld või, vaheldumisi, korralik mets. Talud otse uppusid õitemerre. „Õides“ olid ka linnamajad: kõikidel korteripalkonitel oli rikkalikult lilli. Botaanikaaiast Kopenhaagenis jagatakse igal päeval soovijatele tasuta „väljaläinud“ lilli (koos pottidega). Ei ole siis ime, et Taani on lillekultuurimaa.

Ringsõidul külastasime Helsingöri lossi – Hamleti kodu. Lõunasöök ja suurem vastuvõtt oli korraldatud Helsingöris, kus me olime linna juhtkonna külalisteks. Siin peeti rohkesti lühikõnesid, aga siingi kajastus juba sõjaeelseid signaale ja hoiatusi. Jällegi paistis silma oma oraatorliku esinemisega Pittard.

Kas antropoloogide ja etnograafide IV ülemaailmne kongress Kopenhaagenis 1938. aasta augustis? Nii võiks arvata, kuna pilt leidub Auli pere isiklike piltide seas ning pöördele on pildistamiskohana märgitud Kopenhaagen. Pole kindel, kas Juhan ise on pildil, aga kongressist kirjutab ta mälestustes: „Pea igal päeval korraldati kusagil mingi vastuvõtt – lõuna- või õhtusöök, kus oli muidugi ter- vitusi ja kiidusõnu kongressi aadressil. Ka töid ajalehed igal päeval teateid ja lõbusaid karikatuure kongressist ja kongressi tegelastest. Miskipärast kirjutati mitmes ajalehes ka eesti „kolmest doktorist“.“

Kolmandal (?) kongressipäeval oli kõikide kongressist osavõtivate riikide esindajate vastuvõtt. Igast riigist oli üks esindaja. Mind oli miskipärast määratud Eesti Vabariigi esindajaks. Aegsasti toodi mulle ametlik kutse. Sellel oli all märkus: *habit noir*. See tähendab, et tuli ilmuda frakis. Aga frakki paraku mul ei olnud, oli tavaline must sakoülikond. Kolleeg Linnusel oli aga frakk kaasas, katsu- sime seda mulle selga ajada, aga ei sobinud – mõõtmed olid erine- vad! Minemata jätta? See nagu ei sobinud, ka tõukas mind uudis- himu sellest sündmusest osa saama. Mõtlesin siis nii: lähen oma

sakoülikonnas ja eks ma siis kohe peal – luksushotellis „*Hotel d'Angleterre*“ – näe, kuidas on teistega – kui on veel mõni minutaoline, miks siis minagi oma ülikonda peaksin häbenema.

Hotelli ruumikas fuajees oli juba kaunike salkkond mehi, kelles tundsin ära kongressi liikmed. Nende hulgas paistis kohe silma kõrge esinduslik Fischeri kuju. Fischer oli hallis tänavaülikonnas! Selge: kui juba suure Saksamaa üldtuntud ja lugupeetud antropoloog võib niisuguses rõivastuses ilmuda, miks siis minagi ei peaks seda võima! Tutvustasin end lähemalseisjatele, muu seas ka Fischerile. Viimasega sobis kohe jutt, sest tööde kaudu tundsin teda juba aastaid ja ka mina tuln talle tuttav ette, sest olin saatnud talle oma tööde separaate. Muide, ta kutsus mind Berliini oma instituuti külastama, mis ma peatselt ka tegin.

Paluti istuma ühte väiksemasse väga luksuslikku saali. Siin ootasid meid nimelised kohad, vastavate riigilippudega regionaalses järjestuses. Minul tuli istuda Soome ja Läti esindajate vahele. Esindatud oli üle 20 riigi. Nõukogude Liidust kedagi kongressil ei olnud. Mõtlen tagantjärele: tegin targasti, et läksin; oleks olnud ju blameeriv, kui Eesti lipu koht oleks tühi olnud.

Sel „ametlikul“ koosviibimisel ametlikkust ei olnud. Kongressi üldjuhataja prof. Myres¹ tervitas kokkutulnuid ja palus kõiki end mugavalt tunda. Oli sõnavõtte, aga tervituste iseloomu need ei kandnud. Seda parem oli meil omavahel vestelda. Läti esindaja vasakul käel istus Leedu esindaja. See oli keegi vaimulik pikas mustas katoликupreestri rüüs ja äratas tähelepanu lõbusate anekdootide jutustamisega. Oma kuldtähtedega trükitud menüükaardid laskime ringi käima, kuhu iga osavõtja kirjutas mälestuseks oma nime.

¹ John Linton Myres (1869–1954): briti arheoloog, Oxfordi ülikooli antropoloogia valdkonna rajaja.

[Koduteel – öösel – läksime Läti delegaadiga (prof. Primanisega) „tüllil“: jõudnud mingile sillale, hakkasime vaidlema, kuhu poole tuleb minna, et oma hotelli jõuda. Läksimegi kumbki eri teed, aga – mõlemad jõudsime õnnelikult koju.]

Kongress lõppes väga luksusliku banketiga.

Kopenhaagenis viibides tutvusin ka kolme suurema muuseumiga – Etnograafia-, Zooloogia- ja Meremuuseumiga. Kopenhaageni Etnograafiamuuseum on vist küll üks suuremaid Euroopas: tema ruumide seinapikkus pidi olema ligi 5 kilomeetrit! Muidugi suutsin sellest ainult väikese osa läbi käia. Rikkalikult oli ses muuseumis eksponeeritud ka kuulsa Thorvaldseni¹ raidkujusid.

Zooloogiamuuseumis äratasid tähelepanu Lõuna-Ameerika hiiglasuurte fossiilsete vööloomade skeletid. Nendega oli täidetud terve suur saal. Olin sattunud nagu miljonite aastate eest elutse-
nud koletiste-riiki. Meremuuseumis olid esitatud vist kõik Atlandi ja põhjapoolsete merede loomad (kalad ja imetajad), nende hulgas eriosakond narvalite piikhammastega.

Poolas (1938)

*... uksehoidjagi ei vastanud minu vene- ja
saksakeelsele kõnetamisele, kuid muutus korrapealt lahkeks,
kui kõnetasin teda prantsuse keeles.*

Kongressi lõppedes tuli lahkuda oma senistest kaaslastest. Jätkasin teekonda oma esialgse sihtkoha (Krakowi) suunas. Istusin rongi ja see viis mu üle mere Saksamaa pinnale, Rostocki. Siit rongiga Berliini, kus tegin lühikese peatuse. Külastas prof. Fischeri antropoloogia-instituuti Dahlemis. Teaduslikud töötajad olid veel suvepuhkusel,

¹ Berthel Thorvaldsen (1770–1844): taani päritolu kunstnik ja skulptor.

aga üksikud olid siiski kohal ja ülevaate sellest instituudist ma sain. Sel ajajärgul tegeleti seal peamiselt kaksikute-meetodil uuritavate geneetiliste küsimustega. Instituudis olid loodud suurepärased võimalused kaksikute tegevuse jälgimiseks, nende füüsiliste ja vaimsete võimete ja vaimulaadi uurimiseks. Hotellitoa sain kusagil linna keskosas, hoone kuuendal korrusel. Sellele korrusele jõudnud – lifti ei olnud – torkas silma suur ilustatud plakat lohutava kirjaga: *Je höher, desto näher dem Himmel!*¹

Edasine tee viis mu läbi Varssavi Krakowi. Ei saaks siin märkimata jätta suurt erinevust Saksa ja Poola tolliametnike vahel. Saksa tolliametnikud olid väga viisakad ja sõbralikud, Poola omasid tuli sõna otseses mõttes karta.

Krakowi valisin oma esimeseks töökohaks seetõttu, et siin asus üks vanemaid Poola antropoloogia-instituute ja et siin lootsin kõige ulatuslikumalt kontakti saada Nõukogude Liidu antropoloogia-alase kirjandusega. Viimane lootus täitus vaid osaliselt, sest soovitud kirjandust siin siiski kuigi palju ei olnud. Raamatukogu oli siiski küllalt suur ja selles ma peamiselt töötasingi.

Minu patrooniks oli siin prof. Stolyhwo², keda ma kirjanduse kaudu tundsin ja kellega ma isiklikult tutvusin Kopenhaagenis. Stolyhwo oli väga vastutulelik ja armastusväärne juba vanemapoolne teadlane. Ta tutvustas mind oma originaalse meetodiga populatsioonides domineeriva (või domineerivate) inimtüübi määramisel. Töötasin selle meetodi abil läbi mingi osteoloogilise materjali. Ei saaks öelda, et Stolyhwo meetod erilisi efektiivseid tulemusi oleks andnud. Meetod rajanes homosügootsete tunnuste poolest rikaste tüüpide sagedusel, aga niisuguseid tüüpe esineb ju tegelikult kaunis harva.

¹ Saksa keeles: „Mida kõrgemal, seda lähemal taevale!“

² Kazimierz Stolyhwo (1880–1966).

Stolyhwo instituudis töötati sel ajal ka rohkesti kooliõpilaste antropoloogilise uurimisega. Materjalid saadi koolides mõõtmiste teel ja üliõpilased kirjutasid nende põhjal oma diplomitööd. See ala oli mulle tol ajal alles võõravõitu ja ma ei osanud selle uurimissuuna kõiki hüvesid ja perspektiive näha. Käidi ka maal – Sileesias – poolakate rassiooloogilise koostise selgitamise eesmärgil.

Instituudis töötas peale Stolyhwo ka tema abikaasa, geneetik, dots. Eugenie Stolyhwo¹, pärastine professor. Assistente oli kaks. Vanem neist, Br. Jasicki², kujunes hiljem samuti professoriks. Mõlemat kohtasin 1964. aastal Moskvas ülemaailmsel etnograafide ja antropoloogide kongressil.

Poolas oli antropoloogia küllalt kõrge tasemel ja hinnatav teaduseharu. Antropoloogiat õpetati bioloogidele-õpetajatele ja kehakultuurlastele. Vastavad instituudid olid – peale Krakowi – Lembergi (Lwowi), Varssavi ja Poznani ülikoolides.

Meie vestluskeeleks instituudis oli vene- ja saksakeel. Ta oli seda olude sunnil. Poolakad pidasid venelasi ja sakslasi oma igivanadeks vaenlasteks ja ei armastanud nende keeles kõnelda. Mingis muuseumis uksehoidjagi ei vastanud minu vene- ja saksakeelsele kõnetamisele, kuid muutus korrapealt lahkeks, kui kõnetasin teda prantsuse keeles.

Paistis silma Poolas omapärane korrastamatus („*Polnische Wirtschaft*“³) ja taibutus. Tooksin niisuguse näite. Tähtsin posti teel tähtitud kirjas Tartusse saata pangatšeki, millega oleks saanud pangast minu arvelt raha välja võtta ja minule järele saata. Postil avati kiri ja leiti, et sellise dokumendi saatmine olevat seadusevastane. Seletasin, et see ei ole mingi dokument, vaid lihtsalt allkiri tšekil, mille vastu

¹ Eugenia Stolyhwo (1894–1965).

² Bronisław, Jasicki (1907–1992).

³ Saksa keeles: „Poola majandus“.

Eestis pangast raha välja antakse. Ei aidanud mu seletused. Saatsin siis selle Poola riigile kardetava dokumendi lihtkirjas teele. Kiri jõudis kohale ja peagi sain ka raha.

Saunas olid lisamaksud. Aga keegi kusagil ei ütelnud, kui palju mingi teenuse eest tuleb maksta, maksta tuli „oma äranägemise järele“.

Krakowi külje all oli mingi suurem pöökpuumets, haruldaselt ilus mäGINE ala, kuhu pühapäeviti linnast otse voolas rahvast jalutuskäikudele, küll jalgsi, küll voorimeestega, küll autodega. Seal oli ka kuulus monument Poola rahvuskangelasele Kosciuskole¹. See oli tohutusuur püramiidjas tehismägi, mis oli aegade jooksul kogu Poolamaalt kohalesõitnud ekskursantide, peamiselt kooliõpilaste, koolidest kokkukantud mullast „valmistatud“. See oli nagu Baabeli torn, keerdtee viis üles mäe tipule, kust avanes avar vaade kogu ümbruskonnale. Tee linnast mäeni ja metsani oli aga täiesti korrastamata – võimatult tolmune ja aukline. Paralleelselt luksusliku rikkusega paistis silma ka suur vaesus.

Septembrikuul oli suur vihma sadu, sadas peaaegu vahetpidamata 5 ööpäeva. Kui ma siis kuu lõpul Saksamaale sõitsin, oli kõikjal selle vihmajärgi näha: metsades oli prahti ja kõntsa puudel rinnakõrguseni.

Saksamaal (1938)

Ühel ööl lõhuti kõikide juutide kaupluste aknad pihuks ja põrmuks, sünagoog pisteti põlema ja ajalehtedes kirjutati, et tuletõrje ei olevat seda kustutada suutnud ...

¹ Andrzej Tadeusz Bonaventura Kościuszko (1746–1817): Poola sõjaväeinsener, riigimees ja väejuht, rahvuskangelane Poolas, Leedus, Valgevenes, Prantsusmaal, USAs. Võitles Poola-Leedu Rahvaste Ühenduses Venemaa ja Preisimaa vastu ning USA poolel Ameerika iseseisvussõjas, juhtis 1794. aasta Kościuszko ülestõusu.

Septembri lõpul jõudsin Breslausse¹. Siia tulin seetõttu, et siin töötas tol ajal väga silmapaistev antropoloog-etnograaf prof. E. von Eickstedt². Soovisin tutvuda tema tövõtetega, tema loengutega, et siin, nagu mujalgi, õppida ja võimalikult palju kasulikku kaasa viia.

Kahjuks see kogu kujutluse ulatuses ei teostunud: prof. Eickstedt oli enne minu sinnajõudmist oma pikemale Lõuna-Aasia ekspeditsioonile siirdunud. Instituudi juhatajana asendas teda dots. I. Schwidetsky³. Assistente oli kaks: H. Grimm⁴ ja J. Pieper. Viimane oli etnograaf. I. Schwidetsky töötab praegu Mainzis, H. Grimm Ida-Berliinis, mõlemad antropoloogiakateedrite juhatajatena, professoritena. Pärast sõda olen mõlematega Liidus kohtunud, muide ka 1964. aasta kongressil.

Schwidetsky oli juba tollal tuntud antropoloog, paljude tööde autor, Grimm oli lõpetanud ülikoolis bioloogia-osakonna ja õppis edasi ka arstiteadust. Praegu on ta kahekordne doktor.

Loenguid pidas Schwidetsky. Need loengud olid väga selged, asjalikud, innustavad. Praktikumidest ma osa ei võtnud, küll aga assisteerisin mitmel korral linnas toimuvatel mõõtmistel ja mõõdetavate rassilisel diagnoosimisel. Töötati muidugi Eickstedti poolt väljatöötatud „*Ganzheitsanthropologie*“⁵-meetodil. Meetodi teoreetilise põhjenduse vastu ei saaks vaielda, kuid ta on liigselt subjektiivne ja ma ei ole teda ka kunagi rakendanud.

Instituudi kõige kõitvamaks aardeks oli selle rikkalik raamatukogu. Prof. Eickstedt – ja tema äraolekul dots. Schwidetsky – andis

¹ Saksa linn Breslau liideti pärast teist maailmasõda Poola koosseisu kui Wrocław.

² Egon von Eickstedt (1892–1965): Natsi-Saksamaa üks juhtivaid rassiteoreetikuid, raamatu „Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit“ (Rassiteadus ja inimkonna rassiajalugu) autor, 1933–1945 ajakirja „Zeitschrift für Rassenkunde“ toimetaja.

³ Ilse Schwidetzky (1907–1997).

⁴ Hans Grimm (1910–1995).

⁵ Saksa keeles: holistiline (terviklik) antropoloogia.

välja tuntud antropoloogilist ajakirja „*Rassenkunde*“¹ ja siia voolas seega antropoloogilisi töid kogu maailmast. Ka oli siin rohkesti Nõukogude Liidu kirjandust.

Kui nüüd tagasi vaadata Breslau-päevadele, siis võin märkida, et need olid viljastavad ja täiustasid märgatavalt mu vaimset haabitust.

Märkimist väärib sakslaste viisakus, korrektsus ja abivalmidus. See andis end tunda juba kohalejõudmise päeval: dots. Schwidetsky pani „kõik rattad käima“, et mulle korterit (*Unterkunft*)² leida. Selle sain instituudi lähedale (*Tiergartenstrasse*)³, suure hoone viiendale korrusele ühe elatanud abielupaari juurde.

Peagi selgus, et vajasin ka teist ülikonda ja palusin seda kodust postpakis järele saata. Saadeti jõudis kohale, aga – oh häda! – tulnuks maksta kaunis kõrget tolliraha. Assistent Pieper juhatas mu tollivalitsusesse (?). Seletasin asja ära ja küsisin, kas mitte kuidagi ei saaks mind kui „välismaalt ülikooli end täiendama tulnud teadlast“ tollimaksust vabastada. Ametnik kuulas mu seletuse viisakalt ära, viis mu isiklikult mingi kõrgema ülemuse juurde, kandis mu palve sellele ette, veel tuli kusagil käia ja lõpuks saingi otsuse: tollimaks kustutada!

Ühes väikeses riidekaupluses küsiti, kust ma pärit olen. Vist mu dialekt andis selleks põhjust. Vastasin muidugi, et Eestimaalt. Öeldi seda maad tundvat ja nimetati ka Palusalut⁴. Ka tähendati – vist viisakusest – et mu saksa keele väljarääkimine olevat väga hea.

Kolmel korral sain pr. Eickstedtilt kutse teda laupäeval teeõhtul oma külaskäiguga austada. Kutsutud olid ka instituudi õppejõud. Keskustelu nendel teeõhtutel oli sundimatu, lõbus ja sisukas. Eeskätt

¹ Rassiteadus.

² Saksa keeles: majutus.

³ Saksa keeles: Loomaaia tänav.

⁴ Kristjan Palusalu (Trossmann) (1908–1987 Tallinn): maadleja, olümpiavõitja Berliinis aastal 1936.

pr. Eickstedti tõttu, kes kogu aeg vestlust „juhtis“, ise jutustades ja kord üht, kord teist küsitledes. Ta oli rahvuselt hispaanlane¹ ja siin taipasin, mis tähendab mediterraanse rassi temperament.

Teeõhtuid korraldas ka Schwidetsky. Ka siin olid kateedri õppejõud koos. Keskustelu kaldus sageli enam teaduslikele probleemidele, ja eestvedajaks oli muidugi Schwidetsky. Poliitikast ei kõneldud. Mõnest vihjest – mujal – võis järeldada, et kõnealused Suur-Saksa ekspansiooni siiski hukka ei mõistnud.

Novembrikuul elasin üle ühe suurema juudivastase pogrommi. Ühel ööl lõhuti kõikide juutide kaupluste aknad pihuks ja põrmuks, sünagoog pisteti põlema ja ajalehtedes kirjutati, et tuletõrje ei olevat seda kustutada suutnud, sest tuli olevat olnud väga suur. Sündmus oli masendav. Hakkasin huvi tundma juudivastase propaganda ja pogrommitamise põhjuste vastu. Selgus, et põhjused olid eeskätt majanduslikku laadi. Pärast esimest maailmasõda, inflatsiooni ajal, olid juudid saksa majanduselu üle võtnud, igal alal – majade, vabrikute, pankade, ajakirjanduse, teatrite jne. peremeesteks saanud. Juutide majanduslikust hegemooniast vabanemine oli paratamatuks saanud, aga meetodid, kuidas see toimus – pogrommid, koonduslaagrid (millest ma alles hiljem kuulsin), olid muidugi barbaarsed.

Ühel korral tuli mul olla „vahetalitajaks“ instituudi juhataja – Schwidetsky – ja teda külastanud juudi rahvusest arsti vahel. See arst oli kunagi kogunud oma Aafrika-reisil rohkesti sealseid etnograafilisi esemeid. Ta oli sunnitud nüüd Saksamaalt lahkuma, kuid nimetatud esemeid ei olnud tal luba kaasa viia. Oli pöördunud Schwidetsky poole küsimusega, kas instituut ei saaks neid omandada.

¹ Proua Eickstedt (neiupõlvenimega Enjo da Costa Macedo) oli siiski portugali päritolu brasiillanna, poliitökonomisti haridusega, osales innukalt abikaasa uurimistöös ja meenutuste järgi oli talle suureks sotsiaalseks abiks, kuna prof. Eickstedt olnud introvertse loomuga.

Schwidetsky küsinud: kuidas ta seda mõtleb, soovib ta neid kinkida või müüa? Juut: „*Nein, nicht verkaufen, aber – verwerten.*“¹ Nii siis, ikkagi midagi vastutasuks. Schwidetsky pöördus minu kui „erapooletu“ poole, aidaku ma leida õige lahendus. Mis ma oskasin vastata! Vastasin umbes nii: teil siin on ju muidugi niisuguste olukordade puhuks vastavad seadused ja määrused ja nende määruste järgi tuleks teil talitada. Kuidas asi lõppes, seda ma ei tea, ei tahtnud olla uudishimulik, et seda hiljem küsida.

Tundes huvi saksa koolide õppetöö vastu, nõutasin vastava loa ja külastasin üht keskkooli. Vastuvõtt oli väga lahke. Vaatasin õppetööd ajaloo- ja bioloogiainet. Ajalootunnis seletati parajasti Bismarcki² poliitikat. Seda tehti meisterlikult, veenvalt ja patriootlikult. Bioloogiainetes (vanemates klassides) näis rõhku pandavat ökoloogilisele käsitlusele. Ühte tundi tuli direktor – ka bioloog – minuga kaasa. Poolel tunnil võttis ta tunni juhtimise, küsitluse, üle. Ega väga kerge tal polnudki õpilasi õigele soonele viia, aga mõtlema ta õpilasi siiski virgutas.

Paaril korral külastasin teatrit. Ühes näidendis mängis peaosa Anny Ondra³. Võrratu! Ta mäng oli hoopis mõjukam, kui seda kinos olen harjunud nägema.

Elu oli Saksamaal tol ajal väga odav ja kõiki oli külluses saada. „Jao pärast“ müüdi ainult võid ja liha. Lõunat sõin üliõpilassööklas. Nii tuli kõige odavam. Toiduportsjonid ei olnud väga suured, kuid igaüks võis tasuta lisa saada, välja arvatud liha. Selline kord

¹ Saksa keeles: „Ei, mitte müüa, vaid ära kasutada“.

² Otto Eduard Leopold von Bismarck (1815–1898): Preisimaa ja Saksa poliitik, esimene Saksamaa riigikantsler, tema suurimaks saavutuseks peetakse Saksamaa ühendamist.

³ Anny Ondra (Anna Sophie Ondráková) (1903–1987): Tšehhi filminäitleja, osales Tšehhi, Saksa, Austria, Prantsuse ja Inglise filmides, 1933. aastal abiellus Saksamaa poksimeistri Max Schmelingiga.

võimaldas asjata toiduraiskamise ära hoida. Hommikuti ja õhtuti sõin kodus, sest minu korteri alumisel korrusel oli toiduainetekauplus ja sellest võis kõiki vajalikku saada. Piima tõin igal päeval pool liitrit, kuid ühel päeval tähendas kaupmees: teil on vist küll suur pere – igal päeval viite pool liitrit piima ...

Jõulu eel tuli Breslauga jumalaga jätta – sõitsin mõneks päevaks kodumaale, seisis Saksamaalgi ju pühade puhul töö. Instituudi personal tuli mind jaama saatma, mulle anti kingitusi ja mälestusesemeid. Lahkumine oli südamlük.

Šveitsis (1939)

„Teie, ma olen tähele pannud, olete mitmel korral kolme minuti võrra hilinenud. Ma võtan seda arvesse, kui teie ümbervalimine tuleb.“

Kohe pärast uusaastat alustasin Zürichi teekonda. Saabusin vabadusemaale. Et ma vaevalt paari päevaga kodumaalt küllalt kaugele lõunasse olin sattunud, seda oli näha päikesest: see kulges kõrges kaares, umbes nagu meil märtsis. Lund oli vaid paiguti, temperatuur nagu meil „pehmetel ilmadel“.

Ruttan ette ja märgin seda, et peagi kadus lumi hoopis, ilmad olid vaid karged. Ööseti mõni kraad külma. Pühapäeviti oli aga Zürichis tavaliselt suur rahvarändamine – inimmass siirdus, suusad kaenlas, raudteejaama ja edasi – mägedesse. Ühe sellise Alpi-retke tegin minagi kaasa, kuigi ilma suuskadeta. Sõideti umbes 40 kilomeetri kaugusele, umbes 2000 meetri kõrgusele. Siin oli tõesti alles tõeline talv, lund oli külluses. Suurepärane vaade ümbrusele. Järvede ümbruses oli juba kõikjal rohelus. Õhtupoolikul algas suur sadu ja lumetorm.

24. veebruaril istusin kerges tänavariietuses ülikooli „aias“. Ümberringi kilkasid-kilasid lapsed, õhukestes kleitides ja pluusides.

Aedades olid aednikud usinasti labidatöödel. Kõikjal õitsesid tulbid ...

Miks ma oma kolmandaks peatuskohaks valisin Zürichi? Siia tõi mind kõigepealt, nagu ma seda kirjanduse kaudu teadsin, eeskujulikult sisustatud antropoloogiainstituut. Unistasin ju minagi kunagi sellise rajamisest. Instituut oli kahekorruseline hoone, otse ülikooli külje all, suure auditooriumiga, rohkete eriruumidega ja kabinetidega ehitis. Rikkalikult sisustatud, moodne aparaatuur: valmistati ju tol ajal Zürichis kõige paremad antropoloogilised mõõteriistad. Rohkesti mitmesuguseid kollektsioone. Siit võeti ette kaugeid antropoloogilisi ekspeditsioone, siin olid töötanud kuulsad antropoloogid Klaatsch¹ ja R. Martin². Seega – kauaaegsed traditsioonid.

Nüüd oli instituudi juhatajaks prof. O. Schlaginhaufen³, küllalt tuntud antropoloog. Keegi rikas antropoloogiahuviline, metseen Julius Klaus oli jätnud järele suure kapitali, mille protsendid olid määratud instituudile. See summa oli küllalt suur ja sellega kirjas-tati rohkesti antropoloogilisi töid – instituudis valminud uurimusi.

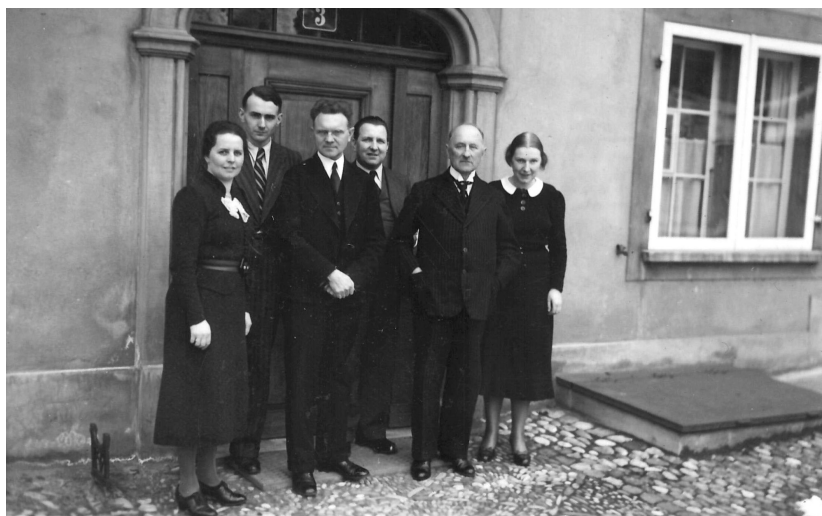
Eialgu sain Zürichis ulualust ühes võrdlemisi viletsas võõras-temajas. Parema saamiseks puudus raha. Helveetsia oli väga kõrge elatustasemega, kalli valuutaga maa ja mul tuli kogu aeg väga pingutada, et ära elada. Pika otsimise järel leidsin lõpuks sobiva korteri – Instituudist küllaltki kaugel. Zürich asetseb mäenõlvakuil ja seega oli üles-alla-käimine tülikas. Väsitasin seejuures oma vasaku jala niivõrd ära, et käimine muutus raskeks, ja selle tagajärjed andsid end hiljemgi (õhurõhu langemisel ja käimisel) tunda.

¹ Hermann Klaatsch (1863–1916): Saksa arst, anatoom, evolutsionist, üks olulisemaid füüsilisi antropolooge 20. sajandi alguses, Heidelbergi ja Breslau ülikooli professor.

² Rudolf Martin (1864–1925): Šveitsi füüsiline antropoloog.

³ Otto Schlaginhaufen (1879–1973): Šveitsi antropoloog, etnoloog, eugenik.

Vastuvõtt ja õpitingimused Instituudis olid head. Nuriseda ma ei saaks ei millegi üle – sellist südamlikkust ja seltsimehelikkust, nagu ma seda Saksamaal tundsin, siin siiski ei olnud. Mitte ainult Instituudis, vaid üldse. Helveetsia-sakslased olid väga korralikud, viisakad, lahked, aga kuidagi – kauged. Silma paistis suur töökus ja täpsus. Tööle tuldi Instituudis (ja ka mujal) väga täpselt. Assistent Huth rääkis, professor olevat talle kunagi märkuse teinud: „Teie, ma olen tähele pannud, olete mitmel korral kolme minuti võrra hilinenud. Ma võtan seda arvesse, kui teie ümbervalimine tuleb.“ Professor elas linna serval, järve kaldal, umbes 8–7 kilomeetri kaugusel Instituudist, oma villas. Sinna sõideti trammiga. Lõunavaheajal käis kodus, aga peale lõunat oli täpsel kellaajal taas Instituudis.

Pildike Juhani (vasakult kolmas) Taani-Poola-Saksa-Šveitsi ringreisist 1938–1939. aastal Tartu ülikooli „välismaalise stipendiaadina“. Foto on tehtud Zürichis, paremalt teine on ilmselt professor Otto Schlaginhaufen. Reis andis ohtralt teadmisi, aga näib, et ka lõpuhoobi Juhani abielule Mari Auliga – see lahutati üsna kohe pärast Juhani naasmist.

Võtsin siin osa ka prof. Schlaginhaufeni loengutest. Oleksin soovinud kuulata tema loenguid üldise antropoloogia alal, aga need olid eelmisel semestril lõppenud ja nüüd luges ta erikursust noorte ja kooliealiste antropoloogiast. Kuulajaid oli kümmekond üliõpilast – loodusteadlased-bioloogid. Andmeid esitas prof. rikkalikult ja nii täienesid ka minu märkmed, aga analüüsi ja üldistuste osas oleks tahtnud enam kuulda.

Kuulasin ka üht anatoomia erikursust – lihaste anatoomiat, mis loeti bioloogidele ja arstiteaduse üliõpilastele koos. Lektoril oli kasutada – mudelid, diapositiivid, värvikriidid – lahtirõivastatud hästi arenenud lihastikuga noormees, kes seisis postamendil ja demonstreeris vastava käskluse peale oma lihaste talitlusi.

Väga sügava mulje jättis Zürichi-sakslaste poliitiline hoiak. Nagu tähendatud, oli Helveetsia frangi kurss kõrge. Selle eest võis rohkesti saksa marku saada, nii pankadest kui ka „mustal börsil“. Küsisin kolleegidelt: miks te ei kasuta võimalust Saksamaale sõitmiseks ja seal kas või suvitamiseks. Piir ei ole kaugel, piir on „avatud“, vähese rahaga võiksite seal muinasjutuliselt elada jne. Nad vastasid: ei, Saksamaale me ei lähe. Me oleme vaba rahvas. Me ei kannata, et keegi meie jutuajamist jälgib, meid spioneerib, meil on sealne autoritaarne poliitiline õhkkond talumatu. Ka Hitleri üleskutse Helveetsia sakslastele – tulgu nad „kodumaale“ – jooksis tühja.

Omapärane vabadusearmastus avaldus ka selles, et igas kantonis olid oma korraldused ja määrused (lisaks üleriigilistele), vastavalt kohalikele vajadustele. Omapärane oli ka see, et igasugused valimised ja korraldused otsustati rahvahääletuse teel. Näiteks isegi õpetajate valimised koolidele. Tegelikult võttis nendest valimistest väike hulk kodanikke osa, kõik see oli ju tegelikult tüütu, aga – neil oli alaline võimalus kaasaráäkimiseks ja kaasaotsustamiseks.

Minu sealoleku ajal toimus ka üks niisugune rahvahääletus, mis väga elavat vastukaja leidis. Hääletusele pandi küsimus: kas igaüks võib teist arstida (näiteks kogenud velskrid või isegi nn. „imearstid“), või kuulub arstimisõigus ainult vastava eriharidusega arstidele. Algas tugev propaganda – poolt ja vastu. Eriti tugev oli poolt-propaganda: kirjutati ajalehtedes, anti välja brošüüre ja lendlehti, milles paljastati arstide hooletust, ükskõiksust jne. Ja tõestati, et mitteamarstid on sageli hoopis paremate tagajärgedega arstinud kui arstid. Avaldati rohkesti sellekohaseid faktilisi andmeid. Ülikooli ringkondades oldi arvamisel, et „selline seadus“ küll siiski poolehoidu ei leia, aga, noh, las rahvas räägib end tühjaks, me oleme ju vaba rahvas. Jälgisin seda kahevõitlust suure huviga. Milline oli tulemus? Seadus võeti suure häälteenamusega vastu ja pandi maksma, selle klausliga, et kõik arstid on oma tegude eest seaduse ees ühtlaselt vastutavad.

Mulle teatati Tartust, et võiksin veel kuuks stipendiaadiks jääda, aga hülgasin selle ettepaneku, sest midagi erilist see mulle ei oleks andnud. Aprilli algul sõitsin kodumaale.

Tagasi kodumaal, ekspeditsioonid Iisakusse, Riiga, Audrusse (1939–1940)

*... ühes külas räägiti pärast, et mitmetel olevat enne
möötmisele tulekut kõht lahti läinud.*

Asusin oma „ülesannete täitmisele“ – taas vanema assistendi ametikohale.

Kui olin veel Helveetsias, siis küsiti minult (erakirja teel), kas ma ei oleks, kodumaal tagasi olles, nõus vastu võtma moodustatava teaduste akadeemia sekretäri kohta. Akadeemia president (prof.

Schlossman¹⁾ soovivat väga mind sellel kohal näha. Erilist indu mul sellele kohale kandideerimiseks ei olnud, kuid vastasin siiski, et olen nõus, kui mul jääb samal ajal võimalus oma antropoloogilisi uurimistöid jätkata ja ülikoolis loenguid pidada antropoloogia alal. Vastati, et selline võimalus oleks. Minu sekretäri-karjäärist ei tulnud aga siiski midagi välja, sest Haridusministeeriumi Teaduseosakonna juhatajal (dr. Vasaral²⁾) oli „oma kandidaat“, üliõpilane K. Ja ta pani „kõik rattad käima“, et oma sõpra läbi suruda. Kui tagasi jõudsin, siis sain teada, kuidas see toimus. Üliõpilane K. pandi „ülikooli lõpetama“ – õppejõud pandi andma eksamiallkirjad, sest vastasel korral ei oleks neil olnud lootustki Teaduste Akadeemia stipendiumile või isegi akadeemikuks saamiseks ...

Sama aasta /1939/ kevadel (aprillis?) asutasin koos mõne mõttekaaslasega LUS-i juures Antropoloogia sektsiooni. Minu ettevõtet toetasid väga professorid Öpik³⁾, Lippmaa ja Kaho. Imelik küll – hoopis „kaugete“ teadusalade esindajad.

Ülikooli tuli teadaanne, et Pariisi Antropoloogia selts korraldab suvel Türgimaal (Istanbulis) antropoloogide rahvusvahelise kongressi ja paluti sinna saata ka Eesti esindaja. Minule tehti vastav ettepanek. Keeldusin minemast, sest kartsin, et sõda Saksa- ja Poolamaa vahel võib puhkeda (nagu ta tõepoolest puhkeski) ja siis võib mul kodumaale tagasitulekuga raskusi olla. Pealegi oli mul

¹⁾ Karl Richard Benjamin Schlossmann (1885–1969 Stockholm): mikrobioloogia-teaduse rajaja, Tartu ülikooli bakterioloogiaprofessor, hilisem arstiteaduskonna dekaan ning 1938. aastal asutatud Eesti Teaduste Akadeemia esimene president.

²⁾ Juhan Vasar (1905–1972 New York): alates 1931. aastast Tartu ülikooli üldajaloo dotsent, aastatel 1938–1944 majandusajaloo korraline professor.

³⁾ Armin Aleksander Öpik (1898–1983 Canberra): alates 1930. aastast Tartu ülikooli professor geoloogia ja paleontoloogia alal, ajakirja Eesti Loodus toimetaja (1938–1939) ja Loodusuurijate seltsi president (1944). Astronoom Ernst Julius Öpiku vend.

suveks kavandatud antropoloogiline ekspeditsioon. [Seda keeldumist kahjatsen tänapäevani.]

Nüüd siis – ekspeditsioon. Selle teostasid (koos oma abilisega – üliõpilane E. Tõnuristiga¹) – Iisaku kihelkonda. Selle kihelkonna valisin sellepärast, et siinsed elanikud paistsid (seniste andmete põhjal) silma oma tugevalt idabaltiliselt tõuliselt koostiselt. Nii lootsin selle rassi omapära lähemalt tundma õppida. Koha peale jõudes pöördusin kõigepealt vallavalitsuste poole. Koostasime mõõtmisele kuuluvate isikute nimestikud. Külavanemate kaudu teatati kõikidele mõõdetavatele allkirja vastu, et neil tuleb sel ajal ja sel kuupäeval ja kellaajal ilmuda (koolimajadesse või suurematesse taludesse) antropoloogilistele mõõtmistele.

Nii saime tõepoolest ilusa materjali, sest üle 80% elanikest ilmus kohale. Materjali statistiline läbitöötamine toimus mõni aeg hiljem, kuid materjal ise läks sõja ajal „kaduma“.

1939. aasta sügisel usaldati mulle Ülikoolis üldise zooloogia loengud (3 tundi nädalas). Dekaan (G. Rägo) tahtis mulle anda ka inimese-anatoomia loengud (2 tundi nädalas), aga sellest keeldusin, sest selline koormus tundus olevat liigselt suur ja pealegi ei tundnud ma end olevat inimese-anatoomia õpetamiseks küps. Samal sügissemestril kaitsesin Teaduskonna ees oma habilitatsioonitööd, sain *venia legendi* õigused, ühtlasi dotsendi nimetuse („kutse“).

Semestri keskel viibisin nädalapäevad Riias, kus toimetasin antropoloogilisi mõõtmisi Läti armees. Läti materjalid olid mulle vastavate võrdlusandmete saamiseks vajalikud. Senised andmed ei olnud selleks küllaldased. Samasuguste materjalide hankimine oli mul kavandatud ka Soomes ja Rootsis. Muidugi ei tulnud sellest hiljem midagi välja.

¹ Aina (Erna Emmeline) Tõnurist / Aul (1910–1941): Juhani tulevane abikaasa.

1.80 s. tempel- ja 25 s. kantseleimaksu
tasitud soovivaldusel.

Vorm C.

Jõuvankri juhtimise luba nr. 911

Liik II (sest: koduslik / teine)

Prillide kandmine ei ole kohustuslik

Välja antud Jõuvankrite seaduse § 10 põhjal
Sartu Linnavalitsuse poolt.
(väljaandja asutus)

Maksev jõuvankri juhtimiseks isiklike tarbeks
plahvatusmootoriga — aurumasinaga — elektri-
mootoriga — varustatud jõuvankri — mootor-
ratta — tarvis (mittetarvilik läbi kriipsutada).

Kul, Juhani
(nimi ja eesnimi)

Sündimise aeg: 15. oktoobri 1897

Elukoht: Sartu, Päeva 9
22. juunil 1933. a.
(Asutise pitsar)

(väljaandja asutise allkiri)
Sartu linnavalitsus
Tööst-Kaub. osak. juhataja as.

VÕLAMAKSURAAMAT № 44682.

Juhani A u l.

Maa Pärnu

Vald Suiga

Eraldatud Tammiste mõisast

Talu R i s t i nr. A-124

Kinnistu nr. 7494.

~~hüüdnimi~~ Ehituslaen Kr. 600.-

55. aastaks arvates „1.“ „XII.“ 1936 a.

Tähtmaksude tasumine on kaks korda aastas
igal 1. juunil ja 1. detsembril.

Kr. 10. s. 47 poolaastas.

Tähtpöevadeks tasumata maksudelt tuleb
maksu viivist pool ($\frac{1}{2}$) protsenti kuus, arvates
poolik kuu terveks.

Võlamaksuraamat välja antud 22. III. 1937 a.

E. M. P. vorm nr. 163.

Tähtmaksu
kassasse Tallin-
desse Eesti Ma-
asutisse Eesti l.
nr. 108. Isikliku
võlamaksuraam-
ale kirjutada s
1) Võlamaksu
nimi ja 3) maal
Võlamaksu
tähtmaksu ka-
vas kirjas.
Tasutud su-
korras kulude
muud kulud,
puks tähtmaksu
järgmiseks
nude maksud n
viivisega adm
valitsuse kaud
alusel, määrat
enampakkumise

Juhani dokumente 1930. aastatest, mis on kodusel sahtlis säilinud. „Jõuvankri juhtimise luba nr. 911“ 1933. aastast ja „Jooksev arve Kauba pangas“, mille viimase sissemakse on ülikool teinud 20. juunil 1940 (järgmisel päeval lavastati Tallinnas riigipööre) ja viimane väljamakse on tehtud sama aasta 19. detsembril juba nõukogude liidu „viljastavates“ tingimustes.

1940. aasta kevadsemestril lugesin üldise antropoloogia kursust bioloogia-osakonna üliõpilastele. Ka juhatasin vastavaid praktilisi töid.

Suveks planeerisin antropoloogilise ekspeditsiooni Audru kihelkonda. See kihelkond oli (Pärnu-Jaagupi kõrval) üks kõige põhjatõulisemaid. Iisaku ja Audru andmete võrdlemine pakkus seega suurt huvi.

Ekspeditsioon teostus samal viisil nagu eelmisel suvel Iisakus. Seekord oli mu abiliseks S. Kreek¹. Töötingimused olid head, kohalikud õpetajad olid kõikjal lahkelt abistamas. Oli ka koomilisi vahejuhtumisi. Ühes külas räägiti pärast, et mitmetel olevat enne mõõtmisele tulekut kõht lahti läinud. See ekspeditsioon lõppes eri olukorras. Vahepeal olid poliitilised pilved nii raskeks kujunenud, et Tallinnas „tehti revolutsiooni“ ja kukutati valitsus. Olime sel päeval Seliste Kõpu külas. Tallinna sündmuste vastukaja oli masendav: kõikjal lakkas töö, kõik olid nagu lootuse kaotanud. Viimaste ekspeditsiooni päevade tulemusedki olid nigelad.

Vene okupatsioon (1940–1941)

Edasi läks kõik nii, nagu me seda ajaloost teame. Ka ülikoolis toimusid muudatused. Senine rektor prof. Kaho asendati prof. Riikojaga [, kelle asemele tuli peagi prof. H. Kruus]. Mõned õppejõud vallandati. Hakkasid maksma Liidu õppeplaanid ja tööviisid. Neis oli mõndagi uudset ja meeldivat. Muidugi püüdsime kõik anda oma võimaliku, et noortele korralik haridus kindlustada².

¹ Salme Kreek (1911–1998): Juhani tulevane abikaasa.

² Kas kogemata või tahtlikult on Juhan sättinud kahte järjestikusesse lausesse kentsaka vastuolu. Vene okupatsiooni ajal oli see ehk levinum komme, hõlbustamaks „ridade vahelt lugemist“.

Mina jäin assistendiks, kuid mul tuli sügissemestril lugeda ka süstemaatilise zooloogia kursust veterinaaria-üliõpilastele. Kevadsemestril (1. veebruaril) edutati mind vanemõpetajaks. Lugeda tuli darvinismi kursust (3 tundi nädalas). Vastav õpik puudus, eeskujuga ei olnud ja nii pidin kogu kursuse oma teadmiste ja kirjanduse põhjal üles ehitama. Vastav käsikiri on mul imekombel senini säilinud, ja peaksin ütlema, et see, mis ma lugesin, ei olnudki halb. [Hiljem läks käsikiri kaduma.]

Kevadel /1941/, maikuul, teostus mu esimene reis Moskvasse, sealsesse antropoloogiainstituuti, et konkreetset Liidu antropoloogide töödega tutvuda. Vastuvõtt oli üle ootuste sõbralik. Selgus, et sealsed kolleegid mind (muidugi kirjanduse põhjal) tundsid. Oli rohkesti mõttevahetusi, laadisin end tööinnuga ja kaasa tõin rikkalikult kirjandust – mulle anti endast kõik, mis neil anda oli. Mõndagi jäi saamata, sest „ülejäägid“ olevat saadetud utili.¹

Kodumaale tagasijõudmisel kuulsin kurba uudist: vahepeal² oli rohkesti meie „avaliku elu tegelasi“ – poliitikuid, intelligente, töös-
tureid ja nn. „kulakuid“ kinni võetud, vagunitesse aetud ja Siberisse küüditatud. Üksikasjad selgusid pärast. Ilmad olid imeilusad. Küüditatavad olevat Tartu raudteejaamas laulnud „Kodus tahaksin olla, kui õunapuud õitsevad“. Ma ei saa kuidagi suurt nukrust ja südamevalu tagasi hoida, kui neile sõnadele ja sündmustele mõtlen ... Suvel algas sõda.

¹ Ilmselt vihje „poliitiliselt tundlike“ materjalide hävitamisele või varjamisele.

² 14. juunil 1941.

Perekonnaelu: Mari, Rein, Aina (1930-1941)

... leidsime hea lahenduse – ta sai oma endise perekonnanime tagasi, mina aga uue, ja kaugemale kõrvalteele pole vaja otsima minna.

Pöördusin nüüd veel kord tagasi – mõnede perekonnaelu-sündmuste juurde.

1930. aastal abiellusin teistkordselt. Minu abikaasaks sai Tartu Õpetajate seminari ajalooõpetaja Mari Aul. See oli tubli õpetaja, intelligentne, energiline. Pikkamisi tekkisid meil vastastikused sümpaatiad, meil oli ühiseid huvisid ja me arvasime, et ühiseks kooselamiseks on sellest küllalt.

Kolisime neljatoalisesse korterisse (Päeva tn. 7¹). Poja Reinu võtsime nüüd oma juurde. Peagi kujunes ta Mari lemmikuks, Mari võttis kõigiti ta kasvatamisest osa ja oma nõudlikkusega juhtis tema õigele ellusuhtumisele. Panime ta õppima Seminari harjutuskooli, selle lõpetamisel – Tartu Poeglaste reaalkooli. Reinul olid head matemaatikaanded, aga ühekülgne ta ei olnud, ta suhtus ka teistesse õppeainetesse süvenemisega ja aktiivusega. Varakult hakkas õppima viiulimängu (ühe Vanemuise orkestrandi juhendamisel) ja peagi jõudis sellega kaunis kõrgele tasemele. „Nalja viluks“ õppis ära ka suupillimängu ja löbustas sellega nii teisi kui ka ennast. Oli üldse väga musikaalne (ema poolt!) ja hiljem (Polütehnilises Instituudis õppides) laulis Tallinna Meeslauluseltsi kooris.

¹ Ühe kodus tehtud foto pöördele on aadressiks märgitud Päeva 9. Kumb on õige aadress, ei tea. Võimalik, et majanumber 7 on ekslikult üle võetud järgmisest aadressist (Näituse 7).

Juhani poeg Rein „10. aprillil 1931 verandal mängimas“ ning noorkotkana. Mari ja Juhan võtsid Reinu enda juurde 1930. aastal, kui kolisid Päeva tänava korterisse. 1931. aastal võtsid Juhan ja Rein endale perekonnanimeks Aul.

1931. aastal vahetasime oma saksakeelse perekonnanime (Klein) eesti nime vastu. Tol ajal oli käimas ulatuslik nimede eestistamise aktsioon, mis oli, muide, kõigiti positiivne nähtus. Mõtlesin juba varemalt oma perekonnanime vahetamisele. Koos Mariga leidsime hea lahenduse – ta sai oma endise perekonnanime tagasi, mina aga uue, ja kaugemale kõrvalteele pole vaja otsima minna.

[1936. aastal (?) andis isa oma renditalu (Risti) minule (juriidiliselt) üle. Hakkasin nüüd suuremat huvi tundma selle korrastamise vastu. Alustasin (1937. aastal) karjalauda ehitamisega. See valmis järgmise aasta sügiseks. Laut oli tolle aja olude kohta küllaltki suur (üle 40 m pikk), kõrge, maakividest vundamendiga ja nopsasüsteemil laotud tsementkividest hoone. Müürsepad seda ladumisviisi ei tundnud

ja nii tuli mul neile sel alal isegi õpetust anda. Palju sai nüüd ära tehtud ka põldude kividest puhastamise – kivide lõhkumise ja äravedamise alal. Metsaheinamaa lasksin üle künda põllumaaks. Muidugi toimus see kõik suveti, kui elasin („puhkasin“) koos perega maal.]

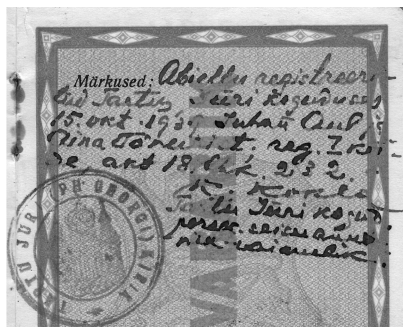

Risti talu uus karjalaut. „1936. aastal andis isa oma renditalu (Risti) minule juriidiliselt üle. Hakkasin nüüd suuremat huvi tundma selle korrastamise vastu. Alustasin 1937. aastal karjalauda ehitamisega. See valmis järgmise aasta sügiseks. Laut oli tolle aja olude kohta küllaltki suur (üle 40 m pikk), kõrge, maakividest vundamendiga ja nopsasüsteemil laotud tsementkividest hoone. Müürsepad seda ladumisviisi ei tundnud ja nii tuli mul neile sel alal isegi õpetust anda.“ Juhani säilinud dokumentide seas leidub Maapanga võlamaksuraamat, mille järgi on ta võtnud 1936. aastal Risti talu tarbeks ehituslaenu 600 krooni 55 aastaks. Laenu tähtjaks, 1991. aastaks ei olnud ei Risti talust ega Maapangast ammuilma enam märkigi.

Minu abielu Mariga aga ei sobinud. Ma ei olnud kaugeltki õnnelik ja vist ei olnud seda ka Mari. Tema oli minule vist liigselt agressiivne, ta oli läbi-läbi valitseja natuur. Peagi tekitas tema mina minus vastu-

mina. Ma ei ütle seda tema „süüdistuseks“, ei, ta ei teinud mulle midagi halba, oma teades, s.o. tahtlikult. Lihtsalt, meie loomused olid erinevad. Mõistus ei suutnud meid sellest erinevusest üle aidata. 1939. aastal läksime lahku. Mingit vaenu meie vahele ei jäänud. Rein soovis veel üheks aastaks jääda oma kasuema juurde, ja seda soovi mõistsin ma täiel määral.

„Saatus tahtis“, et ma aga juba samal aastal (sügisel) abiellusin Aina Tõnuristiga. Ta lõpetas äsja Ülikooli ja jäi instituudi juurde laborandiks. See abielu oli õnnelik ja oleks niisuguseks jäänudki, kuid poolteise aasta pärast jäin leseks. Aina suri 1. juulil 1941, hüpertüroidismi. Sõda oli alanud.

Pulmapilt Aina Tõnuristiga ning Juhani isikutunnistusest leitud sissekanne, mille järgi abielu registreeriti Tartu Jüri koguduses (kirik asub Narva maanteel) 15. oktoobril 1939, Juhani 42. sünnipäeval. Isikutunnistus on tembeldatud „tühis-
tatuks“, võimalik, et seoses Eesti anneksiooniga järgmisel aastal. „See abielu oli
õnnelik ja oleks niisuguseks jäänudki, kuid poolteise aasta pärast jäin leseks.“

Sõja algus, Aina surm

Sõda ei tulnud ootamatult. Hitleri räuskamine ja agressiivsus viitasid selle paratamatusele.

Teatavasti algas see 22. juunil /1941/. Et olin üksinda kodus (Näituse tn. 7) – Aina oli kliinikus, Rein ei olnud veel meie juurde kolinud – siis läksin sel päeval Vorbusele, „oma suvilasse“. See „suvila“ oli hiljuti Saksamaale siirdunud, hügieenikateedri endise assistendi, keemik Volmeri¹ maja, Vorbusel, Emajõe ääres, umbes 5 kilomeetrit linnast. Eelmisel sügisel esitasime – prof. Vau², assistent V. Zelnin³ ja mina – Vorbuse vallavalitsusele mürgukirja, milles palusime see hoone koos juurdekuuluva maatükiga anda meie ühiseks kasutamiseks. Palve rahuldati. Vau käis selles suvilas harva, Zelnin pea kunagi mitte, ja nii jäingi mina selle ainuvalitsejaks. See suvila oli ilusas kohas, looduslikus roheluses – ideaalne suvituse, puhkuse ja töötamise vaikne nurk.

Nii siis, 22. juuni veetsin Vorbusel. Ilm oli haruldaselt ilus, kuum, vaikne, päikesepaisteline. Lugesin, puhkasin. Sõja puhkemisest kuulsin õhtul, kui linna tagasi jõudsin.

Algas mobilisatsioon ja hävituspataljonide moodustamine. Viimaste koosseisu olid ette nähtud noored, kelle hulka kuulus ka äsja keskkooli lõpetanud Rein. Nagu hiljem teada sain, oli Rein (oma koolivenna kaudu) vastava kutse saamisest informeeritud ja kuhugi „kadunud“, et mitte osa võtta oma rahva varade hävitamisest.

¹ Konstantin Volmer (1898–1982 USA): keemik, bakterioloog.

² Elmar Vau (1903–1968 Tartu): Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna professor (1938–1940), koduloomade anatoomia kateedri professor (1940–1951), Eesti Põllumajanduse Akadeemia anatoomia kateedri professor.

³ Vadim Želnin (1909–1996 Vellavere): põllumajandustegelane, nutriakasvatuse propageerija ja ilmaennustaja, lõpetas Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna aastal 1938 ja Tartu ülikooli loodusteaduskonna 1945. aastal.

Algased ärevad ajad. Hakkas maksma „õhtutund“ – peale kella 21 ei tohtinud keegi tänavale tulla, seal liikuda. Kõikjal liikusid siis vaid sõjaväelased, tavaliselt veoautodes. Kõikjal oldi hirmul. Kõneldi majade õhkimise ettevalmistustest.

1. juuli hommikul käisin Ainat vaatamas. Ta oli väga-väga kurnatud, veelgi enam kui siis, kui ma ta sinna viisin, oli teadvuseta. Ruttasin lühikeseks ajaks kateedrisse (instituuti), aga kui kliinikusse tagasi jõudsin, oli ukse pealt sedel, millele oli kirjutatud Aina nimi, see sedel ära võetud. Aimasin halba. Ja nii oligi – vahepeal oli Aina surnud. Tunnetasin nüüd esmakordselt, mis on surm – oli inimene, ja nüüd ei ole teda enam ...

Raskusi oli matmisega. Ei olnud hobuseid, ei olnud hauakaevajaid. Lõpuks siiski kuidagi asi laabus. Matmine toimus 4. juulil. Koju ma selle päeva õhtul ei jäänud, oli kuidagi õudne liikuda ruumides, kus seni olime kahekesi. Ruttasin õhtul Vorbusele. Kui jõudsin linna piirile, oli õhtutund juba alanud.

Arvasin, et ega väljaspool linna minuga midagi ei juhtu. Müta mõisa kohal aga – üle jõe – näen, korraga nagu maa alt ilmub nähtavale kümme-kond sõdurit, reas, ja ruttavad kiirel sammul minu suunas. Minna ei olnud kuhugi, astusin rahulikult edasi. Aga juba hüüti: seis! Sõdurid olid jõudnud vastaskaldale. Allohvitser (seersant) küsima: kes ma olen, kust ma tulen ja kuhu lähen. Seletustest muidugi ei piisanud. Kahele sõdurile anti käsk – lahti rõivastuda, üle jõe ujuda ja vaadata, mis mul on portfellis. Sõdurid, märjad, nagu nad olid, jooksid kohe mind revideerima. Juba uus komando: ruki võtiratj, tšobõ kulturno!¹ Sõdurid muidugi pühkisid oma märjad käed oma märja keha vastu „kuivaks“. Muidugi midagi kahtlast ei leitud, lubati edasi liikuda.

¹ Vene keeles: „Käed kuivatada, et oleks kultuurne!“.

Sõda jõuab Tartusse

*... rahvas olevat kõikjal hurraa karjunud, tänavale ilmunud,
akendest olevat rahvuslipud välja pistetud.*

Olukord muutus päev-päevalt ärevamaks. Liikused igasugused kuuldu-
dud. Ühel päeval oli Ropka poolt suurt „laskmist“ kuulda – midagi
lahingu taolist. Nagu pärast selgus, oli tegemist laskemoonaladude
hävitamisega.

Augustikuu esimesel poolel /1941/ lasti Vabadussild õhku.
Järgmise päeva hommikul hävitati ka kivisild¹. S. Kreek, selle pealt-
nägija, jutustas: sillale olid kantud suured puuvirnad ja need pisteti
varahommikul põlema. Tuleleegid tõusid kõrgele ja – järsku käis
tohtu plahvatus, sillaplokid paiskusid kaugele laiali, silda ei olnud
enam. Silla osad olid varem lõhkeainetega (püssirohuga) täis laadi-
tud ja selle plahvatusjõud oli erakordselt suur. Mõned sillaplokid,
graniidist tahutud plokid – olid isegi Vanemuise lähedale kandunud.

Sõjaväeosad olid varem üle jõe taganenud. Varsti pärast kivi-
silla õhkimist ilmusid nähtavale ka „valged“ – meie kaitseliitlased,
valge side ümber õlavarre. Ühel mootorrattal olevat isegi Saksa sõja-
väemundris mees istunud. Rahvas olevat kõikjal hurraa karjunud,
tänavale ilmunud, akendest olevat rahvuslipud välja pistetud. Päev
möödus siiski rahulikult.

Sama päeva õhtul läksime – mitmed Aia tänava õppehoone² ini-
mesed – Toomemäele jalutama. Oli ilus vaikne soe augustiõhtu.³
Ja järsku – kahurilasud. Oli ka selge – need tulid Ülejõelt – „meie“

¹ Tegelikult lasi punaarmee Kivisilla õhku 9. juuli hommikul ja Vabadussilla (Laia ja Vene tänava vahel, kus praegugi) 10. juulil 1941.

² Maja praegune aadress: Vanemuise 46 (Tartu ülikooli Loodusmuuseum).

³ Jutt on tõenäoliselt siiski 10. juulist.

poolt¹. Jäime ülikooli raamatukoguhoone esikusse, ei olnud ju mingit mõtet enam „jalutada“ ja eluga riskida. Kanonaad ei olnud tugev ja tihe, kuid vältas siiski üle poole tunni.

Öösel algasid tulekahjud, siin, seal². Peagi selgus ka olukord. Süütajad olid hävituspataljoni mehed ja nende käsilased. Kustutada ei lubatud kusagil, s.o. kustutajatele avati alati kusagilt tuli. Meie inimestest sai sel viisil käest haavata Õ. Tölp³. Päeval süütamised jätkusid, aga hoogsalt algas see järgmisel ööl, ja nii vältas see – vahelduva intensiivsusega – mitmed-mitmed päevad. Siitpoolt jõe – nüüd „meie“ pool – esialgu vastu laskmisi kahuritest ei olnud. Alles mõni päev hiljem ilmusid esimesed sakslased-sõdurid, ja nüüd algas ka vastukahurdamine. See oli aga väga nigel: laskjate käsutuses olid vaid mõned kahurid ja nendegagi sõideti ühelepoole-teiselepoole, et vastastele tekitada muljet, nagu oleks siin suuremate väeüksustega tegemist. Ööseti oli püssidest tulevahetusi – jõe ääres.

Ülikooli juhtimisele asus⁴ /18. juulil 1941/ prof. E. Kant⁵. Kaho „tõrjuti kõrvale“⁶. Millise õigusega? Ei tea. Missuguse õigusega

¹ „Meie“ on Juhanil jutumärkides, kuna ta asus rindejoonel: siin on „meie poole“ all mõeldud Vene poolt, järgmises lõigus juba Saksa poolt.

² Suurelt jaolt põhjustas tulekahjusid ilmselt see, et punaarmee pommitas Tartut süütemürskudega.

³ Õilme Tölp (1913–2003): hüdrobioloog.

⁴ 18. juulil 1941.

⁵ Edgar Kant (1902–1978 Lund): geograaf ja majandusteadlane, Eesti linnageograafia alusepanija, Eesti suurte algustähtedega esimese koosseisu akadeemik (1938–1940). Aastatel 1938–1940 oli Tartu ülikooli prorektor ja 1941–1944 rektor. Osales metsavendade rühmas punaarmee tõrjumisel Tartust 1941. aastal.

⁶ Juhan jätab iseenesestmõistetavusega rühmas mainimata vahepealse Vene okupatsiooni aegsed rektorid Heinrich Riikoja ja Hans Kruusi. Hugo Kaho tõrjuti ametist juba 1940. aastal, kui Eesti okupeeriti, aga küllap oli ülikoolis nüüd jutuks okupatsioonieelse „seadusliku“ olukorra taastamine, vahepealseid „rektoreid“ ei peetud legitiimseks, ega siinkohal ka mainimisväärseks. Samamoodi ei taha Juhan

mujalgi midagi muudeti, nüüd ja varem? Õeldi¹: revolutsiooni õigusega. Eks siingi oli mingi „õigusega“ tegemist.

Peagi ilmusid Saksa sõjaväelased, tõsi küll, väga väikesed rühmad. Ülikoolihoone suurem osa ja sissekäik võeti kohaliku „ülemvalitsuse“, sõjaväe staabi valdusesse. Osa inimeste sissekäimiseks raiuti füüsika-instituudi poolses majaotsas akna asemele eri sissekäik ...

Mind määrati Aia tänava hoone komandandiks ehk õigemini – korrahoidjaks. Kõik õppejõud olid ei tea kuhu kadunud ja neist ei näinud ma kogu „lahingute“ aja vältel ei ühtegi. Tuli asuda nüüd pidevalt „elama“ kateedri (instituudi) ruumides, prof. Riikoja tuppa, kus oli diivan ja kus võis vahetevahel „puhata“. Instituudi inimestest [– vähemalt „meie“ pool² –] oli pidevalt kohale jäänud ka preparaatork Marka³.

Aia tänava õppehoone alumised koridorid kujunesid varjenditeks. Siia kogunes rohkesti rahvast – igasugust, noori ja vanu. Siin ka magati. Erilist korda hoida siin ei olnud vajadust – igaüks taipas olukorra tõsidust. Ööseks tuli välja panna „valvemeeskond“. See patrulleeris, käis koridorid läbi, samuti ka pööningu. Karta oli vaid tulesüütamist. Selline olukord kestis nüüd paar nädalat. Põletamised, aegajalised kanonaadid, ootamine, igasugused kuuldused, üks ärevam kui teine ...

tunnistada legitiimseks poliitilistel põhjustel ametisse määratud Kanti, ehkki too oli Juhani kauane sõber.

¹ S.o „1940. aastal õeldi“.

² Ilmselt on peetud silmas hoone jagunemist kaheks suureks tiivaks.

³ Voldemar Marka (F.P.).

Kolm tulekahju

Sellest ajajärgust meenuvad mõned erakorralised sündmused. Üheks niisuguseks oli saksa teatrihoone hoidmine tuleroaks saamisest. See oli ühel ilusal vaikselt laupäeva õhtul-ööl. Sel õhtul põletati Tiigi tänava maju, nende hulgas põles ka Maarja kirik. Kiriku puutorni mööda tõusid tuleleegid otsejoones kõrgele-kõrgele. Vaatepilt oli muidugi väga „ilus“. Kõikjal oli kuulda põlemise lõginat, eriti ragesvalt põlesid plekk-katused. Saksa käsitöölise seltsi aeda oli veetud rohkesti laskemoonakaste. Tiigi „põlev tänav“ ei olnud neist kuigi kaugel. Pealegi põles Tiigi tänava ja saksa teatri vaheline puust plankaed ja mingsugused lauavirnad. Laskemoonakastid ja teatrihoone olid tuleohus. Mobiliseerisin nüüd küllaltki suure rühma „vabatahtlikke“ laskemoonakastide ümberkandmiseks ja põleva plangu kustutamiseks. Kanonaadi seekord ei olnud, töö käis ja hädaoht kõrvaldati.

Teine juhtum. Põles Mellini kliiniku hoone¹. See põlemine kestis kolm päeva, sest tegemist oli hästiehitatud kivihoonega, tuli levis pikkamisi, toast tuppa, kuigi vahetevahel paiguti tugevasti leegitses. Marka tuli teatama, et Mellini kliiniku kõrval asuv pikk telliskisvihoone, mis maast laeni on täidetud arstimitega, on lukustamata. Tulevat hoolt kanda, et arstimeid laiali ei kantaks. Lukustasime välisukse. Selle hoone õuel, Mellini kliiniku poolisel küljel oli suur tünn ja see oli täidetud väävliõiega². Tänu oma mõõtmetele, ei olnud võimalik seda hoonesse paigutada, ta ei oleks mahtunud uksest läbi. Paraku – kui see põlema läheb: siis vist hukkub kogu Tartu rahvastik vääveldioksiidi kätte! Võtsime mõned mehed appi, kaevasime tünni kõrvale sügava augu, lükkasime tünni sinna sisse ja katsime mullaga.

¹ Praeguse Vanemuise ja Pepleri tänava nurgal.

² Väävliõis: vanapärane nimetus peenele puhtale väävlipulbrile.

Hiljem „revideerisin“ ladu. Tõepoolest, maast laeni arstimid. Nende asjade tundmises ma päris võhik ei olnud. Oli kuidagi heameel, et uks sai lukustatud. Kujutlesin, et kui „lahingud“ lõppevad ja normaalsem elu algab, siis jätkub sellest varandusest Tartu apteekidele mõneks-tükiks ajaks. Vähemalt kõige vajalikum on olemas. Midagi niisugust ei toimunud. Kui see „normaalsem aeg“ tuli, hõivasid sakslased kogu varanduse. Kahjatsen tänapäevani oma naiivsust ja rumalust ...

Kolmas juhtum oli märksa tõsisem. Selle mõned üksikasjad ei kustu vist kunagi mälestustest. Kanonaad ja õine püssiragistamine oli kestnud juba üle nädala. Meie kõige lähemas ümbruses midagi „erilist“ seni ei olnud juhtunud. Aga nüüd see tuli. Päise päeva ajal, ilusa kuuma päiksepaistelise ilmaga. Meie hoone lõunapoolsel küljel, õue peal olid süttinud suured, kuiva materjaliga täidetud puukuurid. Tuleleegid tõusid kõrgele. Veidi varem algas tugev kanonaad¹. Kamandasin mõned inimesed pööningule – tulevalvesse, sädemest oleks siin ju igal pool midagi süttida võinud. Üks tütarlaps – ei mäleta enam kes – sooritas siin suure ennastsalgava päästetöö. Ta oli tulepoolsel pööninguaknal ja ei lahkunud siit minutikski, vaatamata sellele, et läheduses lõhkesid mürsud, mis siit oli selgesti näha. Ise ruttasin alla, muuseumiruumidesse ja muuseumi idapoolsele „verandale“, mis oli ju otse puukuuride vastas. Veranda paksu tõrvapapiga kaetud katus-lagi oli juba tuld võtnud. Ümmargune tuulepesa leegitses. Ei olnud momendikski aega abi otsima minna, vett või liiva tooma. Hüppasin tulekoldele ja jalgadega – kingad jalas – trampisin selle „surnuks“. Sädemeid sadas juurde, tekkis uusi tulekoldeid, aga niipea kui kusagil midagi põlema hakkas, kustutasin selle endisel viisil. Oleks ma hilineanud, siis oleks veranda katus ulatuslikult tuld

¹ Tartu lahingu kroonika järgi tabasid Aia tänava õppehoone õuepealset (s.o Riia tänava poolset) abihoonet ja Mellini kliinikut mürsud juba 12. juulil.

võtnud, suur muuseumisse viiv kuumaksköetud puust uks oleks süttinud, lausa leegitsema löönud, ukse taga olid aga vitriinud piiritusepreparaatidega ...

Saksa okupatsiooni algus (1941-1942)

*... ei mäleta, millal õppetöö algas, aga ta siiski algas.
Meie kateedrisse löi, võrdlemisi varsti, „välk sisse“.*

Algas saksa okupatsiooniaeg ...

Esimesed muljed? Kaunis ähmased. Esialgu – teadmatus. Mis edasi? Ei olnud aimu. Ebamäärased olid ka rindeteated. Ma ei teadnud midagi Reinust, ei teadnud vanematest.

Rohkesti tuli linna maainimesi – toiduainetega. Keegi raha ei tahtnud, seda nagu ei olnudki. Kõik see – ütleksin: ohvrimeelsus, kaastunne – leevendas olukorda. Pikkamisi hakkasid hingitsema kauplusedki.

Linnast olid väga paljud maale siirdunud. Oli ju ligi 40% linnast maha põlenud, elamisvõimalused paljudel puudusid. Minul oli 3-toaline korter, võtsin sinna A. Viikovi (õpetaja) ja S. Kreegi (meie assistent) kaasüüriliseks.

Meie (zooloogia) instituudi assistendid ilmusid peagi tagasi, üks siit, teine sealt. Mõned head päevad hiljem tuli kateedrisse ka prof. Riikoja. Sellest päevast peale luges ta ka oma „alluvad“ kohaleilmunuks. Pikkamisi hakkas töö laabuma, oli ju palju segamini löödud, tuli mõndagi korrastada. Hakkasin pikkamisi ettevalmistama antropoloogia kursuse lugemiseks. Teaduslik töö pidi järe ootama jääma, nii nagu see oli ka nõukogude päevil.

Nõukogudeaegsed õppekavad ja korraldused kaotasid maksvuse. Ülikool juhiti endistele, s.o. vabariigiaegsetele rööbastele. Dekaan kohale valiti prof. H. Jaakson.

Varsti sain mahti Vorbusel käimiseks. Emajõe kaldad olid kahurimürskudest paiguti otse kui üles küntud. Kui ma sinna (Vorbusele) teist või kolmandat korda läksin, leidsin „oma suvila“ õuel vankri majakraamiga, lahtirakendatud hobuse ja mingi talumehe õuel rohtu niitmas.

Uustulnukaks osutus kohalik põllumees Pöder. Venelased olid ühel ööl üle Emajõe tulnud ja tema talu maha põletanud. Vallavalitsus oleva ta ajutiselt „minu“ suvilasse elama juhatanud. Leppisime siis nii kokku, et tema (koos abikaasaga) jääb elama maja alumisele korrusele, mina lepin ülemise, ärklikorrusega.

Pöder, end. linnakooli haridusega, oli olnud pikemat aega ülikooli botaanikaaia aednik. Hiljem oli saanud asundustalu ja seda ta nüüd pidanudki, kasvatades peamiselt aedvilju. Seda ala ta ju tundis hästi. Teadis rohkesti huvitavat rääkida botaanikaaia endistest aegadest ja selle direktorist prof. Kuznetsovist¹. Hiljem palusin kolleeg Vagat² Pöderiga kontakti võtta, et vastavaid andmeid kirja panna, aga Kuznetsovi aeg teda nähtavasti ei huvitanud. Peagi ehitas Pöder oma allesjäänud lauda ühte otsa uue elutoa-köögi ja kolis siis oma „uude kodusse“. Saime headeks tuttavateks ja temaga jäi mul kontakt mitmeteks aastateks.

Rongid esialgu, isegi pikemat aega, ei liikunud, välja arvatud muidugi sõjaväe omad. Varsti käisin ära Ristil isakodus. Sõitsin jalgrattaga nii minnes kui ka tagasi tülles. Minnes olin ööd ühes talus, siinpool

¹ Nikolai Kuznetsov (1864–1932 Leningrad): vene botaanik, botaanikaaia direktor 1895–1915.

² August Vaga (1893–1960 Tartu): botaanik, peamiselt uuris taimeanatoomiat, taimede ja seente põlvnemist ning fütotsoonoloogiat, „Eesti NSV flora“ väljaandmise initsiaatoreid ja I–III köite peatüki koostaja.

Põltsamaad. Põltsamaal oli rohkesti põletatud maju – hävituspataljoni töövili, nii nagu seda koha peal nüüd ja hiljem teati jutustada. Ristil oli kõik vaikne, ka mingit „sõda“ ja hävitamisi seal kandis ei olevat olnud, töömeeleolu oli kõikjal tagasi saadud. Rein tuli „maapaost“ tagasi Tartu veidi hiljem. Kui aasta lõpupoole alustas Tallinna Polütehnikum tööd, siis siirdus ta sinna ehitusosakonda õppima.

Ilmad olid ilusad ja soojad kuni oktoobrikuu keskpaigani. Koos Vauga olime Vorbusele kevadel kartulaid maha pannud. Nüüd kiskusime nad üles, aga saak osutus poole väiksemaks kui „külv“. Nii nagu kunagi Pat ja Patason (kinolindil) pangapidamisega. Lõpetasime kartulivõtmise minu sünnipäeval. Nüüd aga algasid külmad, mis peagi kaunis karmiks muutusid. Aastavahetusel oli juba umbes 40 kraadi külma.

Ei mäleta, millal õppetöö algas, aga ta siiski algas. Meie kateedrisse löi, võrdlemisi varsti, „välk sisse“: prof. Riikoja tagandati ametist. Poliitilise režiimi muutus selle põhjuseks ei olnud: Riikojale ei olnud uued peremehed (sakslased) sugugi vastumeelsemad kui endised. Vallandamise põhjused olid isiklikku laadi. Vabariigi algaastatel oli Riikoja hääletanud saksa rahvusest dotsendi, E. Spohri vastu ja tegi takistusi Spohri edasisele tõusule. Nüüd ilmus siia äkki Spohr, kes osutus uues olukorras „suureks tegelaseks“ ja tema sõnadest piisas, et Riikojale kätte maksta. Rektor Kanti hoolitsusel määrati viimane põllumajanduse ministeeriumi juurde teadusliku nõuniku kohale, töökohaga Tartus ja tema ülesandeks jäi „Saadjärve monograafia“ valmiskirjutamine. Tegelikult ta seega kuigi palju ei kaotanud.

Algas 1942. aasta. Külma, väga külma, pidevalt 30–40 kraadi. Ja sellised ilmad kestsid kuni aprilli keskpaigani! Pärast uusaastat sõitsin (rongiga) Reinuga koos Pärnumaale. Tagasisõit toimus Valga kaudu. Kuni Valgani läks kõik kenasti, aga Valgas algas ootamine – külmas jaamahoones, 40 kraadi külma ilmaga! Millal rong Tartu poole sõidab, seda ei teadnud keegi, tuli valvel olla. Öhtul umbes kella 19

paiku pääsesime siiski liikuma. Vagunid kütmata. Kogu aeg, kuni Tartuni, hüppasime vagunis ühelt jalalt teisele.

Korter oli võrdlemisi külm, sest puid oli napilt. Kõneldi, et paljude sõdurite (muidugi sakslaste) varbad-sõrmed oli külm ära võtnud. Ei olnud imestada: sellist pakast ei olnud nad seni uneski näinud.

Kevadsemestril /1942/ hakkasin taotlema antropoloogia õppe-
tooli (*alias* kateedri) loomist. Mõte ei olnud uus, see kujunes juba
varem, vabariigi viimastel aastatel. Vastuseisu teaduskonna poolt ei
olnud, ka rektor suhtus minu üritusesse jaatavalt. Semestri lõpul esi-
tati vastav taotlus teaduskonna poolt „kõrgematesse instantsidesse“. Aga mingit vastust sel aastal kusagilt ei ilmunud.

Sel semestril pühitsesime K. E. von Baeri¹ 150. sünnipäeva. Aktus
toimus Ülikooli aulas. Sel puhul tehti mulle ülesandeks ettekanne
pidada Baeri elust ja tegevusest. Rektor Kant hoiatas mind, et ärgu
ma „lõmitavalt“ kõnelgu. Asjata hoiatus, sest ma ei mõtelnudki seda
teha. Koosviibijate hulgas olid ka saksa kõrgemad võimukandjad.
Ettekande pidasin eesti keeles, saksakeelsetele anti kätte ettekande
saksakeelne tõlge. Ettekande tekst trükiti „Eesti Arstis“.

Kevadepoole suvet olin esialgu lühemat aega maal, vanemate
pool. Kodus, s.o. Tartus, tuli hiljem paar-kolm nädalat küttepuid
teha. Tegime seda koos Vauga. Seda tegid ka teised õppejõud, kes
kusagilt sai. Meile anti puutegemise võimalused Kardla vahtkonnas,
umbes 8 kilomeetrit linnast. Peamiselt kased, muidugi sellised, mis
tarbepuudeks ei kõlvanud. Läksime hommikul, tulime õhtul, jalg-
ratastel. Ilus „suvitamine“, aga – mahavisatud aeg. Puud ladusime
muidugi korralikult riitadesse, ja neid oli talvevaruks küllalt, aga
talvel, kui järele sõitsime, selgus, et pooled olid juba kadunud.

¹ Karl Ernst von Baer (1792–1876): baltisaksa loodus- ja arstiteadlane, polühistor, kirjeldava ja võrdleva embrüoloogia rajaja.

Abielu Salmega (1942)

Juulikuul, 8. VII 1942, abiellusin Salme Kreegiga. Laulatus toimus – minu „usule“ vastavalt kreeka-õigeusu Jüri kirikus¹. Samas toimus ka abielu ametlik registreerimine, sest preester Kokla² oli ühtlasi perekonnaseisuametnik. Ime kombel saime kirikusse sõita autoga! Pulmi ei olnud, õhtul, kodus, oli meil ainukeseks „pulmaliseks“ oma korterist õpetaja A. Viikov.

Laulatus jättis sügava mulje. Järsku süttivad küünlad, kõik lööb valgeks, algab jõuline koorilaul. See vaheldub sõnalise osaga. Viimane ei pakkunud mulle muidugi midagi, vaevalt ma seda kuulasin, olin mõjuvate muusikahelide kütkes. Hinge jäi midagi sügavat, vapustavat ja see püsib mälestuses, nagu oleks see kõik olnud eile. Miks praegu, ilmalikul abiellumistalitlusel midagi niisugust ei suudeta pakkuda?

Peagi tegime külaskäigu Salme vanemate juurde ja siis ka Ristile. Salme oskas leida ilusa kontakti minu emaga (memmega) ja ei kaotanud seda ka hiljem.

Meie abielu kujunes õnnelikuks, võin seda vähemalt enda kohta ütelda. See oli vastastikuse võrdse loovutamise, andumise, lugupidamise ja teineteise arvestamise kooselu. Meil ei kujunenud iialgi „minasid“, meil oli vaid „meie“. Tunnetasin (ja tunnetan) kogu oma olemusega, et Salme oli valmis mulle kõik ohverdama ja tunnetasin ka seda, et ka mina olin valmis alati samaga vastama. Kui olen võlgnikuks jäänud, siis selles osas, mida mul ei olnud anda ...

¹ Asub Tartus Narva maanteel, praegu on Moskva alluvuses.

² Konstantin Kokla (1878–1946 Tallinn): õigeusu vaimulik, ajakirjanik, kirjanik, kirjastaja ja kooliõpetaja.

„Salme ja Juhan omas kodus 24.01.1943“

Saksa aeg jätkub (1942-1943), antropoloogia õppetool

*... aaria rassi ei ole üldse olemas,
on vaid aaria keeli kõnelevad rahvused.*

Sügissemestrist meenub paar seika. Minu juurde tuli pr. Mirwitz¹ ja seletab: ta olevat fiktiivses abielus Tartu tuntud juudirahvusest suurkaupmehega Mirwitziga². Tal olevat kaks last (5–6-aastased), aga need ei olevat Mirwitza omad. Mirwitz ise olevat ära läinud, venelastega kaasa. Sakslased tahtvat nüüd temalt „juudi soost“ lapsed ära võtta (ja vist hukata). Palub: kas ma ei saaks laste kohta eksperitiisi teha ja selgitada, et nad ei saa olla juudi päritolu. Nõustusin, aga

¹ Ester Mirwitz (F.P.).

² Leo Mirwitz (1881–?): Tartu Juudi Ühispanga asutaja.

ütlesin ka, et ma ei hakkaks valetama. Olin sellelaadse antropoloogilise menetlusega tuttav – õppisin isaduse kindlakstegemise võtteid Saksamaal. Tegingi üksikasjaliku antropoloogilise analüüsi ja võin ausalt ütelda, et pr. Mirwitz ei valetanud, sest need lapsed tõepoolest juudi rahvuse tunnuseid ei osutanud. Kirjutasin vastava dokumendi ja pr. Mirwitz jäeti rahule. Käis mind pärast väga tänamas. Hiljem ei ole sellest perekonnast enam midagi kuulnud.

Teine seik. Sain rektorilt korralduse sõita Tallinna politseikooli, selle õpilastele paaril päeval antropoloogia-alaseid loenguid pidama. Muidugi pidin nõus olema, aga ma ei saaks ütelda, et mul selle vastu midagi oli. Antropoloogia oli ju üldiselt *terra incognita*¹, rassimõisted olid rahvusemõistetega segi aetud. Olin tol ajal oma ala tõeline entusiast ja olin meeleldi nõus kuulajatele mõned asjad selgeks tegema. Muu seas ka seda, et aaria rassi ei ole üldse olemas, on vaid aaria keeli kõnelevad rahvused. Kuulajaid oli umbes paarikümne ringis, kaugele ülekaalus tütarlapsed. Alles hoopis hiljem selgus, et olin nende loengutega endale karuteene teinud².

1943. aasta algas uudisega: jaanuaris saabus kõrgemalt poolt otsus luua Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonnas antropoloogia ja rassoloogia (rassiteaduse) õppetool koos vastava instituudiga. Lisanimetus „rassiteadus“ oli pandud okupatsioonivõimude poolt³. Erilist põhjust selle vastu protestima hakata ei olnud. Märtsi lõpul kuulutati õppetool vabaks ja dekaanilt sain ettepaneku avaldada nõusolek vabale kohale kandideerimiseks. Kandideerisin. Mind valiti äsjaloodud õppetoolile professoriks.

¹ Ladina keeles: tundmatu maa.

² Juhan jätab raamatus täpsustamata, milles see karuteene seisnes. Küllap tuli jutuks vestlustes Vene repressiivasutustega.

³ Mäletatavasti hakkas Juhan taotlema antropoloogia õppetooli loomist 1942. aasta kevadsemestril.

Juhani ametitõend, mis kinnitab, et ta, jumal paraku, on taas sõandanud tegeleda töiste tegevustega okupatsioonivõimude „käe all“. Piinlik seik Juhani eluloos on, et just natside „poliitiline antropoloogia“, mille naeruvääristamisega ta enne sõda vaeva nägi, avas võimaluse täita tema eluunistus antropoloogia õppetoolist ja instituudist. Küll vaid napiks aastaks.

Suve alguses käisime taas küttepuid varumas. Seekord Ülikooli õppe-metskonnas, Kastre-Peravallas. Segamets. Rohkesti ka kuuski. Kõik oksad – paksu korrana – jäid maha mädanema.

Reinu-ealised värvati sel suvel sõjaväkke. Vastavasse värbamiskomisjoni Rein ei läinud, varjas end maal, minu vanemate kodus. Keegi hea sõber (Tallinnas) oli muretsenud talle Rootsi kodakondsuse paberid ja koos ühe oma Polütehnilise Instituudi kaaslasega pidi Rein laevaga „rootsi alamana“ Rootsi siirduma. Laeva väljasõidu ajaks oli Rein kohal olnud, tema koolisõber aga mitte – oli magama jäänud. Reinul olevat olnud kahju oma kaaslasest ja üksinda ta pole laevale läinud, Rootsi minek jäi minemata. Mis teha? Jäi võimalus Soome minna, ja sinna ta sõitiski ... Ei saanud temalt niipea teateid ...

Ekspeditsioon vadjalaste ja isurite juurde

Ja ometi ei olnud nad ju milleski süüdi ...

Augustikuul /1943/ toimus – ei mäleta, kelle algatusel, teaduslik ekspeditsioon Narva taha, vadjalaste ja isurite juurde¹. Ekspeditsiooni tegelikuks korraldajaks oli prof. G. Ränk². Teised ekspeditsiooni liikmed olid: F. Oinas³, J. Linnat⁴ ja mina. Kaasa pidid tulema ka E. Laid⁵ ja P. Ariste⁶. Esimene oli parajasti sakslaste luurefookusesse sattunud ja kadus „põranda alla“, Ariste olevat kutse saanud Helsinki ülikooli tulla õppejõuks, ja ta vist jäi neid asju korraldama.

Mina võtsin sellest ekspeditsioonist osa antropoloogina. Koha peal koostati vallavalitsuses külade kaupa mõõdetavate nimestik ja mõõdetavad käsutati teatud päevadel ja kellaegadel kuhugi kokku, kus toimuski mõõtmine. Keelelisi raskusi ei tekkinud, sest kõik kohalikud oskasid vene keelt. Vadjalastel ja isurlastel oli koduseks ja omavaheliseks keeleks muidugi nende emakeel. Enamasti oli minuga kaasas ka kas Ränk või Oinas, kes ka kohalikke keeli

¹ Mõningatel andmetel toimus see ekspeditsioon siiski 1942. aasta augustis-septembris.

² Gustav Ränk (1902–1998 Stockholm): etnoloog ja Tartu ülikooli esimene etnograafia-professor.

³ Felix Johannes Oinas (1911–2004 USA): folklorist ja keeleteadlane, on uurinud eesti, soome-ugri (eriti ungari) ja slaavi rahvaluulet ja keeli, oli üks suuremaid „Kalevala“ lugude asjatundjaid.

⁴ Ilmar-Väino Linnat (Jürgenson) (1914–1987 Tallinn): kunstnik, Saksa teise okupatsiooni ajal töötas ta õpingute kõrvalt joonistajana Eesti Rahva Muuseumis ja Tartu ülikooli arheoloogiakabinetis. Juhan ilmselt eksib eesnimetähga.

⁵ Eerik Laid (Ostrov) (1904–1961 Västmanland): arheoloog ja etnoloog.

⁶ Paul Ariste (Berg) (1905–1990): keeleteadlane, tema meelisuurimisobjekt oli vadja keel, rahvaluule ja etnograafia. Esimest korda külastas Ariste vadja alasid 1942. aastal, ent tihedamalt hakkas sinna uurimisretki korraldama pärast sõda.

tundsid ja omapoolseid uurimusi (lingvistilisi ja etnograafilisi) teostasid. Rahvas oli sõbralik. Oli parajasti viljakoristuse aeg. Sakslasi oli koha peal väga vähe.

Et tegu on ekspeditsiooniga vadjalaste ja isurite juurde 1943. aasta augustis, seda ei reeda mitte niivõrd Saksa sõjaväe mundrid, kuivõrd seltskond: (vasakult) Ilmar Linnat, Juhan Aul, Gustav Ränk, Felix Oinas.

Ekspeditsioon kestis 3 nädalat. Mõõtsin kõik siinsed 19–45-aastased vadjalased, isurlased ja venelased. Seega sain ka hea võrdlusmaterjali edaspidisteks töödeks. See materjal on mul õnneks säilinud ja vadjalaste ning isurlaste oma on tänapäeval unikaalseks materjaliks, „asitõendiks“ nende praegu peaaegu hävinud väikerahvaste kohta. Ja ometi ei olnud nad ju milleski süüdi ...

Sügissemestri alguses (1943) „kolisin“ oma instituudi varadega – raamatutega, paari lauaga ja mõne kapiga ning instrumentidega „oma“ ruumidesse (Botaanikaiaia tn. nr. 36, teisele korrusele), kus

peatselt algas ka õppetöö. Minu käsutusse jäid kaks tuba, üks isiklikult minule, teine – laborandile ja „abijõule“, peale selle ka auditoorium, mida aga kasutasid ka teised õppejõud.

Aina sünd (1943)

22. septembril sündis Aina. Salme läks kliinikusse, kus teda asetati muidugi mingisse üldpalatisse. Kui läksin teisel päeval – pärast sünnitust – teda vaatama, siis oli ta juba määratud eripalatisse. Olevat ju vahepeal selgunud, et tegemist on professori abikaasaga. Aina oli sündides väike, nõrk ja arstide arvates enneaegselt sündinud. Peagi, korraliku hoolitsemise tõttu, kosus ta kiiresti ja omandas „normaalsed“ kehamõõtmed.

Minu sünnipäeval tulid teaduskonna õppejõud mind mu kodus – Näituse tn. 7 (nüüd O. Lutsu tn.) – õnnitlema ja kinkisid mulle seinamaali (kunstnik Leppiku¹ töö). Ei saaks öelda, et koosviibimine oleks olnud rõõmu- ja tujuküllane. Vahekorrad sakslastega olid kordkorralt halvenenud. Venelastest kõneldi aga igasuguseid hirmu- ja õudusjutte. 1941. aasta küüditamised olid ju kõikidel alles väga elavalt meeles ...

Ka sel aastal algas külm võrdlemisi varakult. Korteris tuli elektri abil lisasoojust hankida. Kõigile vaatamata sõidutasin tütrekest igal päeval, ka hiljem, talvekuudel, pool tundi ja kauemgi väljas värskes õhus.

¹ Elmar Leppik (1904–1949 Pühajärv) viljeles peamiselt maastikumaali, meelis-teemadeks olid Lõuna-Eesti põllud, metsad ja järved.

Küllap on pildil kolleegide külaskäik Salme ja Juhani koju 15. oktoobril 1943, tähistamaks Juhani 46. sünnipäeva ja tütre Aina sündi. „Ei saaks öelda, et koosviibimine oleks olnud rõõmu- ja tujuküllane. Vahekorrad sakslastega olid kordkorralt halvenenud. Venelastest kõneldi aga igasuguseid hirmu- ja õudusjutte.“

1944: pommitamised, evakueerimised

1944. aasta kujunes minu elus peaaegu kõige vaheldusrikkamaks ja ühtlasi ka kõige traagilisemaks aastaks.

Märtsikuul lõpetati õppetöö. Minul tuli oma instituudi ruumid loovutada sakslastele. Kolisin taas Aia tänavale, endise töökoha ruumidesse. Salme koos Ainaga viisin (Valga kaudu) Pärnumaale, oma vanemate koju. Seal oli vähemalt soojust ja isegi tavalist „maatoitu“ – piima, võid, liha, leiba – külluses. Müüa ju seda ei olnud mõtet, sest saksa margad ei maksnud tegelikult midagi, pealegi ei olnud nende eest midagi osta.

16. märtsil olin Tallinnas antropoloogilistel mõõtmistel. Ühes koolimajas (Pärnu maanteel) jäid mõõtmised pooleli. Instrumentaariumi ja fotokaamera jätsin sinna, et teisel päeval tööd jätkata. Läksin oma tuttava poole (Jaama tn.), kus ma neil aegadel tavaliselt ööbisin. Õhtul pidime minema teatrisse. Aga juba varakult, enne minekut, ilmusid taevasse „laternad“¹ – linn oli valgustatud. Varsti algas pommitamine². Siirdusime keldrikorrusele, varjendisse. Peagi teatati, et Estoonia teatrihoone põleb ja et tulekahjusid on mitmel pool mujalgi. Varsti põlesid Narva tänava ja kesklinna hooned. Pommitamine oli äge. Ja nii see kestis kolm tundi. Hiljem, maal (Ristil) olles kuulsin, et põhjapoolsel taevaserval oli paistnud suur valguskuma ja sealtpoolt olevat kuulda olnud ka tugevat „kahurimürinat“. Läksin linna, et näha, kas koolimaja, kus ma päeval töötasin, on alles. Oli alles, aga pommitabamuse oli ta saanud. Kõikjal põles. Tuul oli nii vali, et tänavaid mööda vee-resid tuletukid. Mõtlesin: kuidas küll võis juhtuda, et sellisel „tormisel“ ööl pidi see pommitamine ja põlemine toimuma. Hiljem selgus, et öö oli vaikne, pilvitu. „Tuul“ tekkis suurte tulekahjude tagajärjel. Hommikupoole ööd algas pommitamine uuesti ... Annab mõtelda: milleks oli seda pommitamist ja põletamist vaja? Sakslasi ju Tallinnas kuigi palju ei olnud. Kannatada said eestlased ...

Märtsikuu lõpul, ühel pühapäeval, käisin maal – Vorbusel – oma tuttavalt Põderilt piima toomas. Ilm oli karge, külm. Mingi reaktiivlennuk tiirutas kõrgel linna kohal ja jättis sinna valge gaasirõnga. Mõtlesin, et head see ei tähenda. Ja nii see oligi. Õhtul olin instituu-dis ja ilmutasin oma fotosid. Järsku – tugev kõmakas, õuepoolsed aknaklaasid purunesid. Algas pommitamine. Õnneks ei kestnud see kaua ja tulekahjusid ei olnud kuigi palju.

¹ S.o valgustusraketid.

² Jutt on ilmselt siiski 9. märtsist, mil punaarmee pommitamisega Estonia hoone peaaegu täielikult hävitas. Enne pommitamist oli Estonias alanud etendus „Kratt“.

Peagi saadeti Tallinnast mulle ära minu antropomeetrilised instrumentid ja fotokaamera. Viimane oli, vaatamata sellele, et ta kappi panin, väga tugevasti tolmu täis: nii tugev oli olnud pommiplahvatuse jõud.

Jätkus ülikooli raamatute evakueerimine. Raamatud pakiti kastidesse ja laaditi autodele, millega nad Lahmuse mõisa ait-keldrisse (Suure-Jaani lähedal) toimetati. Ka mina saatsin sinna oma kateedri raamatuid ja antropoloogilise materjali. Õnneks jäi väike osa saatmata ...

Kevadel – vist maikuus – oli teaduskonna kogu koosolek, kus arutati okupatsioonivõimude ettepanekut – Ülikool Ida-Preisimaale evakueerida. Ettepanek oli suuline. Evakueerimise poolt oli muu seas prof. A. Öpik. Dekaan (Jaakson) ja mina vaidlesime selle vastu – oli ju mõttetu sellist „sõitu“ ette võtta, sest sakslased üha taganesid ja midagi head Ida-Preisimaal ei olnud loota.

Juulikuul evakueeriti Ülikooli koosseis Tallinna. Tööpersonal ja asjaajamine mahutati haridusministeeriumi ruumidesse. Mina leidsin „peavarju“ dots. Muišneeki¹ juures (Koplis).

Rektori asetäitjaks määrati prof. Jaakson. Meie ülesanded? Neid ei olnud. Igale päeval pidime vaid oma ametikohal käima end registreerimas. Aeg läks mittemidagitegemises ja ootamises. Mida oodati? Olime nagu mingis kotis, mil selge mõistus üles ütles. Ühel augustikuupäeval käsutati meid ka kuhugi Lagedi piirkonda kaitsekraave kaevama. Maapind oli paene, tonksisime tuuradega, aga ega kellelgi mingit tahtmist niisuguseks mõttetuks tööks ei olnud. Meie „ülemuseks“ oli keegi saksa allohvitser. Ka see vaatas asjale läbi sõrmede ...

¹ Herbert Nikolai Muischneek (1903–1966 Tartu): Tallinna Polütehnilise Instituudi geodeesia kateedri dotsent ja geodeesia laboratooriumi juhataja aastatel 1944–1952, seejärel Eesti Põllumajanduse Akadeemia õppejõud ja dekaan.

Umbes 20. augusti paiku sõitsin korraks Tartu. Linn oli nagu välja surnud. Vaikus. Tänavatel liikusid üksikud. Ööbisin oma kodus, Näituse tänaval, üksinda. Uni ei tulnud. Vahetevahel oli kuulda üksikuid kahurilaske. Kus? Kust? Ei mingit aimu. Järgmisel päeval sõitsin tagasi Tallinna. Kaasa võtta kuigi palju muidugi ei saanud. Osa raamatuid olin varem maale saatnud, suurem osa jäi kohale. Tartusse jäi muidugi kogu mööbel ja majakraam.

25. augustil oli Tartu järjekordne vabastamine. Kärkna kandis käisid lahingud. Oli neid, kes nüüd hakkasid ootama Tartu taasvabastamist¹. Eriti ootas seda kolleeg J. Mark². Temal oli muidugi kahju oma teaduslikest materjalidest, mis olid jäänud Tartu.

Kellegi korraldusel oli osa Ülikooli raamatuid ja nende hulgas ka minu antropoloogilised materjalid (üle 15 000 lehe) Lahmuselt ära toodud Tallinna. Need seisisid vagunites, Nõmme jaamaaisisel. Seal käisime – septembri algupoolikul – raamatuid autole laadimas Tallinna toomiseks. Minul tekkis mõte: vaja antropoloogilistest materjalidest teha ärakirjad: kui originaalid lähevad kaduma, siis on lootust koopiaste säilitamiseks (või vastupidi). Tallinnasse oli parajasti evakueeritud kusagilt keskkooliõpilasi – tütarlapsi. Oli võimalus neid tööle rakendada ja nii algaski minu materjalide ümberkirjutamine.

¹ „Vabastamise“ all peab Juhan silmas Tartu vallutamist punaarmee poolt ning „taasvabastamise“ all ilmselt punaarmee väljatõrjumist, mis tol hetkel ehk ei tundunud veel võimatu.

² Julius Mark (1890–1959 Washington): keeleteadlane. Aastatel 1938–1940 oli ta Eesti Teaduste Akadeemia liige ja asepresident. Pages Eestist selsamal 1944. aastal ja jätkas elu paguluses. Tema tütar, antropoloog Karin Mark oli pärast sõda Juhan Auli lähemaid kaastöölisi.

Sügis 1944: perega kodukandis redus, Aina ristimine

*Isagi tuli voodist välja – ta lamas seal haigena –
ja kallistas mind, esimest korda minu elus ...*

Nüüd aga tahtsin korraks maal ära käia, et oma perekond Tallinnasse tuua. Väljusin Tallinnast 18. septembril viimase rongiga, mis veel Pärnusse läks. Rongiga Tallinna tagasi pääsemiseks ei olnud enam võimalusi. Tuli mõte, et pean Päriveres ära käima. Selle talu peremees¹, minu ema poolt sugulane, oli ühtlasi Tallinna eksporttapiamaja direktor ja sõitis Pärivere–Tallinna vahet (autoga) sageli. Kui tema on maal, ja kui temal peaks Tallinna-sõit ees seisma, siis võtab ta minugi kaasa.

20. septembri hommikul aga otse kui maa alt ilmusid meie talu eest kulgevale maanteele saksa sõjaväed – pikk autode voor. Tori poolt tulid, Are poole liikusid. Peatusid. Jutuajamisel selgus, et nad olevat tulnud Jõhvist! Järelikult, kiire ja „suurejooneline“ taganemine, pigemini põgenemine: vastupanul lõpp, peagi on Liidu sõjaväed siin.

Veel samal päeval sõitsin jalgrattal Päriverre. Ares, Pärnu–Tallinna maanteel oli saksa partull. Lubas sõita ainult Pärnu poole, Tallinna poole mitte. Pärivere perenaine² seletas, et Juhan tulevat koju alles järgmisel päeval, aga et Tallinna minekul polevat mõtet. Neil olevat plaan Kõppu³, ühe oma tuttava poole minna. Sinna sõda kindlasti ei tule, seal tulevad sõjapäevad üle elada, aga kui on juhust, siis ehk õnnestub sealt isegi Rootsi purjetada.

¹ Juhan (Johann Eduard) Hansen: vt eestpoolt.

² Anna Hansen (F.P.) (siirdus koos lastega pagulusse Kanadasse, Johann Eduard Hansen jäi Eestisse).

³ Jutt on Pärnust edelas, Pootsi lähedal paiknevast Kõpust, mis jääb suurtest sõjateedest kõrvale.

Järgmisel päeval tuligi kodust ja vanematest lahkuda¹... Ei mingit selgust, mis järgmised päevad toovad. Võib olla ei pääsegi enam tagasi ... Kurb oli meil ja kurv oli vanematel. Isagi tuli voodist välja – ta lamas seal haigena – ja kallistas mind, esimest korda minu elus ...² Ema tuli meid – Salmet, Ainat ja mind – hobusega Pärivere viima. Kaasas olid meil ainult magamisriided ...

Päriverest alustasime Kõpu suunas veoautoga teed õhtu eel. Poole öö paiku, pimedas jõudsim kohale, Hansenite tuttava poole. Põrandale heintesse tegime igaüks endale aseme. Seda tuli teha pimedas, sest valgustusvahendeid ei olnud. Ainal oli miskipärast kõht korrast ära ja temaga oli seetõttu raskusi. Järgmisel päeval oli ta sünnipäev, sai aastaseks! Ainuke õnn oli see, et ilmad olid ilusad, kuivad, soojad, päikeseküllased. Ka ööd olid soojad.

Peagi selgus, et „Rootsi sõidust“ ei saa asja ja nii algas ligi kaks nädalat kestev elutsemine – mittemidagitegemine, jalutamine. Nendel jalutuskäikudel õppisin Juhan Hansenit lähemalt tundma. Et ta oli meil üks esimesi õppinud agronoomi, et ta oma väikesest talust tegi eeskujuliku jõuka majandi, aretas karja, rajas selles piirkonnas esimese meierei, seda ma teadsin. Nüüd sain lähemalt kuulda, millist positiivset osa ta etendas meie väikeriigi väliskaubanduses, majanduses. Tore iseloom, rahulik, asjalik, alati abivalmis, humoorikas. Ei ole ime, et tema töölisel teda armastasid, ta oli neile nagu mingiks ühiseks isaks.

Paar-kolm päeva hiljem, öösel, algas Pärnu pommitamine. Pommitamismürin oli selgesti kuulda, suur tulekuma paistis randa selgesti ära. Teisel päeval jõudsid mõned pärnakad Kõppu ja jutustasid, kui kole see kõik oli olnud. Tõepoolest – Pärnu kesklinn ju

¹ S.o sõita koos Hansenitega Kõppu ja sealt ehk edasi Rootsi

² Samal päeval, 21. septembril, tapeti Keilas Rein Aul. Juhani isa Mihkel Klein suri järgmisel, 1945. aastal, sellest pole raamatus juttu.

purustati ja põletati pea täielikult, mõlemal pool jõge. Hävitati saksa kirik oma majesteetliku torniga, hävitati suured kaubamajad, nende hulgas võimsa Majandusühisuse hooned, purustati endised ülikoolihooned, hävitati suur etnograafia-arheoloogiamuuseum, põletati Endla teatrihoone. Ja jällegi: milleks oli seda vaja? Saksa sõjavägesid ju Pärnus ei olnud. Aga – sõda on sõda, sõda on hävitamine.

Nädalapäevad hiljem kolisime umbes 3 kilomeetrit lääne poole, taas ranna lähedale, ühte „poolmahajäetud“ tallu. Selle peremees oli nädal tagasi paadiga Rootsimaale sõitnud. Nagu selgus, oli selles talus varem peatunud ka Lepiksaared ja nemadki olevat läinud peremehega koos Rootsi. Talus leidsime ka tuttavaid, muuseas pr. Marguste¹ oma kahe pojaga. Üks nendest poegadest on praegu tuntud helikunstnik². Piima ja koort oli talus nii rohkesti, et piimasupi asemel tuli kooresuppi keeta ...

Päevad aga veeresid, üksluised, igavad. Raadioteated – ainuke side muu maailmaga. Randa ilmusid juba vene sõjaväe valvepostid, sakslased olid Mandri-Eestist välja löödud, oli aeg koju tagasi minekuks. Lihtne see siiski ei olnud – ei olnud hobust, ei küüdimeest. Lõpuks siiski niisuguse leidsime. Poolel teel see pöördus siiski koju tagasi ja taas tuli peatuda, seni kui leidsime uue küüdimehe. See sõidutas meid Nurmesse³. Vene sõjaväed olevat siit läbi läinud, aga lahinguid ei olevat olnud. Nurmest sõitsime järgmisel päeval Saugasse, Aadu talusse, ja siit taas koju. Oli juba oktoober.

¹ Lydia Marguste (1903–1960): tema abikaasa Aleksander Marguste (Markson) (1889–?) oli Suigust pärit kooliõpetaja, Lydia päritolu ja pere kodukoha kohta pole toimetajal infot.

² Anti Marguste (1931–2016): helilooja ja muusikapedagoog, tema looming põhineb suuresti regilaulul.

³ Nurmeks võidi nimetada praegust Pärnu lääneosa (kus leidub tänav nimega Nurme tee).

Vanemad muidugi rõõmustasid. Majja oli siginenud võõras – Aadu. See oli umbes 40-aastane taluperemees Võrumaalt, Mõnistest. Ta oli kodust ära tulnud kartuses, et ta kui „kulak“ küüditatakse. Nagu peagi selgus, oli ta kena, abivalmis, heasüdamlik ja huumorimeelne inimene. Jäi Ristile „omainimesena“ ligi viieks aastaks. 1949. aastal, ühel ilusal päeval oli tulnud temale Võrumaa miilitsavalitsusest siiski järele ja viidud ta „kodumaale“ tagasi. Süüd mingisugust temal ei olevat leitud, kuid olevat kohustatud teda astuma kohaliku kolhoosi liikmeks, mida ta ka tegi. Pensionärina koos oma õega elab ta oma kodutalus praegugi jõukat vanapoisielu.

Juhani vanemad, Risti Juuli ja Mihkel vanemas eas.

Aulide abielupaar (seisavad paremal) Risti talus Juhani vanematel (istuvad vasakul) külas: pildistamisaeg peab jääma vahemikku 1942 (abielu Salmega) kuni 1945 (isa Mihkli lahkumine).

Ilusad ilmad püsisid. Aina oli ikka veel haige, seedimine streikis. Ta oli kõhnaks jäänud, kandsin teda tekis igal päeval, ta oli kerge nagu sulepadi. 15. oktoobril, minu sünnipäeval ristiti ta vana kombe kohaselt ära. Ristijaks oli minu vana kolleeg õpetaja Siitam. Sünnipäeval sai Aina rohkesti torti, aga nüüdsest peale läks ta seedimine taas õigetesse rööbastesse.

Tartus tagasi (1944-1945), Reinu surm

*Tema hauda olen harva külastanud, aga ta elab mu südames ...
Sõda – meeleto hävitamine, hävitamise psühhoos.*

16. oktoobril ilm muutus viluks. Maal, oma kodukohas redutas sõja-põgenikuna ka kolleeg J. Tehver. Temaga koos kõmpisime 16. oktoobril

Pärnu, et siin leida võimalusi Tartu sõiduks. Salme ja Aina jäid Ristile. Kohalik partorg Pärnus – vist Kuusik oli ta nimi – oli meile abivalmilt vastutulelik. Saime alles moodustavast Miilitsavalitsusest vastava paberi ja veel sama päeva õhtul, koos mitmete parteitegelastega algas sõit – lahtises veoautos – Tartu poole. Öösel jõudsimme poolele teele Kaansoost veidi ida pool, ühte tallu, kuhu jäime ööseks. Hommikul suur alarm – keegi keskealine daam leidis, et tema „väga salajased“ paberid koos mapiga on kadunud. Seda nuttu ja ahastust! Aga siiski leiti need dokumendid üles ja edasisõit algas.

Nii siis, Tartu ... Linn oli vahepeal veel enam kannatada saanud. Muu seas oli põlenud Jaani kirik, see oli tornita, põlenud oli ka Vanemuise teatrihoone, põlenud oli erakordselt ilus ja rikkalik entograafiamuuseum (Raadil).

Mind ootasid siin kurvad uudised. Meie teaduskonna dekaaniks oli määratud prof. Riikoja. See aga oli kõiki muudatusi, mis teaduskonnas okupatsiooni ajal – Ülikooli endise põhikirja alusel – toimunud, ignoreerinud. Seega oli „kustutatud“ ka antropoloogia-rassoloogia instituut ning mind ei olnud lülitatud isegi mitte zoo-logia-kateedri koosseisu. Olin tööta.

Minu elukorter oli peaaegu tühjaks riisutud. Naabrid teadsid rääkida, et keegi kõrgem sõjaväelane olevat mööbli lasknud ära vedada. Suurem osa raamatuid oli ära viidud, väike osa, koos igasuguste paberitega, oli keset põrandat laiali. Oli seal ka raamatuid, mille olid ainult ilusad kuldsete tähtedega kaaned ära rebitud ja ära viidud. Keegi valvur teatas, et ruumid olevat raudteelastele reserveeritud ja et midagi ei olevat võimalik ilma vastava loata ära viia.

Kõige kurvem uudis oli muidugi see, et minu poeg olevat saanud surma ja maetud Tallinnasse. Hiljem kuulsin ühe tema kaaslase käest, et nemad, rühm noori mehi, Soomest tulnud sõjaväelased, olevat olnud Keilas, valveteenistuses. Rein olevat sel päeval olnud

postil, kiriku läheduses. Kohale sõitnud rühm ohvitseri. Rein olevat võtnud valvaseisaku. Üks ohvitseridest olevat sellest nii „aru saanud“, et Rein võtab püssi nende tulistamiseks ja lasknud revolvrilt Reinule otse pähe. See ohvitser olevat olnud keegi sakslane, endine mereväe-leitnant. Reinu sõbrad tahtnud laskja üle omakohut mõista, kuid teised olevat seda siiski takistanud. Rein olevat viidud Tallinna, kuid meelemärkusele ta ei olevat enam tulnud ... Rein, minu kuldse südamega, andekas Rein! Tema hauda olen harva külastanud, aga ta elab mu südames ... Sõda – meeletu hävitamine, hävitamise psühhoos ...

Selgus, et minu saatuse saab otsustada ainult haridusminister, prof. H. Kruus. Sõitsin Tallinna. Minister võttis mind kaunis külmalt vastu. Sain vaid niipalju, et ta määras mu zooloogia kateedri vanemõpetajaks.

Esimene mure, kui ma nüüd Tartusse tagasi jõudsin, oli „elamis-pinna“ muretsemine. See suuri raskusi ei valmistanud, sest linn oli veel inimestest pooleldi tühi, oli rohkesti pooltühje maju. Tähtvere linnaosa tühjad korterid olid ette nähtud Ülikooli õppejõududele.

Valisime koos J. Taltsiga¹ Jakobsoni tänava kolmekorruselises hoones (nr. 18) teise korruse ühe korteri. Vastaskorteri oli okupeerinud Eenlaid². Alam korrus oli juba okupeeritud, ülem aga jäi esialgu tühjaks. Aknad olid klaasideta, ukseid lukkudeta, lagedad seinad. Endisest korterist sain ära tuua oma voodi, ühe raamatukapi ja muidugi ka allesjäänud raamatud. Ööbisin esialgu oma perekonnatuttava pr. Steinbergi³ pool (Kastani 7). Pikkamisi tegime korteris hädavajaliku remondi.

¹ Johannes Talts: taimefüsioloog. Võimalik, et tegemist on sellesama rahvatülikooli lektori J. Taltsiga, kellest on juttu eespool.

² August Eenlaid (1905–1979): põllumajandusteadlane ja entomoloog, Tartu ülikooli rakenduszoologia kateedri juhataja (1944–1951), seejärel töötas Eesti Põllumajanduse Akadeemias.

³ Steinberg on Juhani ema neiupõlvenimi, kuid toimetajale pole teada, kas kõnealune proua on Juhani sugulane.

Kevadsemestril, märtsikuul /1945/, puhkes siin tulekahi. Öösel, magades ja vahetevahel ärgates kuulsin, et üleval vannitoas kogu aeg nagu kukub midagi, just nagu krohvitükid. Hommikul leian, et köögis on suitsu, vaatan, ülevalt laepraost see suits tulebki. Ruttan ülemisele korrusele, teen ukse lahti – seinad lõõmavad, laes suur mulk. Alarmeerisin oma naabrid ja kõrvalmaja elanikud – kõik pangedega vett tooma ja kustutama. Telefoneerin tuletõrjele. Peagi tulid sealt „kustutajad“, aga – ilma veeta ... Ei olnudki võimalik nende abi kasutada, kustutasime ise. Selgus, et eelmisel päeval olevat põõningul sulatatud jäätunud veetorusid lahti. Kasutati muidugi õõglampi¹ ja eks sellest läksid sädemed saepurusse ja võimalik, et tuli hakkas hõõguma juba õhtul. Õnneks oli ilm väga külm ja tuli ei võtnud hoogu. Üks tala oli keskelt läbi põlenud.

Ülikool tegi üleval korrusel remonti. See kontor osutus siis paremaks kui senine. Kolisime ülemisele korrusele ja sinna jäime mitmeks aastaks. Talts ööbis seal vaid harva, ta elas peamiselt instituudis.

7. novembril 1945 algas ametlikult õppetöö. Matem.-loodusteaduskonnas olid kohal: J. Piiper, H. Riikoja, A. Lumberg², J. Aul, J. Talts, A. Vaga, J. Kents³, E. Varep⁴. Zooloogia kateedris oli „vana kaader“ seega kõige tugevamini esitatud. Minu ülesandeks jäi esialgu inimese anatoomia ja selgrootute zooloogia lugemine. Prof. Riikoja esialgu endale õppeülesandeid ei võtnud, dekaanina oli tal

¹ Võimalik, et silmas on peetud leeklampi, mitte hõõglampi, kuna juttu on sädemetest.

² Alide Lumberg (1915–2004 Tallinn): zooloog, peamiselt uurinud Emajõe ja selle lisajõgede ning luhaveekogude planktonit, samuti Läänemere eri osade zooplanktonit.

³ Jakob Kents (Kens) (1883–1947 Tartu): geograaf, pedagoog ja haridusjuht, avaldanud arvukalt geograafiaõpikuid, artikleid koolist ja kasvatusest ning uurimusi geograafia alalt.

⁴ Endel Varep (1915–1988): geograaf, maastikuteadlane, kartograafia ajaloolane ja botaanik.

muidugi küllaltki tegemist. Hiljem lugesin ka zooloogiakursust veterinaaridele ja geoloogidele ning 1946–1948. aastal geneetikakursust bioloogidele.

Teaduslikule tööle ei olnud esialgu võimalik mõeldagi. Tallinna jäänud antropoloogilistest materjalidest ei teadnud keegi midagi. Kirjutasin V. Voorele¹, andsin aadressi ja palusin järele vaadata, kuidas on olukord materjalidega. Mõne aja pärast sain teate, et selles koolimajas olevat olnud sõjaväelased ja materjalid olevat ära põletatud. Tartu materjalid jäid kateedri keldrikorrusele, kus olid ka muuseumi piiritusepreparaadid ja osa topiseid. Need materjalid olid alles, kadunud olid siiski naistest tehtud ülesvõtted. Osa materjale olid olnud tuleohus: plankettide servad ja minu doktoritöö kaaned olid osalt põlenud. Õnneks olid keldrikorruse ruumid liigselt külmad, et tulel võimust võtta. Paarkümmend aastat hiljem oli K. Mark² oma Mordva-ekspeditsioonil autojuhilt kuulnud, et nad olevat sõja ajal Tartu muuseumi ruumides naiste ülesvõtteid leidnud ja need kaasa võtnud.

¹ Villem Voore (1903–1982): pedagoog, zooloog ja looduskaitsetegelane. Eesti Looduse intervjuus on ta meenutanud inimeste mõõtmist Juhan Auli ülesandel Saaremaal: „Sain seal tuntuks kui ninamõõtja. Taludes oli juba ette teada, et ninamõõtja on käimas.“ „Kuidas rahvas suhtus sellisesse mõõtmisesse?“ „Noh, nad nii poolnaljatamisi seda võtsid. Vastu ei hakanud. Seal tuli ikka inimese juurde minna, panna talle sirkel pähe ja mujale ning mõõta ära.“ „Kuidas noored tütarlapsed end ülal pidasid?“ „Eks nad edevad olid, aga vanaperemees pörutas peale, et kui tuleb mõõtu anda, siis ikka anda, ja töö sai ära tehtud.“

² Karin Julia Mark (1922–1999 Tallinn): antropoloog, üks Juhan Auli lähemaid kaastöötajaid, uurimisaladeks Baltimaade paleoantropoloogia ja soome-ugri rahvaste etniline antropoloogia. 2014. aastal ilmus Teaduste Akadeemia Kirjastuses tema mahukas käsikirja jäänud monograafia „Soome-ugri rahvaste füüsiline antropoloogia“.

Põlu all, kaugõppetöö, õpetajate instituut, Mihkli sünd (1945–1948)

„Vaatame, kuidas ta reageerib, kas haavub.“

Mina olin sattunud põlu alla. Ei tea täpselt praegugi, mis oli selle põhjuseks. Vist osalt seetõttu, et olin antropoloogia ja rassiteaduse kateedri juhataja, aga rassiteaduse all paljud – hoopis hiljemgi – mõistsid rassismi. Minu kirjutatud rassismivastane artikkel (1937. aastal¹) oli kõikidel kahe silma vahele jäänud ...

Vastasmaja akna kaudu olin ma peaaegu pidevalt valve all. Kodunt läksin ja koju tulin seetõttu sageli maja aiapoolse ukse kaudu. Ühel päeval, juba kevadsemestril (1945), kui koju tulin, tuli mulle järele keegi vene sõdur. Tuleb ka trepist üles, koputab. Teatab, et mul tulevat järgmisel päeval kell 11 ilmuda sõjaväe osakonda (voinskaja tšast), Narva tn. Mida see pidi tähendama? Muidugi oli mul öine uni rikutud ja järgmisel päeval, enne minekut astusin kolleeg Piiperi poolt läbi, et ta teaks, kus ma olen, kui ma niipea tagasi ei ilmu.

Mind asus küsitleni keegi kapteni aukraadiga sõjaväelane, teine samasugune ohvitser istus läheduses. Põhiline küsimus seisnes selles, mis ma okupatsiooniajal Ülikoolile tegin. Oli teisigi küsimusi, aga need kõik tundusid olevat seoseta ja mida nendega tegelikult kätte taheti saada, seda ma taipama ei hakanud. Ütlesin, et järgmisel päeval ma ei saa tulla, sest pean Tallinna sõitma (mis oli tööpoolest õige) ja et saaksin tulla kahe päeva pärast. Lubati saata siis uus kutse. Aga

¹ 1933. aastal avaldas Juhan temaatilise artikli Eesti rahvuslaste klubi väljaandes ERK (7: 190–192: „Poliitilisest antropoloogiast“: „Sakslaste uus „teadus“ on väärsünnituslik kurioosum, mis tekitab lõbusat naeru, kuid mis on samal ajal tegelikkude elu küllalt traagiliselt mõjustanud ja võib veelgi mõjustada, seepärast olgu talle pühendatud siin mõned read.“)

see kutse jäigi tulemata. Korterite valve aga kestis edasi. Kevadel, kui õppetöö lõppes ja algas suvepuhkus, sõitsin maale. Siis tundsin end vabana, olin kui teises maailmas. Nii ka järgnevatel suvevaheaegadel.

1945. aasta sügissemestril alustati Ülikoolis õppetööd ka kaugõppe alal (ajaloo-keeleteaduskonnas). Kaugõppeprorektoriks määrati pedagoogikakateedri juhataja, prof. Pint¹. Tema helistas minule: tulgu ma tema ametkonda kaugõppe inspektor-metoodikuks. Minu senist tegevust see ei takistavat, ma jäävat ka endisele kohale. Olin üllatunud: see oli ootamata, seni ma ei kõlbanud isegi dotsendiks ja nüüd selline vastutusrikas ametikoht. Puiklesin muidugi vastu. Kuid Pint käis peale: „Kuulge, kaaluge järele. Kaua te seal mõtlete niiviisi vanemõpetaja olla, teil tuleb edasi minna.“ Ja muidugi tuli nõustuda.

Prof. Pint oli minu suhtes kena inimene. Temaga oli hea koos töötada. Temaga koos arutasime igal päeval kõik küsimused läbi ja mina jäin nende täidesaatjaks. Tuli kirjutada igasuguseid teadaandeid, juhendeid õppejõududele loengute ja kontrolltööde asjus. Tuli koostada tööülesandeid, tuli kontrollida õppetekste jne. Muidugi tuli ka kogu aeg tegeleda kaugõppe üliõpilastega, neile selgitusi jagada, arusaamatusi lahendada jm. Minu käsutuses oli kaks laboranti, masinakirjutaja ning paljudaja. Prof. Pindil olid head sidemed Partei Keskkomiteega ja seetõttu oli meil alati igasuguseid materjale, paberit jne. külluses.

Suurem osa minu tööajast kuluski pea igal päeval kaugõppele. Kateedris käisin ainult praktikumide ja loengute ajal. Selline enesekillustamine aga lõppude-lõpuks enam ei „istunud“ ja 1947. õppeaasta lõpul võtsin end sellelt kohalt vabaks. Töötraditsioonid olid

¹ Aleksander Pint (1910–1984 Moskva): pedagoogikateadlane, peamisteks uurimisvaldkondadeks pedagoogika ajalugu, perekonnakasvatus ja andragoogika. Rápina mailt Siberisse siirdunud talupidaja poeg, kolis Eestisse pärast teist maailmasõda.

siin välja kujundatud ja asemik oli olemas. Pealegi ootasid mind uued ülesanded.

Septembrikuu lõpul /1947/ tõin perekonna maalt Tartu. Salme sai selgroogsete kateedris vanemõpetaja-assistendi koha¹. Sõitsime veoautoga. Meiega kaasa sõitis minu tädi Leena² (Torist). Tema jäi meile Aina hoidjaks ja „koduperenaiseks“. Aasta pärast tuli tal siiski koduigatsus ja ta läks maale tagasi.

Juhan abikaasa Salmega ning Salme vanema õe Marta Einaga (vasakul), kellest hiljem sai väga oluline pereliige. Teenekal käsitöö- ja kodumajapidamisõpetajal Martal endal polnud lapsi ning abielu lagunes, ta elas Aulidega Tartus Vikerkaare tänavas aastakümneid, kuni kõigi kolme surmani 1990. aastatel, aidates üles kasvatada lausa kolm põlvkonda Aulide järglasi.

1947. aastal loodi Tartus Õpetajate Instituut. Sinna võeti vastu ka keskkooli lõpetajaid, järelkult oli tegemist osaliselt kõrgõppeasutusega.

¹ Ilmselt on jutt 1947. aastast, sest sellest aastast alustas Salme assistendina tööd.

² Leena Kruusimägi (F.P.).

Kooli direktoriks määrati Tarnik¹, õppealajuhatajaks E. Jaanvärk. Viimane püüdis mu kinni ja kutsus Instituuti inimese anatoomia ja füsioloogia ning zooloogia õpetajaks. Sellise ettepaneku vastu ei olnud mul midagi, see isegi meeldis mulle, õpetasin ju neid aineid ka ülikoolis ja õpetajate ettevalmistamise probleemid olid mulle juba õpetajate seminari aegadest peale südamelähedased. Instituuti jäin kuni 1950. aasta kevadsemestri lõpuni.

Töö instituudis jättis mulle meeldivad muljed. Õpetajate kollektiiv oli võrdlemisi ühtlik ja töö sihikindel. Siia oli rakendatud rida häid pedagooge. Direktor Tarnik – matemaatik – oli hea organisaa- tor, asjalik, täpne, tähelepanelik. Jaanvärki ma tundsin juba Seminari aegadest kui üht tublimat pedagoogi. Tol ajal hakkas juba meilgi juurduma „hambuline“ kriitika ja enesekriitika. Sisuliselt see krii- tika siin siiski kuigi noriv ja vastumeelne ei olnud, see kandis enam formaalset laadi. Üks vanemaid õppejõude näiteks tavatses oma ene- sekriitikat alustada nii: „Eks me kõik teeme veel rohkesti vigu, oleme kõik patused ja mina olen nende hulgas kõige suurem eksija ...“

Õpilaspere jättis head mälestused seetõttu, et siin ei olnud mui- duistujaid. Kõik olid siia tulnud õilsa eesmärgiga, kõik tahtsid töö- tada, kõik tahtsid saada headeks õpetajateks. Neid oli kerge õpetada, oli otse kui tunda, et iga tera kukkus viljakasse mulda.

1947. aasta lõpul alustati ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia organiseerimist. Tartus tegelesid sellega H. Haberman ja A. Kipper². Mindki tõmmati nende ettevalmistuste orbiiti, planeerisin Zooloogia ja Botaanika Instituudi koosseisus ka antropoloogia sektori. Koostasın selle sektori provisoorse töökavagi.

¹ Artur Tarnik.

² Aksel Kipper (1907–1984): astrofüüsik.

1948. aasta kevadel, aprillikuul külastas mind prof. F. Debets¹. Olin üksinda kodus. Koputatakse. Avan ukse. Koridoris seisab vene sõjaväemundris mees. Mingi soojajudin käib läbi keha: ega ometi ei ole tulnud mind „ära viima“. Tutvustab: Debets. Ma nägin teda esimest korda, varem, kui käisin Moskvast, oli ta kaugpõhjas ekspeditsioonil. No muidugi oli rõõm suur – üks silmapaistvamaid vene antropolooge. Esimene samm: kingib mulle oma pühendusega oma äsja ilmunud monograafia – paleantropoloogia. Küsisin muu seas: miks Moskvast eriti innukalt tegeletakse osteoloogiliste (paleantropoloogiliste) materjalide alal. Ta vastab: antropoloogia ei ole meil praegu populaarne, kardetakse rassismi. Aga tuleb ju töötada, ei või ju ometi antropoloogiat lasta välja surra. Osteoloogiline materjal rassismi-hirmu ei tekita. Kõnelesin talle muidugi, et ka meil on kavatsus TA² juures alustada antropoloogilisi uurimisi. Teeb ettepaneku: tulgu ma temaga Moskvasse, pidagu seal Antropoloogia Uurimisinstituudis ettekanne Eesti antropoloogilistest uurimustest, nemad annavad siis meie algatusele oma heakskiidu. Korraldasin LUS-is³ ettekandekoosoleku, kus Debets esines antropoloogilise loenguga.

22. aprillil sõitsingi koos Debetsiga Moskvasse. Pidasin soovitud ettekande – antropoloogilistest uurimustest Eestis. Selle ettekande põhjal Moskva Riikliku Ülikooli Antropoloogia Uurimisinstituut saatis meie TA Bioloogiainstituudi direktorile pikema kirja, milles kiideti heaks seni Eestile tehtud antropoloogilised tööd ja soovitati meil luua TA juurde (bioloogia instituuti) antropoloogia sektsioon

¹ Georgi Debets (1905–1969) prantsuse päritolu Vene antropoloog, uuris NSV Liidu territooriumi muinasrahvastikku, töötas välja hulga antropomeetrilisi meetodeid, propageeris antropoloogiat ajalooallikana. 1968. aastal valiti Rahvusvahelise Antropoloogia- ja Etnograafiateaduste Liidu asepresidendiks. (Juhan on tekstis eksinud eesnimetähega, Georgi isanimi on Franz).

² Teaduste Akadeemia

³ S.o Loodusuurijate Seltsis.

ning selle juhatajaks määrata mind. Olgu vahemärkusena nimetatud, et samal päeval, kui ma Moskvasse läksin, oli Salme sünnitanud poja¹.

Kõikidest headest soovidest ja soovitustest antropoloogia alal aga ei saanud siiski asja, peamiselt akad. J. Eichfeldi² vastuseisu tõttu. Akadeemia president (prof. H. Kruus) oli pidanud alla vanduma ja märkima, et „Aul on ju muidugi väljakujunenud teadlane, aga me ei saa teda oma süsteemis kasutada.“ Prof. Debetsi külaskäigu ja minu Moskva reisi tulemuseks oli siiski minu nime sattumine Suurde Nõukogude Entsüklopeediasse (1950. a.)

Päriselt eemale TA Zooloogia ja Botaanika Instituudi tööst ma siiski ei jäänud. Mind võeti Instituudi nooremaks teaduslikuks töötajaks (kohakaasluse alusel). Üks juhtiv parteilane olevat sel puhul öelnud: „Vaatame, kuidas ta reageerib, kas haavub.“ Minu ülesandeks jäi meie kodumaa maismaa-selgroogsete fauna kõite ilmumise ettevalmistamine. Esialgse käsikirja ma koostasingi. Aeg aga veeres. Hiljem asusid töö juurde ka noorema põlve zooloogid – K. Paaver³ ja H. Ling⁴. Nad kogusid täiendavaid materjale ja meie ühine töö (Eesti NSV imetajad) ilmus 1957. aastal.

¹ Mihkel Aul.

² Johan Eichfeld (1893–1989 Tallinn): bioloog, põllumajandusteadlane ja ühiskonnategelane, Eesti NSV Teaduste Akadeemia liige (1946) ja president (1950–1968). 1950. aastail arvas ta, et Eesti Rahva Muuseumi eksponaate (tekstiil, puit) pole vaja säilitada, vaid need tuleks ruumitegemiseks ära põletada.

³ Kalju Paaver (1921–1985): zooloog, uurimivaldkondadeks faunistika, osteoloogia, loomade morfoloogia ja evolutsioon. Eesti NSV Teaduste Akadeemia liige (1969).

⁴ Harry Ling (1928–1984): zooloog (terioloog) ning jahindusteadlane, Eesti Jahimeeste Seltsi asutajaid.

Lössenkism (1948–1949)

*... üldse oli olukord niivõrd traagiline,
et paar silmapaistvat aktivisti isegi minestasid.*

1948. aasta suvepuhkus. Augustikuu. Loen ajalehest: Üleliiduline Põllumajandusteaduste Akadeemia on korraldanud sessiooni, mil T. Lössenko¹ ettekandes „Olukorrast bioloogiateaduses“ on antud hävitav hukkamõist mendelistlik-morganistlikule geneetikale, kiidetud ainuõigeks nn. mitšurinlik geneetika ning otsustatud sellest teha järeldused.

Mul oli silmapilk selge, et see on pommiplahvatus ja nagu pommiplahvatus tavaliselt, toob seegi kaasa suuri „purustusi“ ja traagikat.

Nii see ka oli. Kuidas see kusagil toimus, see ei puutu siia.

Kui ma nüüd, kuu lõpul, Tartu jõudsin, siis oli mu esimeseks sammuks – paluda end vabastada geneetikakursuse lugemisest, sest ma ei saanud ju lugeda „uutmoodi“.

Peagi, suure rutuga, tõlgiti „Olukorrast bioloogias“ ka eesti keelde ja tehti kõikjal kättesaadavaks. See on nüüd, tagantjärei hinnates, ilus unikaalne ajalooline dokument tolle aja ühe osa „teadlaste“ vaimulaadist ja harimatusest. Selle põhjal korraldati ka Ülikoolis peagi suur patukahjatsemise-koosolek. Koos mendelismi-pattudega pidid seal mitmed-mitmed teisedki eksimused ette toodama ja neid kahjatsema. Minagi olin üks mendelist-patune, aga kõik see asi ajas mõistuse nii segi, et varsti ei mäletanudki, mis ma ütlesin. Üldse oli olukord niivõrd traagiline, et paar silmapaistvat aktivisti isegi minestasid.

¹ Trofim Lössenko (1898–1976): nõukogude „põllumajandusteadlane“, lössenkismi rajaja, sotsialistliku töö kangelane, pälvis 8 Lenini ordenit, 3 Stalini preemiat ning Ukraina NSV Tööpunalipu ordeni.

Koju läksime sellelt masendavalt koosolekult koos prof. Piiperiga. Jutu ajamisel viimane ütles, et ta ei olevat üldse teadlik olnud ei Lössenko ettekandest, ei ka sellest järgnevast olukorrast. Ma ei tea, kas see oli naiivsus või kavalus ...

„Bioloogia 1. lend 1949. aasta kevadel“. Seega küüditamiskevel, lössenkismi-ajastu harjal.

1949. aasta kevadel kutsuti mind Ülikooli eriosakonda, keegi seltsimees soovis seal minuga kõneleda. Seal ootas mind julgeoleku-ametnik. Tutvustab: Popov. Jutuajamist tegelikult ei toimunud, sm. Popov palus, et tuleksin tema poole, Heidemani tänavale¹.

Kokkulepitud ajal olin kohal. Kodust lahkusin kurbade tunnetega, lahkumine võis ju olla ka viimane jumalagajätmine ... Tuli all,

¹ Aastatel 1940–1941 ja 1944–1991 kandis Julius Kuperjanovi tänav nime Hans Heidemanni tänav.

ooteruumis ligi kaks tundi oodata. Inimesed käisid sisse-välja. Ukse avanedes näen tänavale, näen, et on õhtupoolik, näen, et on kevad. Kas näen seda siin viimast korda? Kuid pikkamisi rahunen, õigemini – muutun tuimaks. Ja hakkan endamisi kordama koolipõlves õpitud lauset: *Quod sors feret, fer animo aequo*¹.

Kutsuti kolmandale korrusele, kus algas pikk jutuaajamine. Tõepoolest: jutuaajamine. Millest me siis kõnelesime? Kõigepealt muidugi „augustilahingust“. Kuidas ma õpetasin geneetikat. Kas ma varem ei olnud teadlik mendelismi ebateaduslikkusest? Miks ma varem ei osanud õiges suunas orienteeruda? Popovil oli teada, et okupatsiooniajal juhatasin antropoloogia-rassiteaduse kateedrit. Kuidas ma õpetasin rassismi? Kas ma olen teadlik nõukogude suhtumisest rassismi? Ja palju muudki, aga kahjuks olen sellest rohkesti unustanud. Vahetevahel käis Popov mingi kapi juures, avas selle ukse, vaatas mingisugusesse raamatusse, lehitses seda, ja taas jätkasime jutuaajamist. Peamine aga näis olevat minu õpetamine ja veenmine: ma olevat meie noorte kasvataja, ma pidavat igasuguseid olukordi õigesti hinnata oskama ja ka üliõpilasi õigele suunale juhtima. Kell oli juba 11, kui mul lubati lahkuda. Paluti, et ma meie jutuaajamisest kodus abikaasale ei räägiks.

Suur koorem langes õlalt: pean ütlema, et see jutuaajamine jättis kõigiti hea mulje. Ei oodanud sellist tõepoolest sõbralikku ja mõistvat käitumist sellises asutuses. Olin ju kuulnud selle kohta rohkesti halba. Järgmisel, 1950. aasta kevadel maiparaadil nägin Popovi laiad punastes lampassides², tribüünist veidi eemal seismas. Nüüd alles taipasin, millise kõrge ametimehega mul oli tegemist.

¹ Ladina keeles: „Mida iganes juhus toob, tee seda tasase meelega.“ (Terentius).

² Lampass: värvipael vormipükste küljeõmblusel. Laiem pael tähistab kõrgemat auastet.

Kodumaja ehitus, küüditamine, ema surm

Stressist vabanenud, hakkasin taas mõtlema tulevikule. Lapsed kasvasid. Korter kippus „kitsaks“ jääma, muidugi tolle aja olukorras. Meie, Salme ja mina, mõlemad teenisime. Oli rahalist ülejääki kogunenud ja nii tuli mõte: ehitame endale maja, nii nagu seda tol ajal paljudki tegid. Saame ka väikese aiakrundi ja nii on lastel koht, kus ringi joosta värskes puhtas õhus.

Perekondlik fotosessioon ilmselt 1949. aastal, kui poeg Mihkel oli veidi alla või üle aasta ning Aina 5–6 aastat vana. Vanemad on pildistanud kordamööda, Juhani nupulevajatuse ajaks on poeg juba kärsituks muutunud.

Ehituskrundi saamisel abistas mind mu hea tuttav, tol ajal Tartu TA osakonna juhataja F. Tammik¹. Tema oli tuttav arhitekt Matteusega²,

¹ Friedrich Tammik (F.P.).

² Arnold Alvil Matteus (1897–1986): arhitekt, oli aastatel 1926–1935 ja 1941–1944 Tartu linnaarhitekt ning 1944–1960 Tartu linna peaarhitekt. Tema projektides valdab funktsionalistlik stiil, tema süstemaatiline lähenemine linnaruumile oli ajastus uudne ning selle iseloomulikuks näiteks on Tähtvere aedlinn, kus asub ka Juhani kodumaja.

viis mind sellega kontakti ja viimane andis mulle isegi kolm valiku-võimalust. Valisin krundi Vikerkaare tn. 10.

Ehitusmaterjali hankimine ei olnud tol ajal eriti raske. Oli veel tellishoonete „jäänuseid“, telliskivist majakeldreid ja vundamente. Kõikjal lammutati ja uuendati – vanad esemed asendati uutega (mis sageli osutusid märksa halvemaks) ja ehitamiseks kõlbulikke detaile (näiteks valgeid potikivegi) oli olemas. Tsementi, lupja, raudlatte ja -torusid oli müügil. Osta oli võimalik ka metsamaterjali. Ülejäärgmisel suvel töin isegi maalt (Ristilt) sealolevad kuivad põrandalauad ja mõned palgid Tartu.

Maja projekti tegin ise. Selle laskis Matteus oma ühel allu-val ümber joonestada ja mõnes osas täpsustada. Sain ehitamisloa. Ehituskrunt mõõdeti väja. Ja veel samal suvel alustasin maja vundamendi kaevamist. Õigemini: kaevasin „tühjaks“ kogu maja aluse. Mulla vedasin aiamaale, savi jäi maja läheduses virna. Ma nägin ette selle töö vajadust, aga alles hiljem kogesin, et see oli väga tark tegemine¹.

Oktoobrikuul lasksin Riia tänaval ühe suure maja võlvitud keldri tellised ära puhastada ja asusin nende kohaletoimetamisele. Esimese koorma – 1000 tellist – laadisime (mina koos Salmega) veokisse ühel laupäeva õhtupoolikul ja toimetasime need kohale, kus ladusime neist esimese telliseriida. Seda riita vaatasime oma elukorteri aknast² ja tundsim esimest rõõmu oma veel olemata majast ...

1949. aasta³ kevadel (vist juba märtsis) toimus meil teine „küüditamine“. Olgugi, et kõikjal oli selleks ajaks juba põllupidajad

¹ Juhan jätab raamatus täpsustamata, mille poolest tark.

² S.o Jakobsoni tn 18 kolmandalt korruselt põhja poole.

³ Algselt on trükitud ekslik aastaarv 1950, see on hiljem parandatud, seetõttu on ka teksti järjekord siin eelnevate sündmustega võrreldes ebakronoloogiline. Märtsiküüditamine viidi läbi 25.–28. märtsil.

kolhoosidesse koondatud, „leiti“ veel küllalt „kulakuid“ ja need viidi „külmale maale“. Muidugi puudutas see ka linnaelanikke. Tartus seisid päeval veoautod hulgi Riia tn. platsil ja Heidemani tänaval. Õhtul sõideti maale ja kogu öö tuldi sealt koormatega tagasi. Üks sõidutee läks meie elukorteri juurest läbi ja aknast oli sõidukite liikumist näha ning pea kogu öö oli kuulda auto mürinat. Ei olnud meiegi järgmise päeva suhtes kindlustatud, ei olnud ju mingit kujutlust selle operatsiooni ulatusest. Olime kõigeks valmis. Siiski oli pea kõik möödas ja pikkamisi tuli rahu tagasi ... Ülikooli see ei puudutanud.

Sama aasta kevadel, hiljem, toimus aga Ülikoolis õppejõudude ülekuulamine – lõssenkismiaada järjekordne vaatus. Kontrollija (Beloserski?) leidis, et ma olevat olnud liigselt laialivalguv. Esialgu oli see kõik¹. Majaehitamine algas.

2. juunil 1950 suri mu ema 74 aasta vanuses. Tal oli tupevähk. Juba eelmise aasta sügisel viisin ta Tallinna onkoloogiakliinikusse, kus jätsin ta ühe oma tuttava noore arsti hoolde. Aga arst ei olevat vahetevahel mitmel päeval mu emaga tegelenud – ta oli olnud „jooma peal“ – ja nii ei olnud ravi muidugi kõige tõhusam. Kevadel, kui emal oli veidi parem, viisin ta Ristile. Aga juba teel oli tal taas verejooks. Muidugi ei olnud see ainult arsti hooletust ravimisest tingitud, peamine oli ikkagi see, et haiguse põhjused olid tal varematest aegadest – raske töö tagajärjed – ja arstiabi hilines. Haigus progresseerus kiiresti. Võimalik, et psüühiliselt traumeeris teda ka see, et just sel ajal viidi Ristilt ära ta hooldaja, Aadu. Mai lõpul teatati, et

¹ „Laialivalguvuse“ all pidas seltsimees Beloserski tõenäoliselt silmas Juhani „avalikku patukahetsuskirja“, mis ilmus 27. jaanuaril 1949 ajalehes „Rahva Hää!“ („Eksimustest minu senises teaduslikus ja pedagoogilises tegevuses“). Selles kahetseb Juhan, ilmselt „sõrmed sahtli vahel“ toonis, et nõustus „rassiteaduse“ mõistega oma saksa okupatsiooni ajal loodud õppetooli nimetuses, aga sedagi, et on geneetikat õpetades „ujunud täiel määral veismanismi-mendelismi-morganismi sõiduvees“.

ema tervis olevat väga halb. Ruttasin Ristile. Ema lamas meelemärkuseta, aga hingas rahulikult. Teisel päeval – ei mingit muutust. Ka kolmandal mitte. Oli selge, et lõpp ei ole kaugel. Palusin naabrit, Põua peremeest¹, et see aitaks ema surma puhul kõik vajaliku korraldada ja sõitsin Tartu, olin ju loengutega seotud. Surmateade tuli peatselt ja matused olid 5. juunil. Ilm oli sel päeval haruldaselt ilus. Matuselisi oli väga palju – „Risti Juuli“ oli ju suures lugupidamises. Keegi matuselistest tähendas: „Risti Juuli oli tark inimene, ta oskas elada ja oskas ka õigel ajal surra.“ Matuse talituse pidas Tori surnuaial köster Habicht². Aina ilustas haua piirid kivikestega ...

Väljatõugatu (1950–1953)

*„Küll on sinuga raske elada...“
Jätsin töö pooleli, läksime koju, vaikides.*

Maja ehitamine oli vahepeal edenenud. Maakivist vundament, telliskivist keldrivaheseinad ning raudbetoonist keldrilagi olid valmis. Töömehed tegid ettevalmistusi tellisseinte ladumiseks.

Aga nüüd – just nüüd! – toimus ootamatu. Rektor (Koort³) kutsus mu rektoraati ja teatas: ma olevat Moskva Kõrgemate koolide Ministeeriumi otsusel ülikooli töölt vallandatud. Põhjus? Ei tea.

Ruttasin Moskvasse, et vallandamise põhjuste üle selgust saada. Pöördusin kõigepealt prof. Debetsi poole, et ta aitaks mul kõrgete võimudega ühendusse astuda. Debetsi imestusel ei olnud

¹ Karl Seimann (Sildvee) (1892–1967): tema lapselaps Viuu Tamla on praegu Suigu raamatukogu juhataja.

² Berthold Johannes Alexander Habicht (1881–1969): Tori köster. Habichtid andsid Tori köstri ametit isalt pojale edasi ligi 200 aasta jooksul (1770–1969), Bertholdiga see liin katkes, tema kaks last siirdusid pagulusse ja üks tapeti sõjas.

³ Alfred Koort (1901–1956): filosoof, Tartu ülikooli rektor aastatel 1944–1951.

piiri: Aul, üleliiduliselt tuntud antropoloog, paljude tööde autor, bioloogiadoktor, Suure Nõukogude Entsüklopeedia märksõna ja järsku – vallandatud!

Läksime kõigepealt ministeeriumi mingi kõrgema ametniku juurde, keda Debets tundis ja kes varem oli olnud Antropoloogia Instituudi teaduslik töötaja. See ei osanud meile midagi ütelda, tema niisugustest asjadest teadlik ei olnud. Tähendas ainult niipalju, et minu antropoloogilised loengud olevat olnud „ebateaduslikud“ – niisuguseid meie ametlikus õppekavas polevat ette nähtud. Juhatas, kui ma ei eksi, Kaadrite osakonda¹. Sinna läksin üksinda. Seletasin oma tuleku põhjuse ära, esitasin ka kolm „paberit“, mis mu „lojaalsust“ pidid tõestama, samuti ka rassismivastast hoiakut. „Ülemus“ lehitses neid, vaatas ka mingisse toimikusse, kogu aeg oma alluvatega (naistega) lõbusat juttu ajades mingist olengust ja tähendas lõpuks, et ega nemad seal minu vallandamise põhjusi välja pole mõelnud, kõik olevat Tartu andmed, ja et praegu mind kohale tagasi panna ei olevat võimalik. Ma võivat tööd leida kusagil kaugemal Liidu vabariigis. Nii siis – tulin sama targalt, kui läksin.

Märtsis² vallandati mind TA Instituudist, juulis – Õpetajate Instituudist. Viimase direktor tähendas, et ta olevat mu tööga väga rahul, ta olevat tutvunud isegi õpilaste konspektidega minu loengute osas – kõik olevat väga kena, aga ta ei saavat midagi minu heaks teha.

¹ Kaadrite osakond: nõukogudeaegne termin personaliosakonna kohta.

² Käsikirja servale on sel kohal lisatud küsimärgiga aastaarv 1951. Eesti biograafilise andmebaasi järgi vallandati Juhan ülikoolist 1950. aastal. Ka järgnev tekst viitab pigem aastale 1950.

„Veebruar 1950 Õpetajate Instituudis“. Sama aasta kevadel ja suvel vallandati Juhan nii ülikoolist, teaduste akadeemia instituudist kui ka õpetajate instituudist.

Mis edasi? Raha meil veel oli, aga kaugeltki mitte nii palju, et sellega oleks saanud maja valmis ehitada. Ehitus ära müüa? Või katsuda kelleltki raha laenata? Viimane võimalus avaneski: kolleeg A. Vaga laenas mulle nii palju, et hoone võis saada katuse alla. Mõitlesin nüüd nii: ehitan edasi nii palju, kui saan, kui ei õnnestu lõpetada, ei kaota ma midagi, tehtu saab alati ära müüa, saan tasu isegi oma enda töö eest ja kui õnnestub lõpetada, on ju kõik korras.

Töö jätkus. Sügiseks olid majal sarikad peal. Aga enam edasi ei saanud, külmad tulid peale. Järgmise aasta kevadel sain maja varakult katuse alla. Katuse panin ise, väikestest eterniitplaatidest. Sel suvel tegin ka laed ja puust vaheseinad. Ette said ukсед ja aknad. Järgmisel (1952.) aastal valmisid ahjud ja pliit, sisemised krohvimitööd ja põrandad.

Kolme aastaga oli majaehitamine nii kaugel, et 1952. aasta sügisel võisime (õigemini: pidime) sinna elama asuma. Sisetööd jäid teha veel ühel (ülemisel) toal. Ka välised krohvimistööd. Need lõpetasime hiljem.

Kolm aastat isiklikku füüsilist tööd, peamiselt puutööd (vaheseinad, laed, põrandad, värvimistööd, isegi korstnad ning igasugused pisasjad). Hommikul läksin tööle tavaliselt varakult, kella 8-ks tulin sööma. Peale hommikusööki ja tubaseid tegemisi taas maja juurde, koos lastega, eriti pojaga, tütar läks enamasti „vanaema“ juurde. Lapsed mängisid, mina töötasin. Lõuna – vaheaeg. Õhtupoolikul taas töö juurde. Ja nii läksid päevad ... Minu teaduslik töö? Harva nukerdasin ka selle kallal. Aga kuigi palju ma ei jõudnud, selline töö vajab sisseelamist, mõtlemist, aga seda ma ei saanud ja ei suutnud.

Olen tagant järele mõtelnud: kui mul seda füüsilist tööd ei oleks olnud, ei tea küll, mis must siis oleks saanud. Nüüd oli mul siiski mingi eesmärk, mõtted ei jooksnud kusagile ummikusse.

Tuli teha veelgi võlga. Sain esialgu mitmeid väiksemaid tõlketöid (populaarteaduslikud raamatud). Hiljem ei antud neidki. Mitteametlikult tegin seda siiski edasi, ametlikuks tõlkijaks oli prof. Kaarde¹. Tema võttis küll minu tõlke redigeerimise eest 50 % tõlkehinnast, aga ega ma ei nurisenud, tuli leppida². Osa raha saime tagasi juba ka võidulaenupiletite eest. Elamisraha teenis muidugi Salme.

Kõige raskem oli siiski teadmine, et olen lindprii, ühiskonnast väljatõugatu. Paljud endised kolleegid ja tuttavad nagu ei näeks nad mind, harva kui keegi julgelt teretas. Ainuke, kes minu suhtes ei

¹ Johannes Kaarde (Karlson) (1896–1976 Tartu): loomaarst, Tartu ülikooli ja Eesti Põllumajanduse Akadeemia professor.

² Käsikirjale on selle koha peal lisatud käsitsi kirjutatud leheke: „Riiklik Kirjastus teatas (22. 05(01?).1953), et Kirjastusel ei ole praegu võimalik anda Teile tõlkimiseks K. Skrjabini teost „Koduloomade parasitoloogia lühikursus“. Sama teose on Eesti Riiklik Kirjastus välja andnud 1954. aastal, tõlkijaks on märgitud Johannes Kaarde.

milleski ei muutunud, oli prof. G. Rägo. Ta isegi julgustas: „Pange tähele, nad kutsuvad Teid tagasi, nad ei saa ilma Teieta.“ Armas Rägo! Endiseks jäi ka H. Haberman, aga temaga oli vähe kokkupuutumisi. Kõige masendavam oli aga see, et ajalehtedes (peamiselt „Edasis“) algas ja jätkus nüüd pidev halvustav kampaania. Pea igal nädalal võisin seal midagi oma kohta lugeda. Üht niisugust hetke mäletan nagu eilset päeva. Oli õhtupoolik. Valasin keldri põrandat. Jälle oli midagi halba kirjutatud. Salme tuleb nuttes, ei suutnud enam temagi. Ütleb: „Küll on sinuga raske elada...“ Jätsin töö pooleli, läksime koju, vaikides.

Tolleaegne stress andis tunda ka füüsiliselt. Ma olin 42-aastane, kui käisin esimest korda hambaarsti juures – oli vaja üht hammast plombeerida. Arst leidis, et mu hambad olevat terved ja ilusad nagu *Elfenbein*¹. Ja ega hiljemgi nendega midagi erilist ei juhtunud. Nüüd aga, 1950.–1954. aastal, purunes mul enamik hambaid ja see protsess, olgugi aeglasemalt, jätkus hiljemgi.

Lapsed Mihkel ja Aina Juhani ehitatud kodumaja trepil, küllap sissekolimisaastal. „1952. aasta sügisel võisime (õigemini: pidime) sinna elama asuma. Sisetööd jäid teha veel ühel (ülemisel) toal. Ka välised krohvimistööd. Need lõpetasime hiljem.“

¹ Saksa keeles: elevantiluu.

Rehabiliteerimine (1954)

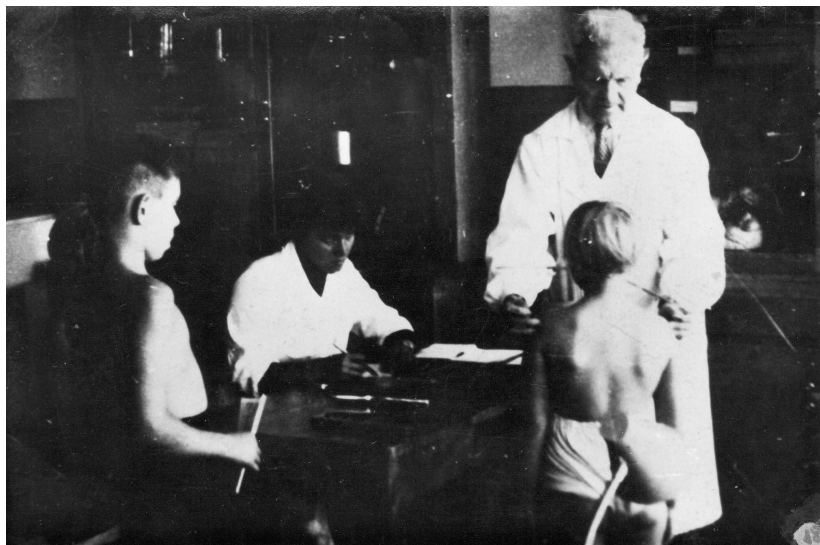
Jõudis kätte 1954. aasta. Juba eelmisel aastal sain kuulda, et minu „asi“ olevat olnud Tallinnas Partei Keskkomitees kõne all ja et seal olevat asutud seisukohale, et mind tuleks taas rakendada Ülikooli tööle. Vist oli selleks kaasa aidanud ka asjaolu, et minu nimi ja teaduslik tegevus olid ära märgitud Suures Nõukogude Entsüklopeedias.

Suvi hakkas lõppema. Ei mingit ametlikku teadet. Septembrikuul otsustasin minna Tartu linna Parteikomiteesse maad kuulama. Kultuuriosakonna juhataja, ära kuulanud minu seletuse, avaldas olukorra kohta imestust: tema teada pidanuks ma juba Ülikoolis taas ametis olema. Samas võttis ta telefoni, helistas Ülikooli rektorile ja otse „sõimas“ selle läbi: korraldagu jalamaid minu tööle võtmine.

Paar päeva hiljem helistas mulle ülikooli rektor (Klement¹) ja teatas, et ta olevat minu asja üle „järele mõtelnud“ ja otsustanud mind taas ülikooli tööjõuks määrata. Rektori käskkiri saabuski ja nii olin 16. septembrist 1954. aastal määratud Ülikooli zooloogia kateedri dotsendiks.

5. juulist 1957. aastal kinnitati mind sama kateedri professoriks.

¹ Feodor Klement (1903–1973 Tartu): Vene ja Eesti füüsik, Tartu ülikooli rektor aastatel 1951–1970.

„Antropoloogiline ekspeditsioon 1957“. Seega aastal, kui Juhan sai zoologia kateedri professoriks. See on ainus teadaolev foto, kus on jäädvustatud Juhan Aul inimest mõõtnud, ehkki legendi järgi on ta oma käega mõõtnud üle 50 000 inimese.

Nimeregister

- Aadu (Risti talu elanik 1944–1949) 206, 223
- Aavik, Johannes (Juhan) 76
- Abels, Georg 96
- Agori, Vello (Gori, Grigori Tõnisson) 72
- Alberg, Juhan 53
- Alberg, Raoul 49, 53
- Altermann, Theodor 72
- Ammende, Hermann Leopold 45
- Are Madise Jaan (Suigu vallavanem) 63
- Arenberg, Jaan 51
- Ariste (Berg), Paul 196
- Audova, Aleksander 140
- Aul, Aina 198, 199, 204, 208, 214, 221, 224, 227, 228 (Juhani tütar, abikaasa kohta vt: Tõnurist, Aina)
- Aul, Marie Helene 124, 125, 177–179
- Aul, Mihkel 27, 217, 221, 227, 228
- Aul, Rein 105, 127, 128, 177, 178, 180, 181, 188, 190, 195, 208, 209
- Aul, Salme 192, 193, 198, 199, 204, 207, 287, 214, 217, 221, 222, 227, 228
- Baer, Karl Ernst von 191
- Bekker, Hendrik 113
- Beloserski (üliskooli õppejõudude ülekuulaja) 223
- Bismarck, Otto Eduard Leopold von 166
- Black, Davidson 155
- Blank, Karl 73
- Bliebernicht, Arthur 45
- Bucholtz, Fedor 112, 113
- Christian X (Taani kuningas) 154
- Claus, Carl Friedrich Wilhelm 103
- Debets, Georgi 216, 217, 224, 225
- Dmitriev, Georgi 74, 76
- Duhmberg, Karl 113
- Eenlaid, August 209
- Eichfeld, Johan 217
- Eickstedt (da Costa Macedo), Enjo 164, 165
- Eickstedt, Egon von 163
- Ein, Marta 214
- Enno, Ernst 117
- Félice, S. de 143
- Fischer, Eugen 155, 158, 159
- Fleisch, Alfred 130
- Gogol, Nikolai 64, 74
- Goltz, Gustav A. J. R. von der 98
- Grimm, Hans 163
- Grobbsen, Karl 103
- Grünberg (Haljaste), Johann-Bernhard 119, 120
- Haas, Voldemar 73
- Haberman, Harald 134, 136, 215, 228
- Habicht, Berthold Johannes Alexander 224
- Haeckel, Ernst 88, 95
- Hamlet 156
- Hanschmidt, Johan August 82
- Hansen, Anna 203
- Hansen, Georg (Jüri) 83

- Hansen, Johann Eduard 34, 59, 203, 204
Hansenite tuttavad Kõpus 203–205
Heinrichson (Suigu vallakirjutaja) 62, 64, 91
Hertwig, Oscar 103
Hildén, Kaarlo Thorsten Oskar 131, 154
Hrebtov, Aleksander 86
Huth (assistent Zürichi antropoloogia-instituudis) 169
Härms, Mihkel 136
Härä sekretär (noormees Raidla külast) 62
Imelik, Karl 119
Indreko, Richard 147
Jaakson, Aleksander 150
Jaakson, Hermann 133, 189, 194, 201
Jaanvärk, Eerik 124, 125, 127, 215
Jantson (Taali kooli õpilane) 51
Jasicki, Bronisław 161
Joann (Nikolai Bulin) 121
Juhani ema õetütar 79
Jürisson, Nikolai 51, 119
Jürjents, Villem 85
Jürvetson, Jaan 64
Kaarde (Karlson), Johannes 227
Kaho, Richard Hugo 112, 113, 126, 172, 175, 184
Kalkun (Kaljuvee), Julius 91, 115
Kampmann (Kampmaa), Mihkel 53, 91, 124
Kann, Peeter 133
Kant, Edgar 132, 134, 184, 190, 191, 194
Karma, Juhan 104
Karolin, Karl 53, 54, 57
Karu, Juhan 69, 73, 75–77, 82, 86, 99, 102, 104, 115, 116, 122, 126
Kennel, Julius von 110–112, 136
Kents (Kens), Jakob 210
Kiesel, Otto Johannes 98
Kiiss, August 124
Kipper, Aksel 215
Klaatsch, Hermann 168
Klaus, Julius 168
Klein, Juuli 27–31, 33, 34, 36–41, 43, 44, 57, 58, 61, 79, 83, 86, 192, 203, 204, 206, 207, 223, 224
Klein, Mihkel 27–31, 33, 34, 37, 38, 40, 42–45, 59, 65, 77, 78, 80, 87, 90, 94, 127, 178, 204, 206, 207
Klein, Riina 29, 30, 32, 40, 41
Kleis, Richard Adolf 133
Klement, Feodor 229
Kogerman, Paul Nikolai 109, 110, 133
Kokla, Konstantin 192
Konik, Konstantin 122
Koort, Alfred 224
Koppel, Henrik 122
Koppel, Juhan 145
Kopvillem, Jaan 82
Kościuszkowski, Andrzej Tadeusz Bonaventura 162
Krahn, Edgar 119
Krause (mikroskoopia spetsialist) 138
Kreek, Salme 175, 183, 188, 192
Kreutzberg (Taali kooli õpilane) 51
Kruus, Hans Johannes 88, 100, 175, 209, 217
Kruusimägi, Leena 214
Kuznetsov, Nikolai 189
Kuusik (partorg Pärnus) 208

- Käige, Elmar 51
 Kärt, Heinrich 53
- Laid (Ostrov), Eerik 196
 Landesén, Georg Wilhelm Rudolf von 109
 Laur, Tõnis 49, 50, 65–67, 73, 77, 78, 86, 99
 Leetberg Kaarel 98
 Lepik, Rudolf 71
 Lepiksaar, Johannes 136, 141, 205
 Lepman (harmoonikumängija) 39
 Leppik, Elmar 198
 Leppik, Mihkel 136
 Levandi (Lewant), Madis 65, 66
 Liidemann, Jüri (Georg) 51
 Liliental, Kustav 29
 Ling, Harry 217
 Linnat (Jürgenson), Ilmar-Väino 196, 197
 Linnus (Leinbock), Ferdinand 154, 157
 Lippmaa (Lipman), Teodor 113, 172
 Lipschütz, Aaron 114
 Lipschütz, Aleksander 114, 116, 122, 128, 130
 Loorits, Oskar 154
 Luha, Artur Heinrich 113
 Luik, Villem 133
 Lumberg, Alide 210
 Luts, Andres 82
 Luulik (Lulig), Madis 119, 121
 Lössenko, Trofim 218, 219
- Madisson, Arkadi 73
 Madisson (Madisson), Hans 131, 133
 Marguste (Markson), Lydia 205
 Marguste, Anti 205
- Mark, Julius 202
 Mark, Karin Julia 211
 Marka, Voldemar 185, 186
 Martin, Rudolf 168
 Mathiesen (Taali kooli õpilane Suigust) 58
 Matteus, Arnold Alvil 221, 222
 Matvei Tamme vend, hilisem õpetaja 36
 Maurus, Gabriele Kristine 103, 105, 127, 177
 Mei (Mey), Peeter Friedrich Eustafi 149
 Meiusi, Meinart 134
 Merikanto, Frans Oskar 94
 Merilaid-Schnell, Karl 98
 Mirwitz, Ester 193, 194
 Mirwitz, Leo 193
 Muischneek, Herbert Nikolai 201
 Mäekallas, August 57
 Mälk, August 145
 Mälk, Oskar-Voldemar 81, 82, 89, 91, 97
 Männik, Hans 98, 103, 104, 133
 Männikson (Taali kooli õpilane) 50
 Mühlberg (Kauri), Hans 132, 136
 Myres, John Linton 158
- Neuman, Jaan 116
- Oinas, August 133
 Oinas, Felix Johannes 196, 197
 Ondra, Anny 166
 Orlovski (Pärnu linnakooli õpetaja) 69, 71, 74
 Orviku, Karl 132, 134
 Ottenson (Pärnu linnakooli õpilane) 67
 Ovidius (Publius Ovidius Naso) 103

- Paaver, Kalju 217
 Palusalu (Trossmann), Kristjan 164
 Pat ja Patason 190
 Pauge, Jānis 74
 Pavijan (Juhani esimese abikaasa rikas sugulane) 103
 Peterson (Särgava), Karl Ernst 55, 86
 Pieper, J. (Saksa etnograaf) 163, 164
 Pihlakas, Gustav 115
 Piiper, Johannes 88, 91, 110–112, 127, 136–138, 141, 142, 152, 210, 212, 219
 Piiskar, Jaan 81, 82, 89, 91
 Pint, Aleksander 213
 Pittard, Eugène 154, 156
 Popov (repressiivametnik) 219, 220
 Port, Jaan 76, 81, 82, 88, 89, 91, 93, 123
 Poska-Teiss, Liidia 112, 136, 140
 Prants, Hendrik 106, 107
 Prīmanis, Jēkabs 154, 159
 Prostakov, Ilja 54
 Pumbo (Kallaste), Aleksander 84
 Puusepp, Friedrich 53, 54, 56, 64, 86, 124
 Puškin, Aleksandr 64
 Pärnu gümnaasiumi ajalooõpetaja, kelle perekonnanime ei mäleta 89
 Pöder (botaanikaai aednik) 189, 200
 Razmessov (Pärnu linnakooli õpilane) 67
 Raud, Märt 102
 Rea, Emeljan (Jaan?) 73
 Reek (Bazōkov), Nikolai 109
 Reinvaldt, Edvin Leopold Rudolph 112, 127, 136
 Riikoja (Reichenbach), Heinrich Roman 104, 110, 111, 136, 137, 142, 152, 175, 185, 188, 190, 208, 210
 Riis, Aleksander 84
 Rist, Jaan 73, 77, 86
 Rodzjanko, Aleksandr 80
 Romanovid (tsaaride dünastia) 71
 Roots, Jaan 84
 Roots, Mihkel 69, 70
 Ruber, Aleksander 52–54
 Rumma, Jaan 133
 Rumma, Kusta 133
 Rägo, Gerhard Johannes 152, 173, 228
 Ränk, Gustav 196, 197
 Räägo (Rägo), Richard 133
 Saabas, K. (Pärnu äritseja) 42, 43
 Schlaginhaufen, Otto 168–170
 Schlossman, Karl Richard Benjamin 172
 Schmeil, Otto 70
 Schultz, Otto Woldemar Ludwig 97
 Schwidetsky, Ilse 163–166
 Senckendorff, Franz Adolf von 93
 Siitam, Hans 95, 96, 102, 105, 207
 Sildvee (Seimann), Karl 224
 Simtman (Simre), Johannes Voldemar (Vello) 142
 Smirnova (Pärnu linnakooli õpetaja) 70
 Sommer, Alfred 108, 109, 114, 126
 Soots, Jaan 118
 Spohr, Edmund Karl 112, 113, 126, 190
 Szymonowicz, Władysław 102
 Steinberg (proua) 209
 Steinberg, Ellen Helene 96
 Steinberg, Jaan 46
 Steinberg, Mihkel 33, 38, 42, 46, 77

- Stolyhwo, Eugenie 161
 Stolyhwo, Kazimierz 160, 161
 Strasburger, Eduard Adolf 105, 115, 122, 123, 126
 Suigu Oja talu arst 29
 Suure päästetöö sooritanud tütarlaps 187

 Želnin, Vadim 181

 Talts, Johannes 118, 209, 210
 Talvik, Siegfried 91
 Tamm, Karl 63
 Tamm, Matvei 36, 47, 63
 Tammekann (Jürgenson), August Ferdinand 152, 153
 Tammik, Friedrich 221
 Tammiste mõisnik 42
 Tarassov (Pärnu linnakooli õpilane) 71
 Tarnik, Artur 215
 Tehver, Julius 127, 207
 Thorvaldsen, Berthel 159
 Tildesley, Miriam Louise 150
 Toots, Joosep 49, 67
 Tork, Juhan 101, 123–125, 131
 Torpats, Tõnis 106
 Tsiklinski, Feodor 55, 83, 86, 89
 Tsvetkov, Nikolai 67, 68
 Tuglas (Mihkelson, Michelson), Friedebert 150

 Tõnurist, Aina (Erna Emmeline) 173, 180–182
 Tõlp (Pärnu linnakooli õpilane Tori Urukülast) 67
 Tõlp, Õilme 184

 Vaga, August 189, 210, 226
 Vakerman (poepidaja) 40
 Varep, Endel 210
 Vares (Barbarus), Johannes 91
 Vasar, Juhan 172
 Vau, Elmar 181, 190, 191
 Weidenreich, Franz 154–156
 Weinberg, Ernst 152
 Veski, Karl Rudolf 124
 Vestman, Aleksander 52
 Vestman, Nikolai 52
 Vestus, Karl 42, 43
 Viikov, Alviine 188, 192
 Viira kõrtsi ja Tammiste kõrtsi rentnikkude tütreid 50
 Viirok, Eduard 132
 Vilip, Johan 110
 Villems, Richard 144, 152
 Volmer, Konstantin 181
 Voore, Villem 211

 Öpik, Armin Aleksander 172, 201

Juhan Auli lähem perekond

Juuli Steinberg / Klein (1878–1950): Juhani ema, sündinud Tammiste valla Võlla külas.

Mihkel (Mihail) Klein (1874–1945): Juhani isa, sündinud Halinga mõisa Tarva külas.

Riina (Irina) Miil (Mihl) / Klein (1836–?): Juhani isa ema, vt peatükk „Vanaema“. Mõningatel andmetel suri juba 1901. aastal, kui Juhan oli 3-4-aastane, aga see ei klapi Juhani mälestustega.

Mihkel Steinberg (Põua Mihkel) (1869–1938): Juhani ema vend. Põua karjamõisa rentnik. Maret Ainsaare mälestuste järgi läinud Põua Mihkli talu pankrotti, Mihkel elanud viimased aastad valla vaestemajas ning surnud Sauga jõe ääres, kui hakkas ületama selle purret.

Jaan Steinberg (1892–1915): Juhani ema vend, Põua-Mihkli juures karjamõisas piimamees, hukkus sõdurina esimeses maailmasõjas.

Gabriele Kristine Maurus / Klein / Tehver (1895–1978): Juhani esimene abikaasa (1921–1927), teine naisloomaarst Eestis, abiellus Tori vallast pärit loomaaarstiteadlase Julius Tehveriga.

Rein Aul (1922–1944): Juhani ja Gabriele poeg. Juhan ja tema teine abikaasa Mari võtsid ta kaheksa-aastasena endaga elama ning kui nad nime eestistasid, sai ka Rein ühise perekonnanime Aul. Oli noorkotkas, õppis Tallinna tehnikaülikooli ehitusosakonnas, sõjaväelane, soomepoiss, tapeti sõdurina teises maailmasõjas.

Mari (Marie Helene) Aul / Klein (1893–1955): Juhani teine abikaasa (1930–1939), õpetaja, Asutava Kogu liige Eesti Sotsiaaldemokraatilise Tööliste Partei esindajana.

Aina (Erna Emmeline) Tõnurist / Aul (1910–1941): Juhani kolmas abikaasa (1939–1941: kuni oma surmani), lõpetas Tartu ülikooli bioloogia ja jäi zooloogiainstituudi juurde laborandiks. Geni andmetel suri Juhani ja Aina laps kaks päeva pärast sündi.

Salme Kreek / Aul (1911–1998): Juhani neljas abikaasa (1942–1994: kuni Juhani surmani), zooloog, Tartu ülikooli õppejõud. NB! Nime-registrist otsi teda nii Kreegi kui ka Auli nime alt.

Aina Aul / Javois (1943–2017): Juhani ja Salme tütar, Juhani lapse-
laste ema; lõpetas Tartu ülikooli arstiteaduskonna ja kunsti eriala, töötas Tartu ülikooli üld- ja molekulaarpatoloogia instituudis.

Mihkel Aul (1948–1980): Juhani ja Salme poeg, suur täppisteaduste-, tehnoloogia- ja elektroonikahuviline, lõpetas Tartu ülikooli keemia erialal, töötas füüsika teaduri, loomakasvatuse inseneri ja programmeerijana.

Marta Kreek / Ein, „Tädi Maret“ (1900–1998): Salme õde, kodumajapidamis- ja käsitööõpetaja, kes elas koos Aulide perega aastakümneid ja aitas üles kasvatada lausa kolm põlvkonda järglasi.

Raamatu ilmumisele andsid hoogu:

Agu Leivits, Andrei Miljutin, Andres Arend, Andres Tarand, Andro Truuverk, Anne Luik, Aulika Karo, Bellis Kullman, Eesi Kolla, Egle Tammeleht, Elin Soomets-Alver, Elo Tamm, Fred Puss, Gudrun Veldre, Hanna Hõrak, Hannes Pehlak, Hedalen Sillaots, Helje Eelma, Helle Metslang, Jaan Kõrgesaar, Jaan Paaver, Juhani Püttsepp, Kalevi Kull, Lauri Laanisto, Lee Põllumaa, Leiu Heapost, Liina Pilv-Toom, Liina Soidla, Maarit Maria Kopso, Mait Metspalu, Margo Veskimägi, Mark Mööl, Marko Mägi, Markus Valge, Mart Lintsi, Mart Orav, Martin Malve, Meelis Pärtel, Mehis Esperk, Mihkel Kunnus, Monika Laurits-Arro, Oive Tinn, Olavi Kurina, Peeter Hõrak, Peeter Ilus, Piret Pappel, Raini Stamm, Reet Laugaste, Signe Rõngas, Sulev Kuuse, Svea Onno, Taavi Pae, Tiina Talvi, Tiit Randveer, Tõnu Talvi, Tõnu-Andrus Tannberg, Toomas Kukk, Toomas Saat, Toomas Tiivel.

Aitäh!

Teine teadaolev foto Juhan Aulist mõõteriistaga,
ilmselt 1970.–1980. aastatest.

Tuleb meelde ka üks niisugune kodustpagemine. Oli ilus sügis-
seilm. Isa-ema olid Sillaotsa talus rehel, ⁴³ ~~üle~~ ⁴⁴ 2 km eemal.
Jälle oli vaja isa-ema üles otsida. Ei mäleta muidugi üksikasju.
Aga selgesti mäletan, et tuli minna läbi suure põlise metsatuka.
Metsa all kasvas rohkesti karusammalt. Nende vahelt läks läbi
loogeline teerada ja samblamaätad ulatusid mulle paiguti kaelani.
Aga ilus oli see teekond...

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

ISBN 978-9916-27-042-4

9 789916 270424